

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

**ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

ALL ARMENIAN FOUNDATION FINANCING ARMENOLOGICAL STUDIES

2025 N 3 (39)

**ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
NAS RA "Gitutyun" Publishing House**

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Բարդակչյան Գ., Բոբոխյան Ա., Գասպարյան Ս.,
Եղիազարյան Ա., Թորոսյան Վ., Խաչատրյան Ս., Խոսրոնա Ա.,
Հովակիմյան Վ., Հովհաննիսյան Ս., Մատթեոսյան Վ., Մուրադյան Հ.,
Պողոսյան Գ., Սիմոնյան Ն., Սուվարյան Յու., Տոնապետյան Ա.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Bardakchyan G., Bobokhyan A., Donabedian A., Gasparyan S.,
Hovakimyan V., Hovhannisyan S., Khachatryan S., Khosroeva A., Matevosyan V.,
Muradyan H., Poghosyan G., Simonyan N., Suvaryan Y., Torosyan V.,
Yeghiazaryan A.

ISSN (p.) 1829-4073

ISSN (e.) 2953-8173

© Բանբեր հայագիտության

© International Review of Armenian Studies

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2025 Թ. N 3 (39)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ • HISTORY

Marukyan A. – Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects	5
Aleksanyan H. – Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and Its Implications in the Republic of Armenia	26
Ghazaryan A. – Armenian Evangelical Educational Institutions in Syria and Lebanon (1920s–1940s)	38
Mezhlumyan M. – The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic (Based on Narrative-Biographical Study)	56
Chakhoyan E. – Re-evaluating US-Georgia Relations in the Context of the Russo-Georgian War (2008–2009)	68
Ասատրյան Ա. – Գևորգ արքեպս. Զորեքյանի Վիրահայոց թեմի առաջնորդական առաջին շրջանը (1921–1927 թթ.)	88
Հարությունյան Ն. – Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում	97

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ • PHILOLOGY

Դոլուխանյան Ա. – Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսության վերժամանակյա արժեքը	113
Madoyan V. – National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of “Freedom and Democracy”	128
Apresyan A. – Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek	147
Petrosyan N. – The Reflection of Moral and Moral-Educational Perspectives in the Works of Nerses Shnorhali	162

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ • ART

Tajarian Y. – Between Lens and Collage: The Artistic Dialogue of Sergey Parajanov and Yuri Mechitov	173
Petrosyan A. – Self-Portrait as a Search for Self	188

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ • BOOK REVIEWS

Gyulumyan G., Hovsepyan I. – *“Vayots Dzor. Historical and Cultural Heritage Studies”* (Collective Monograph, edited by T. Dalalyan) 199

ՀՈՒՅԼՅԱՆՆԵՐ • JUBILEES

Arzumanyan L. – Levon Hakhverdyan: The Individual and the Citizen .. 211

ARMEN MARUKYAN*

Doctor of Sciences in History,

Institute of History NAS RA

mararmts@yahoo.com

0009-0007-4926-0654

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.5-25

NAKHICHEVAN AT THE “CROSSROADS” OF PAN- TURANIAN AND GLOBAL PROJECTS

Abstract

The Moscow and Kars Treaties, which proved fateful for Armenia and resulted in the seizure of strategically important territories from the Armenian people, have been widely discussed in recent decades, with particular emphasis on the injustice and illegality of these documents from the perspective of international law. Under these treaties, Nakhichevan was illegally placed under the protection of Azerbaijan, and Baku is currently taking unilateral steps to change the status of this autonomous republic, in violation of the Moscow and Kars Treaties still in force.

The article examines Turkey's diplomatic efforts to transfer Nakhichevan to Azerbaijan, which were based on the pan-Turkic goals of the Turkish authorities, as well as the consistent policy of the Azerbaijani authorities aimed at the de-Armenization of the autonomous republic. The domestic and foreign

* *The article has been delivered on 22.10.2025, reviewed on 25.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.*

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

policy motives of the Azerbaijani authorities for changing the status of the Nakhichevan Autonomous Republic are also analyzed. The purpose of the article is to demonstrate the illegality of the actions of the Azerbaijani authorities in unilaterally changing the status of the Nakhichevan Autonomous Republic from the standpoint of international treaty law, as well as to indicate the possible political and legal consequences of violating the provisions of the Moscow and Kars Treaties regarding the status of Nakhichevan.

Keywords: *Nakhichevan, status of autonomous republic, Moscow and Kars Treaties, Armenia, Azerbaijan, Turkey, Pan-Turanian project.*

Introduction

As is well known, in 1921, under the Moscow and Kars Treaties, territories of strategic importance to the Armenian people were illegally taken from Armenia: the Kars region and the Surmalu district were transferred to Turkey, and Nakhichevan was placed under the protectorate of Azerbaijan.¹ In the post-Soviet period, the content of these documents was widely discussed, including issues relating to their conclusion with gross violations of international treaty law and Turkey's violations of their provisions.² However, following the Artsakh War of 2020 and the de-Armenization of Artsakh as a result of Azerbaijan's aggression in 2023, new circumstances have arisen that necessitate a rethinking of these issues.

After the 44-day war, Azerbaijan, with direct support from Turkey, managed to occupy part of the territory of the Republic of Artsakh. Following the trilateral statement of November 9/10, 2020, and subsequent territorial concessions, Armenia's Syunik region became a border region with Azerbaijan. Subsequently, Baku presented Armenia with a demand for land communication between the occupied territories of Artsakh and Nakhichevan through the Meghri region,³ later termed the “Zangezur Corridor,” the purpose of which was to obtain an extraterritorial, uncontrolled land connection with Nakhichevan.

¹ See **Barsegov** 2005; **Zohrabyan** 2010; **Hakobyan** 2000; **Hakobyan** 2010; **Marukyan** 2011, 129–139; **Marukyan** 2022, 181–198.

² See **Hakobyan** 2021, 9–57; **Marukyan** 2021, 301–318; **Marukyan** 2021, 3–19.

³ See Statement by the President of Azerbaijan, the Prime Minister of Armenia and the President of Russia on November 10, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (24.10.2025)

Turkey's and Azerbaijan's demand for international transit communication with Nakhichevan via the so-called "Zangezur Corridor" fits into both China's global communications initiative "One Belt, One Road" and the "Middle Corridor" of Turkey's "Turan" project, and significantly increases the importance of the Nakhichevan region not only at the regional but also at the global level. It is therefore no coincidence that the Azerbaijani authorities have begun to take consistent steps to change the status and system of governance of the Nakhichevan Autonomous Republic.

Nakhichevan in Turkey's Pan-Turanian Projects

As is well known, in addition to the cession of the Kars and Surmalu regions to Turkey, in 1921, according to Article 3 of the Moscow Treaty, Nakhichevan was transferred under the protectorate of Azerbaijan on the condition that the latter would not cede it to a third state⁴ (i.e., to Armenia). These provisions violate *jus cogens* (peremptory norms), which constitute binding norms of international law.⁵

Article 3 of the Moscow Treaty was subsequently confirmed by Article 5 of the Treaty of Kars, signed on October 13, 1921, which stated, in particular, that "the Turkish Government and the Governments of Soviet Armenia and Azerbaijan agree that the Nakhichevan region, within the borders specified in Appendix 3 of this Treaty, shall be transformed into an autonomous territory under the protection of Azerbaijan."⁶ This wording emphasizes that Nakhichevan was not an ordinary territory transferred to Azerbaijan, but that the parties agreed to place it under Azerbaijan's protection only with a special autonomous status. It follows that a unilateral change in the status of Nakhichevan is excluded and can only be carried out with the consent of the interested states specified in the article: Turkey, Armenia, and Azerbaijan.

If one compares Article 3 concerning the transfer of Nakhichevan to Azerbaijan with the transfer of the Surmalu district to Turkey, it becomes obvious that the Turkish side agreed, in its calculations, to exchange the Batumi region

⁴ See Documents of the foreign policy of the USSR 1959, 598–599.

⁵ According to Article 34 of the Vienna Convention on the Law of Treaties of May 23, 1969, a treaty may be binding only on the signatory parties, and according to Article 35 of the same convention, a treaty signed between other parties may create obligations for a third party only if the latter has directly assumed this obligation in writing. See **Blatova** 1982, 81.

⁶ **Kirakosyan** 1972, 520.

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

for the Surmalu district, which borders Nakhichevan, thereby seeking to bring its land border as close as possible to the territory of Nakhichevan, which was to be placed under Azerbaijan. Apparently, the Turkish side took advantage of Soviet Russia's desire to take control of the Batumi district and proposed such an exchange of territories, as this directly followed from its pan-Turkist plans.⁷

Naturally, Turkey was not satisfied with the transfer of Nakhichevan under the protection of Azerbaijan and began to take steps to obtain a common border with this region. The transfer of the Surmalu district to Turkey did not solve this problem, since between Surmalu and Nakhichevan the southwestern part of the Yerevan province of Soviet Armenia remained as a “wedge territory,” referred to in Article 3 of the Moscow Treaty as the “triangular zone.” At the insistence of the Turkish side, during the Moscow Conference, this “triangular zone”⁸ became a “disputed” territory, and the question of its final ownership was to be decided at the Kars Conference.⁹ Due to the intransigent position of the Turkish side at the Kars Conference, as well as pressure from Soviet Russia, the delegation of Soviet Armenia was forced to agree to retain only the northern part of the “triangular zone” from Ararat station to Yeraskh and to cede the southern part of this zone to Nakhichevan, that is, to Azerbaijan. As a result, Turkey received a narrow land border with Nakhichevan.¹⁰

The narrow border strip of 9–10 km obtained under the Treaty of Kars could not satisfy Turkey, which began to take active steps to expand it. In the 1920s and 1930s, through border treaties and territorial exchanges with Iran, Turkey managed to establish control over the Lesser Masis region.¹¹ Although these deals resulted in Iran receiving greater territorial concessions in other areas, Turkey nevertheless obtained strategically important territories, significantly expanding its land border with Nakhichevan. It can be concluded that, for the sake of short-term gains, the Iranian authorities sacrificed the country's strategic interests, opening prospects for Turkey's pan-Turkic ambitions, including in Iran's northern territories.¹²

⁷ See **Marukyan** 2021, 3–19.

⁸ See **Kirakosyan** 1972, 501.

⁹ See **Melkonyan, Geghamyan** 2025, 46.

¹⁰ See **Zohrabyan** 2010, 402–403.

¹¹ See **Bournoutian** 2015, 97–107.

¹² See **Mkrtchyan** 2019.

Nakhichevan as part of Azerbaijan: discrimination policy and its consequences

Undoubtedly, the granting of autonomous status to Nakhichevan by international treaties was conditioned not only by the geographical isolation (exclave) of the region from the main territory of Azerbaijan. The autonomous status of both Nakhichevan and Karabakh was not an act of goodwill on the part of Azerbaijan, but a consequence of political decisions taken in 1921, based on the reality of the millennia-long presence of the Armenian population in these historical Armenian territories.

After Nakhichevan's separation from Armenia, the Azerbaijani authorities began to pursue a policy of discrimination against the Armenian population, including ethnic cleansing – forced deportations – as well as the destruction of Armenian cultural monuments.¹³ In the 1960s and 1980s, the Azerbaijani authorities and the local Muslim population prevented Armenians from visiting their religious and cultural monuments, thereby infringing upon their rights to the region's Armenian cultural heritage.

As a result of the discriminatory policy of the Azerbaijani authorities, the overwhelming majority of the Armenian population of Nakhichevan migrated to the Armenian SSR or other republics of the USSR. While Armenians constituted 34.4% of the population at the time Nakhichevan was placed under Azerbaijan's control, by 1989 their share had declined to 0.6%.¹⁴ These indicators clearly demonstrate the consequences of Azerbaijan's discriminatory policy toward the Armenian population of Nakhichevan. In academic literature, the forced deportation of the Armenian population and the destruction of Armenian heritage in this region have been described as "ethnic cleansing," "white genocide," or "Nakhichevanization."¹⁵

Nakhichevan's geographical isolation from mainland Azerbaijan and its autonomous status over decades shaped a tradition of independent decision-making by local authorities, separate from the center. During the First Artsakh War, Azerbaijan blockaded Armenia, thereby also cutting itself off from Nakhichevan. The region was blockaded; gas and electricity supplies and railway

¹³ See **Walker** 1991, 113–116.

¹⁴ **Kellogg** 2023, 5.

¹⁵ See **Broers** 2019, 80–82.

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

traffic were cut off.¹⁶ During the presidency of A. Elchibey (1992–1993), the head of the Nakhichevan Majlis, H. Aliyev, pursued a policy in the region that was largely independent of the central authorities. Under Aliyev, Nakhichevan developed closer socio-economic ties with neighboring Iran and Turkey than with Baku, which supplied electricity and food to the region.¹⁷

Taking advantage of the Shiite factor and the economic dependence of Nakhichevan residents on Iran, Tehran gradually attempted to strengthen its influence over the local authorities of the autonomous republic, which caused concern in Baku.¹⁸ After the end of the First Karabakh War, land communication with Azerbaijan was carried out through Iranian territory, giving Iran the opportunity to control the transportation of people and goods between Nakhichevan and mainland Azerbaijan.

On May 28, 1992, the “Umud” Bridge was opened across the Araks River, connecting Nakhichevan with Turkey, as a result of which Turkey’s socio-economic and military-political influence in the region began to grow steadily.¹⁹

Change of the autonomous status of Nakhichevan and a new regime of government

In response to the declaration of independence of the Nagorno-Karabakh Republic, Azerbaijan in 1992 decided to abolish the status of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region. In parallel with the gradual occupation of the territories of the Republic of Artsakh, which began in 2020, Azerbaijan, through a policy of genocide (blockade, humanitarian crisis) and ethnic cleansing (forced deportation under the threat of attacks on the civilian population), achieved the de-Armenization of Artsakh and designated the territories that came under its control as the “Eastern Zangezur Region,” within which it identified the “Karabakh Economic Region.” By introducing the term “Eastern Zangezur,” official Baku was, in essence, making territorial claims to Armenia’s Syunik region, which, according to this logic, becomes “Western Zangezur.”

¹⁶ See **Jabrayilov** 2011, 421.

¹⁷ See “ARVAK”, 25.06.2025, 1–5. arvak.am (24.10.2025).

¹⁸ See **Svarants** <https://journal-neo.su/ru/2025/07/25/konstitucionnye-izmeneniya-v-nahichevanskoj-avtonomii/> (24.10.2025).

¹⁹ See **Jabrayilov** 2011, 423.

Subsequently, the Baku authorities began to abolish Nakhichevan's autonomous status. In July 2025, the President of Azerbaijan de facto changed the status of the Nakhichevan Autonomous Republic, transforming it into an ordinary administrative-territorial unit of Azerbaijan and effectively eliminating the remnants of its political autonomy. These changes marked the completion of the liquidation of the autonomous model created in Soviet Azerbaijan and preserved after independence.

It should be noted that the President of Azerbaijan took preparatory steps to abolish the political subjectivity of the Nakhichevan Autonomous Republic even after the 44-day Artsakh war. In November 2022, the Nakhichevan State Security Service and the State Customs Service were placed under the direct control of the central authorities. At the same time, current and former ministers of the autonomous republic were arrested. Under pressure from President Ilham Aliyev, the head of the Nakhichevan Majlis, V. Talibov, a close associate of his father, Heydar Aliyev, was forced to resign. Subsequently, on December 22, 2022, a plenipotentiary representative of the President of Azerbaijan was appointed in Nakhichevan and was granted broad powers to control the state bodies of the autonomous republic.

Further steps were aimed at giving legal and constitutional form to the process of direct control over Nakhichevan by the Baku authorities. For this purpose, appropriate amendments were made to the Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic, which had previously stated that "the foundations of Nakhichevan's autonomy are laid by the international treaties currently in force: the Moscow Treaty of March 16, 1921, and the Kars Treaty of October 13, 1921."²⁰ As a result of the amendments, the reference to the Moscow and Kars Treaties was excluded from the preamble of the Nakhichevan Constitution.²¹ The removal of references to the Moscow and Kars Treaties from the Nakhichevan Constitution effectively disrupts the balance in the South Caucasus, since Nakhichevan's status was based not on Azerbaijan's internal legal acts, but on an international compromise between states.

²⁰ Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic (with amendments and additions 24, 04. 2018).

²¹ See The mention of the Moscow and Kars treaties was removed from the Constitution of Nakhichevan, <https://news.am/rus/news/889621.html> (24.10.2025).

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

In the amended preamble to the Constitution of Nakhichevan, it is emphasized that the Nakhichevan Autonomous Republic is an “integral part of Azerbaijan,” and that its status is based on the Constitution of Azerbaijan of 1995 and the laws of 1991 on the restoration of independence.²²

The amendments to the Nakhichevan Constitution significantly limited the powers of the highest official of the autonomy – the Chairman of the Supreme Majlis (Parliament) of the Nakhichevan Autonomous Republic. Under Article 25 of the 1998 Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic, the head and members of the Cabinet of Ministers of the autonomous republic were appointed by the Supreme Majlis. The Chairman of the Supreme Majlis was vested with broad powers: he represented the autonomous republic in relations with other states and international organizations; local officials, judges, prosecutors, and the Human Rights Defender were appointed on his proposal.²³

According to the draft law “On Approval of Amendments and Additions to the Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic,” adopted by the Milli Majlis of Azerbaijan,²⁴ the executive branch of Nakhichevan is now directly subordinate to the President of Azerbaijan, and his authorized representative effectively becomes the head of the executive branch. Nakhichevan’s autonomous status has become largely formal, and the abolition of the last symbols of autonomy (its separate constitution and the Majlis) appears to be only a matter of time. Thus, deprived of its international legal foundations, the Nakhichevan Autonomous Republic is being transformed into an ordinary region under the direct control of the Baku authorities.

²² See **Arakelyan** <https://www.civilnet.am/ru/news/962384/> (24.10.2025).

²³ See Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic (with amendments and additions 24.04.2018).

²⁴ It is assumed that the draft law on amendments to the Constitution was previously adopted by the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic, since, according to Article 50 of the Constitution of Nakhchivan, amendments and additions to the basic law are first adopted by the Supreme Majlis of the autonomous republic by a majority of 35 votes (the total number of deputies is 45), after which they are submitted for approval to the Milli Majlis of Azerbaijan. See Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic (with amendments and additions 24.04.2018).

Domestic and foreign policy reasons and motives for changing the status of Nakhichevan

From a domestic political perspective, the change in Nakhichevan's status represents an attempt to prevent potential centrifugal tendencies and to neutralize the possible future influence of regional elites capable of competing with the ruling clan. Under the clan-based political system that developed in Azerbaijan, the so-called "Nakhichevan clan" was traditionally more organized and, in the struggle for power, often prevailed over the "Absheron" and "Ganja" clans. Led by H. Aliyev, the "Nakhichevan clan" ruled Azerbaijan from the mid-1960s until the collapse of the USSR and managed to restore its power in independent Azerbaijan, ruling from the early 1990s to the present.

With H. Aliyev's move from Nakhichevan to Baku in 1969 and his rise to power, the position of the "Nakhichevan clan" in Azerbaijan was significantly strengthened. His return to power in 1993 also took place from Nakhichevan, where he served as the head of the Majlis (Parliament). During his presidency (1993–2003), representatives of Nakhichevan occupied key positions in Baku, while the autonomous republic itself was headed by the Chairman of the Majlis, V. Talibov, who was loyal to H. Aliyev and his family.

Taking this historical experience into account, the Aliyev family apparently fears that history could repeat itself and that, even if representatives of the "Nakhichevan clan" are unable to seize power in Baku, they might nevertheless orient Nakhichevan toward one of the neighboring states – Turkey or Iran.

It is no coincidence that after returning to power in 1993, H. Aliyev began to dismantle the relatively stable system of governance he had created in Nakhichevan. While the elder Aliyev acted with great caution, his successor has moved much more abruptly, given the new domestic and geopolitical challenges facing Azerbaijan and the ruling regime. Taking into account possible shifts in the regional balance of power, as well as the complex socio-economic situation within Azerbaijan, I. Aliyev seeks to complete the process of centralizing the state and to eliminate any potential challenges to his personal authority.

In foreign policy, the revision of Nakhichevan's status is aimed at reducing the role of regional actors and increasing Azerbaijan's weight in the South Caucasus. In Baku, there are serious concerns that if regional destabilization occurs,

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

the Nakhichevan exclave, separated from mainland Azerbaijan, could be exploited by external forces as a weak point against the ruling regime.²⁵

In the early 2010s, Ankara succeeded in making Nakhichevan almost completely dependent on Turkey in terms of economic and energy resources, while also significantly altering the region’s demographic situation. Azerbaijan is seriously concerned about Turkey’s growing influence in Nakhichevan and is attempting to prevent the potential loss of the region through legal and political reforms.

In addition, it is important to note that Turkish armed units are stationed in Nakhichevan, and Turkish officers serve as advisers to the 5th Army Corps of the Armed Forces of Azerbaijan and regularly conduct joint military exercises.²⁶ On this basis, Azerbaijan fears that Turkey’s growing influence in Nakhichevan could lead to Baku’s de facto loss of control over the region and a repetition of the Adjara scenario, which, while formally under Georgian sovereignty, is widely viewed in this text as being under strong Turkish influence.²⁷ The Nakhichevan issue has thus become one of the most sensitive problems in Baku–Ankara relations. Both sides seek to avoid escalation, given their shared interest in reducing the Armenian factor in the region.²⁸

Given the growing tension in Russian–Azerbaijani relations, these steps by Azerbaijan also clearly indicate Baku’s desire to reduce Russia’s influence and push it out of the region. Considering the high level of strategic partnership between Azerbaijan and Turkey, it is highly likely that Baku obtained Ankara’s prior consent to the change in Nakhichevan’s status; otherwise, Ankara, as a party to the aforementioned treaties, would hardly have remained silent on this issue.

Azerbaijan also appears to have taken into account the fact that Iran, which traditionally advocates for the preservation of regional balance and is particular-

²⁵ See “ARVAK”, 25.06.2025, 1-5, arvak.am (24.10.2025).

²⁶ Similar exercises were conducted on the eve of the 44-day Artsakh war, from July 29 to August 10, 2020. It is noteworthy that after the joint exercises held in Nakhichevan and Azerbaijan, Turkish commanders, instructors and F-35 fighters remained in place and took direct part in the 44-day Artsakh war as part of the Azerbaijani armed forces. See **Gabrielyan**, <https://www.civilnet.am/news/202717/> (24.10.2025).

²⁷ See **Svarants** <https://journal-neo.su/ru/2025/07/25/konstituczionnye-izmeneniya-v-nahichevanskoj-avtonomii/> (24.10.2025).

²⁸ See “ARVAK”, 25.06.2025, 1–5, arvak.am (24.10.2025).

ly sensitive to developments around Nakhichevan, was significantly weakened after attacks allegedly carried out by Israel with Western support and was therefore less able to respond promptly to these provocative steps, which also run counter to Iranian interests.²⁹

In addition, the revision of Nakhichevan's status by Azerbaijan can be used as a tool in relations with Armenia. In the ongoing process of delimitation and demarcation, Baku may attempt to use the change in Nakhichevan's status to present new territorial claims. In particular, by violating the Moscow and Kars Treaties, Azerbaijan may potentially challenge the borders of the Nakhichevan Autonomous Republic itself, advancing new claims regarding so-called enclaves in the Syunik and Ararat regions of the Republic of Armenia. By gradually eliminating Nakhichevan's autonomy, I. Aliyev is indirectly increasing pressure on Armenia to obtain the so-called "Zangezur Corridor," attempting to create "more legitimate grounds," in the eyes of the international community, for unimpeded land communication between mainland Azerbaijan and the Nakhichevan region, which is being transformed into a regular administrative unit.

Possible legal and political consequences of violating the Moscow and Kars treaties

It should be noted that the status of the Nakhichevan Autonomous Republic is enshrined not only in the Moscow and Kars Treaties, but also in modern international documents signed by the President of Azerbaijan. Thus, Article 9 of the Trilateral Statement signed by the leaders of Russia, Azerbaijan, and Armenia on November 9, 2020, explicitly refers to the Nakhchivan Autonomous Republic: "The Republic of Armenia guarantees the security of transport links between the western regions of the Republic of Azerbaijan and **the Nakhchivan Autonomous Republic** (emphasis added – A.M.), in order to ensure the unimpeded movement of citizens, vehicles, and cargo in both directions."³⁰

A similar reference appears in the so-called "Shushi Declaration," signed by Turkey and Azerbaijan on June 15, 2021. The preamble of the declaration

²⁹ Arakelyan <https://www.civilnet.am/ru/news/962384/> (24.10.2025).

³⁰ Statement by the President of Azerbaijan, the Prime Minister of Armenia and the President of Russia on November 10, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (24.10.2025).

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

mentions the Treaty of Kars and notes that the parties reaffirm their commitment to the agreements signed between them, including the Treaty of Kars of October 13, 1921.³¹ The text further states that “the parties declare that the opening of the corridor (“Zangezur Corridor”) between the western regions of the Republic of Azerbaijan and the **Nakhchivan Autonomous Republic** (emphasis added – A.M.), uniting Turkey and Azerbaijan, and the construction of the Nakhchivan–Kars railway as an extension of the above-mentioned corridor will contribute to the deepening of transport and communication ties between the two countries.”³² These steps are framed within the broader “Turan” project promoted by Turkey, which aims to establish uninterrupted land communication with Azerbaijan and the countries of Central Asia while bypassing Iran.

Even Article 3 of the Joint Declaration signed by the leaders of Azerbaijan and Armenia in Washington on August 8, 2025, in the presence of the US President, states that the parties express their readiness to make efforts to ensure unimpeded communication between the main part of Azerbaijan and **the Nakhchivan Autonomous Republic** through the territory of Armenia, while ensuring reciprocal benefits for Armenia from international and intra-state connectivity.³³ Thus, it can be concluded that, by deciding to revise the autonomous status of Nakhchivan, the President of Azerbaijan violated not only the Moscow and Kars Treaties, but also international legal documents signed by himself.

The unilateral revision of the status of the Nakhchivan Autonomous Republic by the President of Azerbaijan constitutes a clear violation of the relevant provisions of the Moscow and Kars Treaties and may entail legal and political countermeasures by the states parties to these treaties.

According to international treaty law procedures, before changing the status of Nakhichevan – which clearly implies a revision of the provisions of the Moscow and Kars Treaties – Azerbaijan was obliged to notify the other parties to the treaties: Turkey, Georgia, Armenia, and Russia. It is evident that Azerbaijan did not make any such official proposal to the states parties to these treaties.

³¹ The full text of the Shusha Declaration signed between Azerbaijan and Turkey has been published, <https://ru.trend.az/azerbaijan/politics/3440708.html> (24.10.2025).

³² Ibid.

³³ “Asbarez”, 8 August 2025, <https://asbarez.com/text-of-declaration-signed-by-pashinyan-and-aliyev/> (24.10.2025).

Meanwhile, Article 40 of the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties provides: "Any proposal to amend a multilateral treaty as between all the parties must be notified to all the contracting States, each one of which shall have the right to take part in: (a) the decision as to the action to be taken in regard to such proposal; (b) the negotiation and conclusion of any agreement for the amendment of the treaty."³⁴ By its actions, Azerbaijan violated the rights of the other parties to these international treaties, which, within the framework of international treaty law, may take countermeasures to protect their rights and interests.

In this regard, it should be noted that Turkey did not react to Azerbaijan's actions, from which it may be inferred that a prior understanding had been reached between Baku and Ankara through backstage diplomacy. At the same time, while this issue is of little practical interest to Georgia, it is of vital and sensitive importance to Armenia and Russia. For Moscow, the issue may acquire even greater significance in the context of the deepening tensions in Russian–Azerbaijani relations.

If any party to the Moscow or Kars Treaties considers Azerbaijan's unilateral actions to constitute a violation of its rights, it may undertake certain countermeasures. Article 60 of the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties clearly states: "A material breach of a bilateral treaty^{*} by one of the parties entitles the other to invoke the breach as a ground for terminating the treaty or suspending its operation in whole or in part."³⁵ In particular, the other parties to the Moscow and/or Kars Treaties may demand an official explanation from Azerbaijan regarding the unilateral change in Nakhichevan's status without their consent, qualifying this as a violation of the provisions of these treaties. Regardless of whether an official response is received from Baku, this situation may already be classified as a dispute concerning the application or interpretation of the Moscow and/or Kars Treaties. If such disputes are not resolved through negotiations within 12 months, judicial proceedings may be initiated before the

³⁴ **Blatova** 1982, 82.

^{*} The preamble to the Treaty of Kars states that one party to the treaty is the government of the Turkish National Assembly, and the other is the governments of the Soviet republics of Armenia, Azerbaijan and Georgia with the participation of Soviet Russia. See **Kirakosyan** 1972, 517.

³⁵ See **Blatova** 1982, 89.

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

International Court of Justice, through international arbitration, or in other appropriate forums.³⁶

Not only Russia, as a direct party to these treaties, but also Iran, Armenia’s natural geopolitical partner in this context, may be interested in initiating a political and legal process aimed at preventing violations of the Moscow and Kars Treaties, since the advancement of the so-called pan-Turkic “Zangezur Corridor” project and the coordinated actions of the Turkish–Azerbaijani tandem around Nakhichevan are also clearly contrary to Tehran’s interests.

Moreover, the presence of Turkish armed forces in Nakhichevan is also presented in this text as a violation of the Moscow and Kars Treaties and raises serious concerns not only in Armenia, but also in Russia and Iran, especially in the context of Azerbaijani and Turkish claims regarding the so-called “Zangezur Corridor.” On this basis, it can be expected that Tehran may potentially support Armenian or Russian initiatives aimed at challenging Azerbaijan’s unilateral change of Nakhichevan’s status in international forums.

As is known, under Article 15 of the “Agreement on the Establishment of Peace and Interstate Relations between Armenia and Azerbaijan,” initialed in Washington on August 8, 2025, in the presence of the US President, the parties undertook to withdraw interstate claims and complaints and to suspend existing disputes within one month from the date of entry into force of the agreement, assuming an obligation not to bring new claims against each other and not to participate in international legal proceedings initiated by any third country against a party to the agreement.³⁷ This article, included at Azerbaijan’s insistence, clearly reflects Baku’s interests, since international judicial bodies have already adopted decisions on provisional measures against Azerbaijan on the basis of claims filed by Armenia, whereas Azerbaijan’s claims against Armenia, due to lack of substantiation, have not had comparable consequences.

It is well known that the Armenian side long refused to accept the final provisions of the agreement, including the clause on the withdrawal of interstate

³⁶ Ibid, 91.

³⁷ See “Agreement on the Establishment of Peace and Interstate Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan”, [https://www.mfa.am/hy/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement %20text/13394](https://www.mfa.am/hy/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement%20text/13394) (24.10.2025)

claims in international courts.³⁸ However, motivated by a desire to achieve peace as soon as possible, the Armenian side, after lengthy discussions, made concessions and satisfied Azerbaijan's demand.

Despite these significant concessions, Azerbaijan continues to condition the final signing of the peace agreement on the fulfillment of new demands presented to Armenia,³⁹ while maintaining aggressive rhetoric and periodically voicing threats. All of this gives rise to serious doubts as to whether the Baku authorities genuinely intend to establish real peace and equal relations with Armenia, or are instead attempting to exploit the current favorable situation in order to extract maximum concessions.

In view of these realities, the Armenian side, according to the logic of this text, should not indulge in illusions of a rapid peace at the cost of complying with Azerbaijan's endless demands, including the withdrawal of lawsuits filed before international courts. Rather, it should consider the use of legal instruments to restrain aggressive behavior, including the filing of new claims. Experience suggests that it is precisely the firm stance of major powers, international organizations, and international courts that, to a certain extent, restrains the ambitions of the Baku authorities and prevents further destabilizing actions.

It is also necessary to take into account that Armenia's withdrawal of claims from international judicial bodies may lead to the revocation of provisional measures already adopted against Azerbaijan and the termination of ongoing proceedings, which the Baku authorities have consistently sought. At the same time, such steps may seriously undermine Armenia's international credibility and lead to mistrust should Armenia seek to appeal again to the same judicial bodies in the future.

In this context, the unilateral actions of the President of Azerbaijan regarding the change in the status of Nakhchivan may be used as a legal basis for filing an additional lawsuit against Azerbaijan in international courts and for obtaining another decision against the Baku authorities.

³⁸ See Aliyev announced the issues on which Armenia and Azerbaijan failed to reach agreement in the draft peace treaty, December 18, 2024, <https://armenpress.am/ru/article/1207738> (24.10.2025)

³⁹ See President Ilham Aliyev gave interview to Azerbaijani media representatives in Washington, 09.08.2025, https://azertag.az/en/xeber/president_ilham_aliyev_gave_interview_to_azerbaijani_media_representatives_in_washington_video-3693079 (24.10.2025)

Conclusion

Thus, Azerbaijan’s unilateral revision of the status of the Nakhchivan autonomy constitutes a violation of the provisions of the Moscow and Kars Treaties, which provides grounds for the parties to these treaties – Armenia and Russia – as well as for Iran, as an interested regional actor, to initiate a political and legal process for discussing this issue in international judicial bodies and international organizations. Such initiatives would aim to demonstrate to the international community the potential threats and consequences of the pan-Turkic project being implemented by the Turkish–Azerbaijani tandem.

In conclusion, it should be emphasized that any steps by Armenia in this direction must be preceded by serious political preparatory work, including consultations with major geopolitical and regional actors. It is no secret that powerful states often use international legal norms and principles instrumentally to advance their own interests, sometimes interpreting or even violating them in ways that suit their strategic objectives.

BIBLIOGRAPHY

Գաբրիելյան Հ. Տավուշյան թեժացումն ու թուրք-ադրբեջանական զորավարժությունները, (*Gabrielyan H. Tavushyan t'ejhacumn u t'urq-adrbejanakan zoravarjhut'yunnery*) **Gabrielyan H.** *The Tavush escalation and the Turkish-Azerbaijani military exercises*, <https://www.civilnet.am/news/202717/> (in Armenian).

Ջոհրաբյան Է. 2010, Նախիջևանի հիմնահարցը (1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր), ԵՊՀ հրատ., 430 էջ: (**Zohrabyan E.** 2010, *Nakhijevani himnaharcy'* (1920 t'. mayis – 1921 t'. hoktember), Yerevan, “EPH” hrat., 430 e'j.) **Zohrabyan E.** 2010, *The Nakhichevan Question (May 1920 – October 1921)*, YSU Publishing House, p. 430 (in Armenian).

Հակոբյան Ա. 2010, Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 338 էջ: (**Hakobyan A.** 2010, *Khorhrdayin Hayastany' Moskvayi ev Karsi paymanagrerum*, «Gitutyun» hrat., Yerevan, 338 e'j.) **Hakobyan A.** 2010, *Armenia in the Treaties of Moscow and Kars*, Yerevan, “Science” Publishing House, Yerevan, p. 338 (in Armenian).

Հակոբյան Ա. 2021, Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի (18-ի) պայմանագիրը հայ ժողովրդի ճակատագրում, «Վեմ» հանդես, № 1, էջ 9–57: (**Hakobyan A.** 2021, *Moskvayi 1921 t'. marti 16-i (18-i) paymanagiry' hay jhoghovrdi tcshakatagrum*, «Ve'm» handes, № 1, e'j 9–57). **Hakobyan A.** 2021, *The Moscow Treaty of March 16 (18) 1921 in the fate of the Armenian people*, “Vem” journal, № 1, pp. 9–57 (in Armenian).

Հակոբյան Հ. 2002, Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 414 էջ: (**Hakobyan H.** 2002, *Taragir hayowt'yan hayreniq veradar'nalow pahanji patmakan ow iravakan himqery'*, Erewan, «Astghik» hrat., 414 e'j). **Hakobyan H.** 2002, *Historical and Legal Basis of the Demand of the Diaspora Armenians to Return to Their Homeland*, Yerevan, "Astghik" Publishing House, p. 414 (in Armenian).

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1917), 1972, խմբ. **Զ. Կիրակոսյան**, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 810 էջ: (*Hayastany' mijazgayin divanagitut'yan ev sovetakan artaqin qaghaqakanut'yan p'astat'ght'erum (1828–1917)*, xmb. **J. Kirakosyan**, Yerevan, «Hayastan» hrat., 1972, 810 e'j). *Armenia in International Diplomatic and Soviet Foreign Policy Documents (1828–1917)*, edited by **J. Kirakosyan**, Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1972, p. 810. (in Armenian).

«Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև խաղաղության և միջպետական հարաբերությունների հաստատման մասին» համաձայնագիր, (*Hayastani Hanrapetut'yan ev Adrbejani Hanrapetut'yan mijev xaghaghut'yan ev mijpetakan haraberut'yunneri hastatman masin» hamad'aynagir*), «Agreement on the Establishment of Peace and Interstate Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan», <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement%20text/13394> (in Armenian).

Մարուքյան Ա. 2022, 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի «պայմանագրի» պատմա-իրավական գնահատականն ու Հայաստանի համար դրա դրույթների գործադրման հետևանքները, 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի 100-ամյակին նվիրված «Հայաստանը և տարածաշրջանը. Դասեր, արժևորումներ, հեռանկարներ» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 19–21 հոկտեմբերի, 2021 թ., էջ 181–198: (**Marukyan A.** 2022, 1921 t'. hoktemberi 13-i Karsi «paymanagri» patmairavakan gnahatakann u Hayastani hamar dra druyt'neri gorc'adrman hetevanqnery', 1921 t'. Moskvayi ev Karsi paymanagreri 100-amyakin nvirvac' «Hayastany' ev tarac'ashrjany'. Daser, arjhevorunner, her'ankarner» mijazgayin gitajhoghovi zekucumneri jhoghovac'u, q. Erevan, 19–21 hoktemberi, 2021 t'. Yerevan, e'j 181–198). **Marukyan A.** 2022, *Historical and legal assessment of the Kars "treaty" of October 13, 1921 and the consequences of the implementation of its provisions for Armenia*, Collection of reports of the international conference "Armenia and the region: lessons, assessments, prospects" dedicated to the 100th anniversary of the Moscow and Kars treaties of 1921, Yerevan, October 19–21, 2021, pp. Yerevan, 181–198 (in Armenian).

Մարուքյան Ա. 2021, Կարսի 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրի գործադրման ընթացքը և Թուրքիայի կողմից դրա խախտման մեխանիզմները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, № 4, էջ 301–318: (**Marukyan A.** 2021, *Karsi 1921 t'. hoktemberi 13-i paymanagri gorc'adrman y'nt'acqy' ev T'urqiayi koghmich dra xaxtman mexanizmneri*, «Ve'm» hamahaykakan handes, Yerevan, № 4, e'j 301–318), **Marukyan A.** 2021, *The process of*

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

implementing the Treaty of Kars of October 13, 1921 and the mechanisms of its violation by Turkey, “Vem” Pan-Armenian Journal, № 4, Yerevan, pp. 301–318 (in Armenian).

Մարուքյան Ա. 2011, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի միջազգային իրավական գնահատականը, «Վէմ» համահայկական հանդես, № 2, էջ 129-139: (**Marukyan A.** *Moskvayi ev Karsi paymanagreri mijazgayin iravakan gnahatakany*, «Ve'm» hamahaykakan handes, Yerevan, 2011, № 2, e'j 129–139), **Marukyan A.** 2011, *International Legal Assessment of the Moscow and Kars Treaties*, “Vem” Pan-Armenian Journal, № 2, Yerevan, pp. 129–139 (in Armenian).

Մելքոնյան Ռ., Գեղամյան Վ. 2025, Թուրանի ճանապարհի հայկական սեպը. «Հանգեզուրի միջանցքի» հիմնահարցը (20–21-րդ դարեր), Երևան, «Անտենոր», 143 էջ: (**Melqonyan R., Geghamyan V.** 2025, *T'urani tchanaparhi haykakan sepy*. «Zangezuri mijancqi» himnaharcy' (20–21-rd darer), Yerevan, «Antenor», 143 e'j), **Melkonyan R., Geghamyan V.** 2025, *The Armenian wedge of the Turanian road: The problem of the “Zangezur corridor” (20th–21st centuries)*, Yerevan, “Antenor”, p. 143 (in Armenian).

Մկրտչեան Ս. 2019, Պանթիւրքական հոսանքները ժամանակակից Իրանում, երկրորդ հրատ., Երևան, «Էդիթ արինտ», 184 էջ: (**Mkrtchean S.** 2019, *Pant'iurqakan hosangnery' jhamanakakic Iranum, erkrord hrat.*, Yerevan, «Edit Print», 184 e'j) **Mkrtchyan S.** 2019, *Pan-Turkic Currents in Modern Iran, second edition*, Yerevan, “Edit Print”, p. 184 (in Armenian).

Алиев сообщил, по каким вопросам Армения и Азербайджан не достигли соглашения в проекте мирного договора, 18 декабря 2024 (*Aliyev announced the issues on which Armenia and Azerbaijan failed to reach agreement in the draft peace treaty, December 18, 2024*), <https://armenpress.am/ru/article/1207738> (24.10.2025) (in Russian).

Արակեյան Ջ. Автономии не имеют будущего в Азербайджане: Конституция Нахичевана избавляется от «Карса» и «Москвы», (**Arakelyan E.** *Autonomies have no future in Azerbaijan: The Constitution of Nakhchivan gets rid of “Kars” and “Moscow”*), <https://www.civilnet.am/ru/news/962384/> (24.10.2025) (in Russian).

Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий. Сост., отв. редактор, автор предисловия и комментария **Ю. Барсегов**, т. 2, ч. 2, изд. «Гардарики», Москва, 2005, 608 с. (*The Armenian Genocide: Turkey's Responsibility and the Obligations of the International Community, Documents and Commentary. Compiled by Yu. Barsegov, editor-in-chief, author of the foreword and commentary, Vol. 2, Part 2, «Gardariki» Publishing House, Moscow, 2005, p. 608*) (in Russian).

Джабраилов И., 2011, Региональная экономическая политика Азербайджана и Нахчыван, «Журнал европейской экономики», т. 10, № 4, Тернополь, с. 415–424. (**Jabrayilov I.**, 2011, *Regional economic policy of Azerbaijan and Nakhchivan, Journal of European Economics, Vol. 10, № 4, Ternopil, pp. 415–424*) (in Russian).

Документы внешней политики СССР, т. 3, 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г., Москва, «Госполитиздат», 1959, 743 с. (*Documents of the foreign policy of the USSR, v. 3, July 1, 1920 – March 18, 1921, Moscow, “Gospolitizdat”, 1959, p. 743*) (in Russian).

Marukyan A.

Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, (*Statement by the President of Azerbaijan, the Prime Minister of Armenia and the President of Russia on November 10, 2020*), <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (24.10.2025) (in Russian).

Из Конституции Нахиджевана убрали упоминание о Московском и Карсском договорах (*The mention of the Moscow and Kars treaties was removed from the Constitution of Nakhichevan*), <https://news.am/rus/news/889621.html> (24.10.2025) (in Russian).

Конституция Нахчыванской Автономной Республики (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.04.2018 г.), (*Constitution of the Nakhichevan Autonomous Republic (with amendments and additions 24, 04. 2018)*, https://continent-online.com/Document/?doc_id=30600476#pos=331;-46 (24.10.2025) (in Russian).

Марукян А. 2021, Историко-правовой анализ советско-турецкого Московского договора 1921 г. «О дружбе и братстве», «Պատմափրաճառագրական հանդես», Երևան, N 1, էջ 3–19, (**Marukyan A.** 2021, *Historical and legal analysis of the Soviet-Turkish Moscow Treaty of 1921 "On Friendship and Brotherhood"*, "Historical and Philological Journal", Yerevan, No. 1, pp. 3–19) (in Russian).

Международное право в документах, сост. сборника **Н. Блатова**, Москва, изд. «Юрид. лит.», 1982, 295 с. (*International law in documents, ed. by N. Blatova, Moscow, "Jurid. lit.", 1982, p. 295*) (in Russian).

Опубликован полный текст Шушинской декларации, подписанной между Азербайджаном и Турцией, (*The full text of the Shusha Declaration signed between Azerbaijan and Turkey has been published*), <https://ru.trend.az/azerbaijan/politics/3440708.html> (24.10.2025) (in Russian).

О целях фактического упразднения Нахичеванской Автономной Республики. Комментарий Армянского аналитического центра «АРВАК», 25.06.2025, с. 1–5. (*On the goals of the actual abolition of the Nakhchivan Autonomous Republic, Commentary of the Armenian Analytical Center "ARVAK", 06.25.2025, pp. 1-5. arvak.am* (24.10.2025)) (in Russian).

Сваранц А. Конституционные изменения в Нахичеванской автономии (**Svarants A.** *Constitutional changes in the Nakhchivan autonomy*), <https://journal-neo.su/ru/2025/07/25/konstitucionnye-izmeneniya-v-nahichevanskoj-avtonomii/> (24.10.2025) (in Russian).

Armenia and the Karabagh: The Struggle for Unity, ed. by **Ch. Walker**, Minority Rights publications, 1991, p. 166.

Bournoutian G. 2015, The Iran-Turkey-Armenia borders as Depicted in various maps, Iran and Caucasus, Vol. 19 (1), pp. 97–107.

Broers L. 2019, Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry, Edinburgh University Press, p. 31.

Kellogg E. 2023, Cultural Erasure in the Modern Day: The Destruction of Armenian Heritage Sites in Azerbaijan, The Cornell Diplomat - No. 09, Culture and Heritage, pp. 5–7.

Nakhichevan at the “Crossroads” of Pan-Turanian and Global Projects

President Ilham Aliyev gave interview to Azerbaijani media representatives in Washington, 09.08.2025, https://azertag.az/en/xeber/president_ilham_aliyev_gave_interview_to_azerbaijani_media_representatives_in_washington_video-3693079 (24.10.2025)

Text of Declaration Signed by Pashinyan and Aliyev, Asbarez, 8 August 2025, <https://asbarez.com/text-of-declaration-signed-by-pashinyan-and-aliyev/> (24.10.2025)

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

Պաշտմական գիտությունների դոկտոր,

ՀՀ ԳԱԱ պաշտմության ինստիտուտ

mararmts@yahoo.com

0009-0007-4926-0654

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԸ ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ «ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ»

Ամփոփում

Հայաստանի համար բախտորոշ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին, որոնցով հայ ժողովրդից օտարվեցին իր հայրենիքի ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքները, անցած տասնամյակների ընթացքում բավական անդրադարձներ են կատարվել՝ ընդգծելով այդ փաստաթղթերի անարդարացի և միջազգային իրավունքի տեսակետից անօրինական լինելու հանգամանքները: Այդ պայմանագրերով ապօրինաբար Ադրբեջանի խնամատարությանը հանձնվեց Նախիջևանը և ներկայումս Բաքուն միակողմանի քայլեր է կատարում այդ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակը փոխելու ուղղությամբ, ինչը Մոսկվայի և Կարսի գործող միջազգային պայմանագրերի դրույթների խախտում է:

Սույն հոդվածի շրջանակներում ներկայացվում են համաթուրանական նպատակներից ելնելով Նախիջևանը Ադրբեջանին փոխանցելու Թուրքիայի դիվանագիտական ջանքերը, ինչպես նաև ինքնավար հանրապետությունը հայաթափելու Ադրբեջանի իշխանությունների հետևողական քաղաքականությունը: Քննարկվում են Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակը փոխելու և կառավարման նոր կարգ հաստատելու Ադրբեջանի իշխանությունների ինչպես ներքաղաքական, այնպես էլ արտաքին քաղաքական շարժառիթները:

Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ միջազգային պայմանագրային իրավունքի տեսակետից Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակը

Marukyan A.

միակողմանիորեն փոխելու՝ Ադրբեջանի իշխանությունների գործողությունների անօրինականությունը, ինչպես նաև նշել Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի՝ Նախիջևանի կարգավիճակին վերաբերող դրույթների խախտման հնարավոր իրավաքաղաքական հետևանքները:

Բանալի բառեր՝ Նախիջևան, ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրեր, Հայաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, համաթուրանական ծրագիր:

HARUTYUN ALEKSANYAN*

PhD in History,

Associate Professor, Yerevan State University

h_aleksanyan@yahoo.com

0009-0004-1908-9604

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.26-37

LOBBYING AND ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE U.S. AND ITS IMPLICATIONS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Abstract

This article examines the institution of lobbying in the United States, presenting its historical development, regulatory framework, and empirical scope, with the aim of drawing lessons for the Republic of Armenia. In the U.S. context, lobbying has evolved into a significant economic and political sector, creating both democratic opportunities and risks of corruption. By contrast, Armenia lacks a comprehensive legal framework for lobbying, despite pressing anti-corruption imperatives. The article argues that Armenia could benefit from adapting elements of the American model – particularly transparency, registration, public access, and oversight – while tailoring these mechanisms to its local institutional context and democratic needs. The study concludes by offering recommendations to Armenia’s emerging reform agenda

Keywords: *Lobbying, USA, anti-corruption policy, lobbying groups, Armenian diaspora lobbying organizations in the U.S., Republic of Armenia, lobbying oversight.*

Introduction

Lobbying is a distinctive institution within the political system, functioning as a mechanism through which private and public organizations, political parties,

* The article has been delivered on 18.11.2025, reviewed on 19.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

trade unions, and interest groups seek to influence the decision-making processes of government and parliament in a given state.

The term “*lobbying*” is derived from the English word *lobby*, meaning “backrooms” or corridors of power. Many scholars trace its popular usage to the second half of the nineteenth century in the United States, during the presidency of Ulysses S. Grant (1869–1877). According to a well-known anecdote, the term originated from the lobby of the Willard Hotel in Washington, D.C., where the President, ministers, and senators reportedly met with individuals who pressed their requests and interests. Although this account is more legend than precise etymology, it illustrates how informal access to corridors of power came to characterize the phenomenon of lobbying.

In the United States, lobbying is protected by the First Amendment (freedom of petition and speech) adopted as part of the Constitution in 1789, thereby recognizing the right of citizens and organized interests to influence government. Over time, the United States introduced formal regulation. For example, a law adopted in 1876 required individuals engaged in lobbying to disclose their activities and register with the House of Representatives.

In 1946, a special law was enacted to regulate lobbying activities, establishing the requirement for the registration of all professional lobbyists. The primary purpose of this law was to create a comprehensive system for identifying and registering lobbyists and to provide the state with information about the pressure exerted by lobbying groups on the country’s legislative bodies. This act applied only to lobbyists active in the U.S. Congress.

In the United States, lobbying has played a significant role in preparing policy briefs, raising awareness among legislators, and facilitating flows of information. Today, it is an integral part of the country’s pluralistic democratic system.

The Current Scale and Influence of Lobbying in the United States

In the United States today, there are over 12,000 registered lobbyists and roughly 2,000 corporations and organizations actively represented (federal level).¹ Lobbying activity in the U.S. constitutes not only a political influence mechanism but a major economic sector with its own market, specialized

¹ *OpenSecrets*. “Lobbying Database: Number of Registered Lobbyists 2024.” **Center for Responsive Politics** 2024, <https://www.opensecrets.org/federal-lobbying> accessed on 17.11.2025

personnel and services. In 2024, lobbying expenditures in the U.S. exceeded \$4.2 billion.² The leading sectors in terms of spending are pharmaceuticals & healthcare (~\$700 million), technology & digital (~\$450 million), finance & banking (~\$350 million), and energy & industrial companies (~\$300 million).³ These figures underline that lobbying is deeply intertwined with the economic foundations of American political influence.

The top spending entities include major corporations with permanent Washington presence: for example, Pfizer Inc. in pharmaceuticals; Meta Platforms and Amazon.com Inc. in technology and digital markets; ExxonMobil in energy; and the U.S. Chamber of Commerce in business advocacy.⁴ These actors not only fund external lobbying firms but often maintain their own in-house lobbying departments.

Lobbying groups in the United States include individuals as well as political, economic, and social organizations, movements, and state-level institutions. They differ in their goals, methods, and techniques of influence. These actors are commonly referred to as *pressure groups* or *interest groups*. One classification distinguishes the following types:

1. **Political lobbying groups:** Financial, economic, and social groups that seek influence through electoral campaigns and legislative processes.
2. **Socially oriented lobbying groups:** For example, trade unions, veterans', women's, youth, and environmental organizations, whose lobbying strength often correlates with the economic significance of their sector.
3. **Economic lobbying organizations:** Groups whose primary lever of influence in decision-making stems from their economic interests.
4. **Regional lobbying groups:** Entities seeking specific territorial or state-level privileges.
5. **Foreign lobbying groups (ethnic interest groups):** Organizations formed on the basis of ethnic, cultural, or religious identity that seek to influence the host state's foreign policy.

² Statista. "Total Lobbying Expenditures in the United States from 1998 to 2024." Statista Research Department, 2025.

³ OpenSecrets. *Lobbying Database: Top Industries 2024*. Center for Responsive Politics, 2024.

⁴ OpenSecrets. *Top Lobbying Clients, 2024*. Center for Responsive Politics, 2024.

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

6. **Special lobbying groups:** Contracted lobbying organizations used when a company cannot or chooses not to lobby directly.⁵

7. **Ethnic lobbying groups:** A subtype of foreign or interest groups formed around ethnic, cultural, or religious ties, aiming to support their “home” state by influencing policy in the host country.

Ethnic lobbying groups in the United States engage in a variety of activities, including providing legislators with information, participating in the drafting of bills, organizing public campaigns to shape opinion and policy, and maintaining a long-term strategic presence in Washington.

Armenian Lobbying Groups in the United States

The Armenian community, one of the oldest and most influential components of American society with an Armenian heritage, established an organized lobbying network as early as the mid-20th century with the aim of protecting Armenian interests within the U.S. political system.

Key areas of Armenian lobbying activity include the recognition of the Armenian Genocide, support for the security of Armenia and Artsakh, and the involvement of the American-Armenian community in U.S. foreign policy decision-making. Among the most prominent American-Armenian ethnic lobbying organizations are **the Armenian National Committee of America (ANCA)** and **the Armenian Assembly of America (AAA)**.⁶ ANCA functions as a “people’s embassy,” engaging in congressional outreach, preparing briefings, and conducting legislative advocacy—for example, in support of U.S. assistance to Armenia and Artsakh.

One of the most significant achievements of Armenian lobbying efforts is the recognition of the Armenian Genocide by the U.S. Congress. For decades, Armenian-American organizations worked tirelessly to secure this historic decision. Finally, in October 2019, the House of Representatives adopted H. Res. 296, officially recognizing the 1915–1923 Armenian Genocide in the Ottoman Empire, and in December of the same year, the Senate unanimously passed S.Res. 150.

⁵ Thomas P. Lyon, John W. Maxwell, “Astroturf: Interest Group Lobbying and Corporate Strategy”. *Journal of Economics & Management Strategy*, Volume 13, Number 4, 2004.

⁶ Armenian National Committee of America (ANCA), *Advocacy & Policy Initiatives*, <https://anca.org>. accessed on 17.11.2025.

This accomplishment marked the culmination of a long-standing struggle, made possible through the persistent efforts of Armenian-American lobbyists.⁷

The second major lobbying organization is **the Armenian General Benevolent Union (AGBU)**. It implements political and educational programs, organizes student internships in the U.S. Congress, holds conferences, and facilitates connections with government agencies. The AGBU also conducts public-policy initiatives and played an active role in supporting Section 907 of the Foreign Assistance Act – a provision adopted in 1992 that restricted U.S. aid to Azerbaijan.⁸ Armenian General Benevolent Union, although mainly cultural and educational in nature, thanks to its wide network, often supports the implementation of pro-Armenian public relations and information campaigns.⁹

In addition, the U.S. structures of the diaspora-based **Armenian Revolutionary Federation (ARF)** also contribute to both party-level and public advocacy efforts.

In sum, the Armenian-American lobbying ecosystem functions as a mature, highly organized, long-term strategic movement that combines political lobbying, public diplomacy, and cultural influence to keep Armenian issues on the U.S. agenda. These structures not only ensure the sustained visibility of Armenian concerns in American policymaking but also serve as a model for other small nations seeking to shape their own influence in foreign affairs.

This lobbying activity has become a key factor in preserving Armenian identity, pursuing historical justice, and safeguarding state interests – demonstrating that even a small nation can have a strong voice in the global political system.

Regulations and Oversight of Lobbying in the United States

In the U.S., lobbying is a legitimate channel for participation in the political process, but it also carries significant risks of undue influence, regulatory capture and corruption. Recognizing these risks, U.S. regulation has evolved.

In 1946, the U.S. Congress adopted legislation requiring professional lobbyists active on Capitol Hill to register. Subsequent reforms strengthened and expanded disclosure requirements. In 1995, President Bill Clinton signed

⁷ Armenian Assembly of America, About the Assembly, <https://armenian-assembly.org> accessed on 17.11.2025.

⁸ Ibidem.

⁹ AGBU, *About AGBU Global Network*, <https://agbu.org>. accessed on 17.11.2025.

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

the Lobbying Disclosure Act (LDA), which extended registration and reporting obligations to lobbying activities directed at both the legislative and executive branches and required periodic disclosure of lobbying actions.

Following the corruption scandals of the 2000s (notably the Jack Abramoff case),¹⁰ further reforms came. **The Honest Leadership and Open Government Act** of 2007 tightened reporting requirements, introduced “cooling-off” periods for former officials transitioning into lobbying roles, prohibited lobbyists from offering gifts or favors to members of Congress, and mandated electronic reporting and public access to lobbying information. The Act significantly enhanced transparency and accountability.

Additionally, on January 21, 2009, President Barack Obama issued Executive Branch Ethics Guidelines. These measures banned the White House from accepting gifts from lobbyists, imposed two-year post-employment restrictions on certain transitions from government service to lobbying, and required that government hiring decisions be based on professional qualifications rather than political connections.¹¹

Despite these measures, significant challenges remain. “Dark money” continues to flow through **Super PACs (Political Action Committees)** and 501(c)(4) nonprofit organizations, entities designated for “social welfare purposes” that can spend unlimited amounts on political influence while disclosing little to no information about their donors. These mechanisms allow major corporations and private groups to influence elections and legislation anonymously, making transparency difficult to achieve. The “revolving door” also remains ethically problematic: former officials frequently move into lobbying roles, using insider knowledge and professional networks, even when cooling-off periods are in place. These practices, combined with broader perceptions of undue influence, can undermine public trust. Indeed, studies indicate that many U.S. citi-

¹⁰ Jack Abramoff was a prominent lobbyist who influenced Congressional decisions for years.

He was accused of paying millions of dollars in bribes to protect the interests of Indian tribes in casinos, bribing government officials with gifts and trips, tax fraud and money laundering. In 2006, he was sentenced to 6 years in prison. Garry C. Gray, “Insider Accounts of Institutional Corruption: Examining the Social Organization of Unethical Behavior”, *The British Journal of Criminology*, Vol. 53, Issue 4, July 2013, pp. 533–551.

¹¹ Executive Order 13490. “Ethics Commitments by Executive Branch Personnel”, 74 Federal Register 4673. January 26, 2009.

zens believe lobbyists wield disproportionate power, reinforcing the need for effective oversight by civil society organizations such as OpenSecrets, Citizens for Responsibility and Ethics in Washington (CREW), and Transparency International USA.¹²

Implementation of U.S. Lessons in Armenia

The study of U.S. lobbying practices is particularly timely for Armenia in the lead-up to the 2026 parliamentary elections. At present, the Republic of Armenia has **no law** specifically regulating lobbying. A draft law, *“On Lobbying Activities,”* was proposed in 2005 and approved by the government (presented by Deputy Minister of Justice Ashot Abovyan), but it was never adopted by the National Assembly. According to the draft, lobbying would encompass both paid entrepreneurial services and interest-protection activities carried out by public organizations within the scope of their charters. The legislation envisioned accreditation, annual reporting, and registration requirements. However, it was likely not passed due to concerns among the oligopolistic ruling elite at the time about exposing informal decision-making channels.

In the absence of a legal framework, several challenges persist: interest groups remain unregistered, interactions with decision-makers are opaque, and civil society is hindered in engaging systematically. According to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) Public Integrity Indicators, Armenia meets only 20% of the criteria for lobbying regulation and 11% in practice, compared with OECD averages of 42% and 36%, respectively. Furthermore, Armenia’s 2023–26 Anti-Corruption Strategy envisions legally regulating transparency in interactions with lobbyists by 2025, yet formal adoption of the law remains pending.

From this standpoint, the U.S. experience offers several implications:

1) In the U.S., lobbying is regulated under the *Lobbying Disclosure Act (LDA) of 1995*, which mandates lobbyists to register and regularly disclose their activities, clients, and expenditures to Congress.¹³ For Armenia, institutionalizing

¹² Public Affairs Council, *“2022 Public Affairs Pulse Survey,”* October 2022, Gallup, *“Americans’ Trust in Government Remains Low,”* September 30, 2020.

¹³ U.S. Congress, *Lobbying Disclosure Act of 1995*, Public Law 104–65, 109 Stat. 691 (1995).

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

lobbying offers the opportunity to convert informal influence into a transparent and participatory process, thereby strengthening democratic accountability and building a government more responsive to citizen interests. To succeed, reforms must combine legal clarity, public access, equal participation, and civil-society oversight. By adapting the U.S. experience – and incorporating international best practice – Armenia can enhance its anti-corruption resilience and move toward a more transparent decision-making ecosystem ahead of the 2026 parliamentary elections. In the U.S., lobbying is regulated under the *Lobbying Disclosure Act (LDA) of 1995*, which mandates lobbyists to register and regularly disclose their activities, clients, and expenditures to Congress.¹⁴

2) Furthermore, the American experience shows that lobbying is not merely a privilege of large corporations but also a tool for civic groups, minorities, and professional associations to influence policymaking. For instance, organizations such as *AARP* and *Environmental Defense Fund* have successfully advanced social and environmental agendas through structured advocacy. Armenian NGOs and professional chambers could likewise develop formal lobbying arms to voice societal concerns more effectively. This would foster a pluralistic political environment where decisions reflect a broader range of interests.

3) Institutionalizing lobbying in Armenia would also help curb informal influence and corruption. According to Transparency International, while Armenia has made progress in anti-corruption reforms, informal networks and opaque decision-making persist. Legalizing and regulating lobbying could replace these informal exchanges between business and government with traceable, accountable, and publicly accessible interactions. This approach aligns with the principles outlined in the OECD Guidelines on Lobbying, which emphasize integrity, transparency, and equal access to policymakers.¹⁵

To implement these reforms, Armenia could establish a *National Register of Lobbyists* supervised by the *Commission on Prevention of Corruption*. Public officials should be required to disclose meetings with registered lobbyists, and sanctions should apply for non-compliance. Training programs for civil servants,

¹⁴ U.S. Congress, *Honest Leadership and Open Government Act of 2007*, Public Law 110–81, 121 Stat. 735 (2007).

¹⁵ Transparency International, *Corruption Perceptions Index 2024: Armenia Country Report*, Berlin, 2024.

journalists, and NGOs could promote understanding of legitimate lobbying practices, further increasing transparency and public trust.

Conclusion

Lobbying in the United States is a dual-edged phenomenon: it serves as a legitimate channel for public participation while also carrying significant ethical, political, and corruption risks. Legislative reforms in 1995 and 2007 improved transparency, yet new informal mechanisms such as dark money and revolving doors continue to challenge accountability. The scale and institutionalization of lobbying demonstrate that it is far more than campaign contributions; it constitutes a major industry of influence. Without proper oversight, lobbying can evolve into a shadow power within the political system.

The U.S. lobbying model, anchored in regulation, disclosure, and civic engagement, offers valuable lessons for Armenia. While direct transplantation of American mechanisms may not be feasible given contextual differences, adapting its core principles could substantially strengthen Armenia's democratic resilience, enhance transparency, and promote more inclusive policymaking.

This research was funded through a Department of State Public Diplomacy Section grant, and the opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the Department of State.

BIBLIOGRAPHY

Armenian National Committee of America (ANCA), *Advocacy & Policy Initiatives*, <https://anca.org>

Armenian Assembly of America, *About the Assembly*, <https://armenian-assembly.org>

Alexander Borisov, Eitan Goldman & Nandini Gupta, "The Value of (Corrupt) Lobbying", SSRN working paper (Nov 2011)

Baghdasaryan, Mariam, 2023, "Transparency and Civil Society Oversight in Armenia's Policy-Making." *Journal of Caucasus Studies*, Vol. 9, No. 2, pp. 45–64.

Baumgartner, Frank R., Berry, Jeffrey M., Hojnacki, Marie, Kimball, David C., & Leech, Beth L. 2009, *Lobbying and Policy Change: Who Wins, Who Loses, and Why*, Chicago: University of Chicago Press, 320 p.

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

Birnbaum, Jeffrey H., & Murray, Alan S. 1987, *Showdown at Gucci Gulch: Lawmakers, Lobbyists, and the Unlikely Triumph of Tax Reform*, New York: Random House, 384 p.

Garry C. Gray, July 2013, "Insider Accounts of Institutional Corruption: Examining the Social Organization of Unethical Behavior", *The British Journal of Criminology*, Vol. 53, Issue 4, pp. 533–551

Grigoryan, Armen, 2021, "Anti-Corruption Reforms and Governance Challenges in Armenia." *Democratization Policy Council Papers*, pp. 1–20.

Drutman, Lee. 2015, *The Business of America Is Lobbying: How Corporations Became Politicized and Politics Became More Corporate*, New York: Oxford University Press, 320 p.

de Figueiredo, John M., & Richter, Brian K., 2014 "Advancing the Empirical Research on Lobbying", *Annual Review of Economics*, Vol. 6, pp. 465–487.

Executive Order 13490., January 26, 2009, "Ethics Commitments by Executive Branch Personnel", 74 Federal Register 4673.

Helena, MT:2023, National Institute on Money in Politics, 50 p.

Kim, In Song, 2017 "Political Cleavages within Industry: Firm-Level Lobbying for Trade Liberalization." *American Political Science Review*, Vol. 111, No. 1, pp. 1–20.

Lowery, David, & Gray, Virginia, 2016, "Lobbying and Interest Groups." *Oxford Handbook of American Political Development*, Oxford University Press, pp. 391–411.

OpenSecrets, 2024, "Lobbying Database: Number of Registered Lobbyists" **Center for Responsive Politics**.

OpenSecrets, 2024, "Top Lobbying Clients", Center for Responsive Politics.

Zeng, L., Chung, H., 2024, "Mapping the Lobbying Footprint of Harmful Industries." *American Journal of Public Health*, Vol. 114, № 4, pp. 405–416.

Susman, Thomas M., 2013, "Lobbying in the 21st Century: Transparency, Integrity, and Regulation." *Public Integrity*, Vol. 15, № 3, pp. 243–253.

Statista, "Total Lobbying Expenditures in the United States from 1998 to 2024"

Thomas P. Lyon, John W. Maxwell, 2004, "Astroturf: Interest Group Lobbying and Corporate Strategy". *Journal of Economics & Management Strategy*, Volume 13, Number 4.

Public Affairs Council, 2020, "2022 Public Affairs Pulse Survey," October 2022, Gallup, "Americans' Trust in Government Remains Low," September 30, 2020

U.S. Congress, Lobbying Disclosure Act of 1995, 2007, Public Law 104–65, 109 Stat. 691 U.S. Congress, *Honest Leadership and Open Government Act of 2007*, Public Law 110–81, 121 Stat. 735.

U.S. Congress, 2007. *Honest Leadership and Open Government Act of 2007*, Public Law 110–81, 121 Stat. 735.

U.S. Department of Justice, Foreign Agents Registration Act (FARA): 2024, Annual Report. Washington, D.C.: DOJ, 120 p.

Transparency International, Corruption Perceptions Index 2024, Berlin: Armenia Country Report, 68 pages

OECD, 2010, Principles for Transparency and Integrity in Lobbying, OECD Publishing, Paris, 8 pages.

Yerevan State University Center for European Studies. Policy Paper: Lobbying, Transparency, and Democratic Institutions in Armenia, 2022, YSU Press, 34 p.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

Երևանի պետական համալսարան

h_aleksanyan@yahoo.com

0009-0004-1908-9604

ԼՈՐԲԻՆԳԸ ԵՎ ՀԱԿԱՎՈՌՈՒԴՑԻՈՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ. ԴՐԱՆՑ

ԿԻՐԱՐԿՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ամփոփում

Սույն հոդվածը ուսումնասիրում է լոբբինգի ինստիտուտը ԱՄՆ-ում՝ ներկայացնելով նրա պատմական զարգացումը, կարգավորման իրավական շրջանակը և իրական ծավալները՝ միաժամանակ մատնանշելով Հայաստանի Հանրապետությունում ամերիկյան փորձի կիրարկման կարևորությունը: Առաձնակի ուշադրություն է հատկացվել ԱՄՆ-ում հայ լոբբիստական կազմակերպությունների գործունեությանը: ԱՄՆ-ում լոբբինգը ձևավորվել է որպես տնտեսական և քաղաքական գործունեության վիթխարի ոլորտ, որն իր հետ բերել է ինչպես ժողովրդավարական լայն հնարավորություններ, այնպես էլ կոռուպցիոն փորձություններ: Հայաստանը, դրան հակառակ, մինչ օրս չունի լոբբինգի ամբողջական և արդյունավետ իրավական կարգավորում՝ չնայած որ այն հակակոռուպցիոն քաղաքականության կարևոր դրույթներից մեկն է:

Հոդվածում հիմնավորվում է այն գաղափարը, որ Հայաստանը կարող է օգտվել լոբբինգի ամերիկյան մոդելի մի շարք բաղադրիչների ներդրման հաջողված փորձից՝ հատկապես թափանցիկության, լոբբիստների գրանցման, հանրային հասանելիության և վերահսկողության մեխանիզմների արդյունավետ կիրարկման օրինակներից՝ դրանք համապատասխանեցնելով երկրի ինս-

Lobbying and Anti-Corruption Policy in the U.S. and its Implications...

տիտուցիոնալ, ժողովրդավարական և մշակութային առանձնահատկություններին:

Հոդվածում ներկայացվում են մի շարք առաջարկություններ Հայաստանում լոբբինգի կարգավորման հարցում նախատեսվող հետագա բարեփոխումների ուղղությամբ:

Բանալի բառեր՝ *Լոբբինգ, ԱՄՆ, հակակոռուպցիոն քաղաքականություն, լոբբիստական խմբեր ԱՄՆ-ում, սփյուռքահայ լոբբիստական կազմակերպություններ, Հայաստանի Հանրապետություն, լոբբինգի վերահսկողություն:*

ASTGHİK GHAZARYAN*

Institute of History of the NAS RA

Applicant of historical sciences

astx-1989@mail.ru

0009-0005-6340-3741

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.38-55

ARMENIAN EVANGELICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SYRIA AND LEBANON (1920S–1940S)

Abstract

The formation and development of the educational systems of Armenian communities in the Middle East were shaped not only by pedagogical needs but also by the imperative to preserve and strengthen national, religious, and cultural identity. The educational life of these communities was largely guided by church structures. Preschools functioned under the auspices of various churches, including the Apostolic, Catholic, and Evangelical denominations. Armenian Evangelical educational institutions in the Middle East, established particularly in the aftermath of the Armenian Genocide, were distinguished by their religious and national orientations. In these schools, alongside instruction in the Holy Scripture, considerable attention was devoted to teaching the Armenian language, literature, and history; conducting prayers in the native language; and providing foreign-language education, which enabled students to pursue higher studies. Many Evangelical schools operated under missionary auspices, through which support was provided for improving buildings and material-technical conditions. Special emphasis was also placed on the education of girls, ensuring their equal participation in the learning process.

Keywords: *Armenian Evangelical Association, church, Middle East, American missionaries, education, colleges, schools.*

* The article has been delivered on 25.10.2025, reviewed on 25.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

From the second half of the nineteenth century onward, the Christian population of the Ottoman Empire – particularly Armenians – began to experience growing ethnic and religious discrimination within the framework of the “reforms” implemented by the state. These persecutions gradually evolved into an institutionalized state policy, reaching their peak in the early twentieth century.

Between 1915 and 1923, Western Armenians were subjected to large-scale violence, mass deportations, and systematic extermination, becoming victims of the genocidal policy carried out by the Turkish authorities. As a result, the Armenian people confronted both physical annihilation and the threat of losing their national identity, as well as their historical and cultural heritage.

In the humanitarian crisis that followed the Armenian Genocide, one of the most urgent priorities became ensuring the essential needs and care of orphaned children. Church institutions and international humanitarian organizations played a decisive role in addressing this challenge.

As Armenian communities gradually took shape in various countries, they attached significant importance to school-building and the establishment of educational systems, alongside extensive orphan-relief efforts. These initiatives engaged all branches of the Armenian nation, including the Apostolic, Catholic, and Evangelical communities.

This article focuses on the educational activities of the Armenian Evangelical community in Syria and Lebanon – from the founding of the Armenian Missionary Association of America to the operation of existing institutions – and examines their impact on local Armenian communities and the broader educational environment of the region.

It should be noted that the Evangelical community had already grown before the Genocide. According to the missionary Chambers, “In 1914, there were 55,000 Evangelical Armenians and 163 churches.”¹ However, after the war, the number of surviving Armenian Evangelicals decreased to about 25,000–30,000,² according to Rev. Yeghishe Kasouni. At least half of these survivors likely settled in Syria and Lebanon, as these territories became the first and largest centers of refuge for Armenian survivors in the Middle East.

¹ **Sis Matean** 1949, 353; **Atrashes Ter Khachatoulean** 1972, 196.

² **Qasouni** 1947, 411.

Over the years, well-organized Armenian communities were established in these areas.

This development was the result of the active efforts of church institutions and various organizations, particularly those engaged in educational, spiritual, and cultural missions. As historian and publicist L. Chormissian notes, "The establishment of Catholic as well as Protestant schools was not merely for the education of children, but primarily to ensure the future of the community."³

The Armenian Missionary Association of America (hereafter, the Association) serves as a vivid testament to this dynamic. As one of the organizations that played an active role in supporting Armenian refugees, the Association was founded on June 7, 1918, during the annual conference of the Union of Armenian Evangelical Churches of America and was established in the United States.⁴

Its mission was rooted not only in the American vision of Christian missionary work but also in the conviction that education and spiritual formation could serve as essential instruments for the reconstruction of national identity, especially for a people who had endured such a profound catastrophe. Recognizing the importance of this task, the Association sponsored Armenian Evangelical churches and educational institutions in Syria and Lebanon.

The educational programs developed under its auspices were distinguished by their religious and national orientation. They included instruction in the Armenian language and literature, Armenian history, and foreign languages such as English, French, and Arabic. These initiatives aimed to prepare generations capable of active participation in local and international scientific and cultural spheres. This comprehensive educational approach simultaneously facilitated the integration of Armenian communities into diverse Middle Eastern societies while supporting their preservation and continuity as distinct cultural and national entities.

The Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East was established in Beirut by 1924.⁵ Evangelical churches began to emerge in various cities across Syria, including Damascus, Aleppo, and Kessab, as well as in Leba-

³ Chormissian 1972, 497.

⁴ Ver. Hovh. Aharonean 1988, 212.

⁵ See Hushardzan Hay Avetaranakac ev Avetaranakan ekexecvoy 1952, 360; Hay Avetaranakan ekeghecin, 1989, 49.

Armenian Evangelical Educational Institutions in Syria and Lebanon...

non, in cities such as Beirut and Anjar. According to teacher and publicist , seventy-three clergymen were serving in these churches at that time. Almost all of them operated educational institutions, including kindergartens, primary and secondary schools, theological seminaries, and girls' schools. Khrolobian conducted a detailed study of student enrollment in these Evangelical institutions in Syria and Lebanon. According to his data, in 1926 the total number of Evangelical students was 2,798, including 1,527 boys and 1,271 girls. By the 1938 academic year, this number had decreased to 2,703, including 1,427 boys and 1,276 girls.⁶ Notably, the student population remained stable in subsequent years.

According to an article published in the newspaper Zartonk, there were 20 schools operating in Syria and Lebanon by the 1940s. These schools were staffed by 143 teachers and attended by 2,268 coeducational students. Of these students, 1,034 were recorded as Protestant, 1,163 as Apostolic, and 71 as non-Armenian.⁷

The cited facts demonstrate that the Armenian Evangelical community successfully established itself in these regions after the Armenian Genocide and continued its educational mission in a new environment. This is evident from the consistent number of students enrolled in Evangelical educational institutions.

The Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East and its affiliated spiritual and educational institutions had a direct impact on the spiritual revival, as well as the educational and cultural development of the Armenian community in the region.⁸ Within the framework of Christian and spiritual upbringing, a comprehensive educational program was implemented from kindergarten through secondary school, placing fundamental importance on the harmonious integration of Bible study into the learning process. The Scriptures were regarded both as a means of transmitting faith and as a cornerstone of moral education.

At the same time, evangelical institutions sought to raise the overall quality of education. They did so by creating appropriate learning conditions, providing

⁶ Khlobean 1950, 104.

⁷ "Zartonk" 1948, № 169(3302), 2.

⁸ Because the educational and enlightening activities of evangelical churches are parallel to their preaching activities, we cannot separate the Association's activities from those of evangelical churches.

scholarships, recruiting qualified teachers, and encouraging students to strive for excellence. The goal was for students to obtain “the highest grade or grade point average,”⁹ which would offer them the opportunity to continue their studies at higher educational institutions.

Evangelical Educational Institutions in Beirut and Its Surrounding Areas

In pursuit of these objectives, the network of educational institutions continued to expand across various communities. The following section examines the history and key characteristics of several Evangelical schools established in two pivotal regions of the Middle East.

A number of educational institutions were founded in Lebanon during the 1920s and 1930s, particularly in Beirut and its surrounding districts. Although some have undergone name changes over time, they continue to operate and serve the Lebanese-Armenian community to this day. Notable examples include the Armenian Evangelical Central High School, the Armenian Evangelical College (also known as the Armenian Evangelical Co-Educational High School), the Armenian Evangelical Secondary School, among others.¹⁰ These institutions have played a particularly significant role in Lebanon’s educational system and the Armenian community’s intellectual and cultural life.

Among the Armenian Evangelical educational institutions in Beirut and the surrounding area, the Armenian Evangelical Central High School played a central role. Founded in 1922 by Rev. Yenovk Hadidian, the school originally offered a four-year course of study and merged with another evangelical institution in 1924, taking the name Armenian Evangelical Co-Educational School. In 1932, the school relocated to a new building in the Ashrafieh district constructed by missionary H. Riggs in memory of his wife, E. Barnum-Riggs.¹¹

⁹ Ver. Hovh. Aharonean 1988, 91.

¹⁰ Antinean 2011, 62.

¹¹ In 1923, missionary H. Riggs moved to Beirut, Lebanon, where he continued his work among Armenian refugees in Lebanon and Syria. He also taught at the Middle East Theological School. Later, he served as Executive Secretary of the Middle East Christian Council. Riggs was married three times: first to Annie Tracy in 1904 (who died in 1905), second to Emma Barnam in 1907 (who died in 1917), and third to Annie Denison in 1920, <http://www.uacla.com/henry-h-riggs.html>.

Armenian Evangelical Educational Institutions in Syria and Lebanon...

During the 1940s, the Ashrafieh school was still in the process of development and, as Dr. Berberian noted, it lacked one academic level to be considered a fully accredited high school.¹² In 1945, the institution adopted the name Armenian Evangelical Central High School. It continues to fulfill its vital mission of preserving Armenian national identity and transmitting the Armenian language, literature, and cultural heritage to its students.

The Armenian Evangelical College was one of the Evangelical community's key educational and spiritual institutions. Founded in 1923 as the Armenian Boys' Evangelical High School, the school later changed its name. It had three divisions for students aged under 6, 6–12, and 12–18. In 1933, it merged with the American School for Armenian Girls and became the Armenian Evangelical Co-Educational High School. Classes were held in a building provided by the First Armenian Evangelical Church of Beirut, which supervised the institution. The school's primary goal was "to fully support the intellectual, physical, moral, and spiritual development of its students."¹³ The school's curriculum corresponded to the Lebanese Baccalaureate educational program. Armenian cultural education was vividly reflected in the teaching of the Holy Scriptures, the Armenian language and literature, and national history. At the same time, instruction was often conducted in English, enabling graduates to pursue higher education in local foreign-language institutions or universities abroad. The school had an attached library with a large collection of English-language books and about 3,050 volumes of Armenian literature. The library regularly received new journals and newspapers, further supporting the students' academic and cultural development. The Armenian Boys' Evangelical High School was distinguished by its high academic standards and its ability to prepare students for admission to the American University of Beirut (AUB), so it is no coincidence that it was among the few institutions to receive this recognition. To advance this goal, plans were made to add a fifth year to the existing four-year program. This extension would enable graduates to pursue further studies at other institutions without the need to take entrance examinations.¹⁴ During that period, a significant number of the school's students passed their exams and were

¹² Berberian 1946, 68.

¹³ See Hay Avetaranakan Qolej 1968.

¹⁴ Lratu 1940, № 3, 7.

admitted to AUB as freshmen or sub-freshmen.¹⁵ During the 1937–1938 academic year, the teaching of the Armenian language improved thanks to the efforts of the school's principal, Rev. Yeghishe Kasouni.¹⁶

Another institution that developed during that time was the Armenian Evangelical Secondary School, which was founded in 1934 in the Nor Marash district of Bourj Hammoud. Over the years, the number of classes at this school steadily increased. Later, it was renamed the Armenian Evangelical Shamlian-Tatigian Secondary School¹⁷ and continues to operate under that name today. It should be noted that educational work was not always smooth, easy, or effective. Schools occasionally encountered challenges, primarily due to teacher shortages, which occasionally resulted in the closure of certain institutions. To address this issue, two-year training programs for prospective teachers were organized.¹⁸ During this period, many trainees served the church and conducted literacy classes for women who wished to become literate. The work was further complicated by poor building conditions and a lack of necessary equipment, including teaching aids, textbooks, maps, and other materials. It should be noted, that alongside general subjects, they also taught Latin-script Turkish and Arabic.¹⁹

Nevertheless, the situation gradually began to improve as a result of educational reforms, despite these difficulties. Over time, schools started employing teachers with Bachelor's and Master's degrees in education.²⁰ In 1935, the "Teachers' Union"²¹ was established in Beirut to unite educators, organize congresses and lectures to improve educational and spiritual standards, and foster unity within the Evangelical community through prayer. In the 1930s, the Armenian General Benevolent Union supported both Armenian Apostolic and Evangelical educational and church centers, creating a network of nationally subsidized schools, as L. Chormisian notes.²²

¹⁵ Janaser 1938, 4.

¹⁶ Janaser 1938, 99.

¹⁷ Ver. Hovh. Aharonean 92. 178.

¹⁸ See Avetagir 1945, 16.

¹⁹ See Avetagir 1945, 16.

²⁰ See Avetagir 1945, 17.

²¹ Yushardzan 389.

²² Cholaqean 2021, 125.

Armenian Evangelical Educational Institutions in Syria and Lebanon...

At the same time, it is a fact that educational processes in Armenian-populated areas were often organized with the support of foreign missionaries, especially in the 1920s. Beyond providing material assistance to orphanages, these missionaries contributed to kindergartens and other educational institutions. For instance, missionary Elizabeth Stevens Webb²³ began spiritual and educational work in Beirut's neighborhood as early as 1922. The school primarily served girls from middle and low-income families, numbering around 200 according to Webb's records.²⁴

Thus, these educational institutions deserve great recognition, as they were the primary channels for education and upbringing within the Armenian Evangelical community. Over time, these institutions reorganized, modernized, and adapted to evolving educational needs. To this day, they continue to successfully educate and nurture new generations in the spirit of national identity, faithfully carrying out their socially and culturally significant mission.

Educational Institutions in Aleppo

As one of the most important centers of the Armenian diaspora, Syria stood out for its well-organized communal structure. This structure was manifested through the coexistence and mutual reinforcement of cultural, religious, and educational institutions. Thousands of Armenians who escaped the Ottoman Empire settled in various Syrian cities, particularly Aleppo, Damascus, Kesab, and Latakia, forming vibrant, self-organized communities.

There were three Armenian religious communities in Syria – Apostolic, Catholic, and Evangelical – each of which maintained its own educational system. Political parties and various associations supported the development of educational models. According to A. Fishenkchyan, "Armenian schools in Syria were generally community-based, with their administration belonging to various parties and organizations."²⁵ These schools included Armenian national schools

²³ Missionary Elizabeth Webb and her sister, Mary Uber, had been active in Adana since the 1890s, caring for girls. She left for Switzerland shortly thereafter, where she began her evangelistic work with the American Near East Relief Organization, "Memorial records for Elizabeth S. Webb", Item #17482, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17482> (accessed May 17, 2022).

²⁴ Item #17482, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17482> (accessed May 17, 2022).

²⁵ Fishenkchyan 2003, 157.

under the jurisdiction of the Apostolic community, as well as schools of the Armenian Catholic and Armenian Evangelical communities.”

Overall, these schools educated 6,523 children in 1928–1929.²⁶ In addition to providing primary and secondary education in the Armenian language, these schools served as primary platforms for preserving and transmitting national identity.

Kindergartens were opened at the Evangelical Emmanuel and Bethel churches in 1923, enrolling 735 children.²⁷ The Bethel Armenian Evangelical Secondary School was particularly important due to its location and high educational standards. The school was located in a district surrounded by a neighborhood called “Jeprike.”²⁸ During the 1927–1928 academic year, the coeducational student body numbered 258, increasing to 374²⁹ by 1933–1934. Initially, classes were held in the church building. There were no benches for students, and the classrooms were separated by partitions to prevent students from seeing each other. Consequently, the school struggled to provide adequate facilities and necessary educational resources. This situation persisted until the mid-1930s. In 1937, a new school building with spacious classrooms was constructed. Between 1923 and 1946, the school graduated 7,779 students, including 4,396 boys and 3,383 girls.³⁰ Notably, scientific subjects were taught in English, while Armenian studies followed the ten-year curriculum and used textbooks from Armenian schools.³¹

In 1920, the Armenian Evangelical Boys Higher College³² opened in Aleppo as a reproduction of the Central College of Ayntap. It later became known as “Aleppo College”³³ and played a significant role in educating and raising Armenian generations. By 1929, 400 boys and 250 girls³⁴ were enrolled. 1929 was a turning point for the college when its director, Petros Kartsayr, passed

²⁶ **Fishenkchyan; Sourio Alpom** 1929, 3.

²⁷ **Avetagir** 1945, 77.

²⁸ See **Betel** 2001, 214; **Shnorqean** 1973, 5; **Qortoshyan** 2013, 54.

²⁹ **Cholagean** 2021, 174; see **Dzamkharyan** 2019, 102.

³⁰ See **Betel** 2001, 277.

³¹ See **Betel** 2001, 278.

³² **Klobean** 1950, 368. Tigran J. Khrlobyan was a teacher at this school.

³³ **Klobean** 1950, 172; **Ver. Hovh. Aharonean** 96.

³⁴ **Miller** 1967, 42

away, necessitating the appointment of a successor.³⁵ Missionaries from the American Relief Society subsequently assumed responsibility for the college's operations. Consequently, in the 1930s, the college gradually became a center for the study of the English language and literature. Therefore, the number of Armenian and local Christian students began to decrease. The American missionaries also made changes to the college's charter, stipulating that education should be carried out according to international standards. Of the 14 members of the Board of Directors, only six were to be Armenian, and the election of the president, previously carried out by the Board of Directors, was to be carried out by the missionaries or the American trusteeship. However, as a result of a number of reforms, the teaching of the Armenian language, literature, and history became important at the college.³⁶ In addition to training teachers, doctors, and other specialists, the college trained future pastors who served in both Armenian and local churches.³⁷

In 1921, work resumed at Armenian Evangelical School – another educational institution in the Gastel Jura district. Originally founded in 1855, the school was later closed. Sargis Palapanyan (Palapanyan Khoja), Tigran Khrlobean, and Nuri Ishkhanyan, who had moved from Aintab, took over the administration and trusteeship of the school.³⁸ Over time, the school faced significant difficulties, as reflected by the changing number of students: while there were 400 students in the 1925–26 academic year, the following year the number decreased to 280.³⁹ This decline was initially driven by migration and later exacerbated by deteriorating building conditions. In 1931, the board of trustees decided to relocate the school to one of the buildings of the "Aleppo College."⁴⁰

Among the evangelical educational institutions in Aleppo, the Armenian Evangelical United School, founded in 1927, was also of considerable significance. This institution placed significant emphasis on religious education, dedicating three hours per week to it, and on Armenian language instruction,

³⁵ See **Luashavigh** 496; see **Tutikyan** 1996, 215. "**Hayastani Kochnak**" № 8, 1925, 42; **Dzamkharyan** 2019, 101.

³⁶ **Ver. Hovh. Aharonean** 177.

³⁷ **Miller** 1967, 42; Aleppo College is still operating today.

³⁸ **Qeshishean** 2015, 88.

³⁹ **Qeshishean** 2015, 92.

⁴⁰ **Qeshishean** 2015, 94.

which received four hours per week. Additionally, children participated in morning prayers. One day each week was devoted to spiritual and national songs, as well as to Armenian history. The school's educational activities were organized by representatives of the Evangelical Church and overseen by the community's educational commission.

Several Protestant missionaries operating in Aleppo had been involved in orphan care since the early 1920s and implemented educational programs. At the initiative of missionary J. Marty, for example, a "wooden building"⁴¹ was constructed in Aleppo for "refugees to address their spiritual and educational needs."⁴² The building hosted courses for approximately 200 students and operated a Sunday worship group. Due to an increase in student enrollment, the girls eventually joined their corresponding classes at the Girls' High School.

Girls' education was of great importance to both the missionaries and the Evangelical community; therefore, nearly all educational institutions had separate classes for girls. Missionary Miss Forman made a particularly significant contribution to girls' education. Through her efforts, the American Girls' High School⁴³ opened in Aleppo in 1922 following the Antakya Girls' School.⁴⁴ It operated under the jurisdiction of the Evangelical Church.

This school placed primary emphasis on teaching the Armenian language, Armenian history, and music. Interestingly, the missionaries often learned Armenian and taught in Armenian themselves.⁴⁵ This school is a striking example of how, after learning Armenian, missionaries conducted all school activities in Armenian. By the 1927–28 academic year, the school had 125 enrolled students, and it began cooperating with Aleppo College in 1933.

Now, let's turn our attention to educational institutions operating in other regions of Syria, outside Aleppo. In the Armenian-populated district of Kesab, for example, only five of the ten large and small villages had schools, which were also attended by children from neighboring villages. By 1910, the number of schools had increased to 20, including 11 Evangelical, 5 Armenian national, and

⁴¹ Luashavigh 475.

⁴² Qeshishean 2015, 68.

⁴³ Janaser № 3, 1938, 57.

⁴⁴ Qeshishean 2015, 95; It was considered a school because it had a 2-year additional curriculum.

⁴⁵ Qeshishean 2015, 95.

4 Catholic schools.⁴⁶ The Kesab school enjoyed particular prestige because it was staffed by energetic teacher-preachers,⁴⁷ especially those who had come from Ayntap.

The Kesab Evangelical Coeducational School was founded as early as 1848–1852 through the efforts of missionary Miss Chambers.⁴⁸ The number of students gradually increased, particularly after 1924 when the school received official recognition.⁴⁹ However, the Kesab school faced challenges regarding its building conditions. Funds were raised through donations, amounting to approximately \$1,000 annually and around \$3,000 for the dormitory building.⁵⁰

According to Khrlöbean, during the 1932–1933 academic year, Kesab's coeducational school had 208 students and six teachers, all of whom were Aleppo College graduates.⁵¹

Notably, the educational institutions of the Armenian Apostolic, Evangelical, and Catholic communities had nearly identical structures. Their differences were essentially in their curricula. Catholic schools adopted the French system, while Evangelical schools primarily followed the English educational program.⁵² Importantly, unlike the state educational system, these schools aimed to impart knowledge and transmit spiritual and cultural values.⁵³ Moreover, these schools were rooted in the education of generations past, focusing on preserving national identity and religious practices.

Thus, the Armenian Evangelical Church, particularly the Evangelical Union, performed essential and patriotic work for the Armenian population that had survived the genocide by addressing vital needs as well as educational, cultural, and national preservation efforts. Clearly, this work did not proceed smoothly.

⁴⁶ **Qesap** 2015, 153.

⁴⁷ **Qesap** 2015, 148.

⁴⁸ We first encounter missionary Robert Chambers in 1904. He was invited to a theatrical performance at the American High School, where he gave a speech (**Byurakan** 1904, 152). We speak of the missionary with great respect, considering him “More patriotic than any other Armenian.” **Mesean** 1918, 15.

⁴⁹ **Yushamatean Hayastanyac Avetaranakan ekexecvoy** 2021, 84. In 1959, the school was transformed into a primary school and renamed the Armenian Evangelical Martyrs School. **Pashayan, Harutyunyan** 2011, 17.

⁵⁰ **Avetagir** № 3, 1946, 79.

⁵¹ **Khrlöbean** 1950, 363.

⁵² **Cholaqean** 179; **Harutyunyan** 294; **Fishenkchyan** 157.

⁵³ **Cholaqean** 136.

The Evangelical Church and its newly established educational institutions faced significant challenges, including teacher shortages, poor building conditions, financial difficulties, and other obstacles. Nevertheless, much of this was overcome through community solidarity, the support of Armenian benefactors and missionaries, and dedicated personal effort. Over time, these educational institutions began to provide an advanced education, enabling students to successfully pursue higher education.

Conclusions

Historically, the establishment of educational institutions across various regions of the Middle East was driven not only by educational needs but also by the imperative to restore and strengthen national, religious, and cultural identity. The formation and development of educational systems within Armenian communities in the Middle East were closely tied to church structures and organizations. Most schools operated in conjunction with churches, which meant that particular emphasis was placed on religious and national education. Nearly all church-affiliated communities, including Evangelical, Apostolic, and Catholic, maintained kindergartens, schools, or Sunday schools.

In these regions, Armenian Evangelical educational institutions began to open primarily after the genocide, particularly from the 1920s onward. Remarkably, many of these schools continue to operate today, fulfilling vital functions in preserving Armenian identity and transmitting linguistic and cultural values. This is exemplified by the secondary schools, higher institutions, and colleges functioning in Beirut and its surrounding areas, as well as in Aleppo and its vicinity.

It should be noted that Evangelical institutions often operated with the sponsorship and support of missionaries. Their assistance was crucial in improving inadequate building conditions and supplying schools with the necessary equipment. Particular importance was placed on the education of girls, who were granted nearly equal opportunities to pursue schooling. In Armenian Evangelical schools, the study of the Holy Scriptures was emphasized alongside instruction in the Armenian language and literature, and prayers were conducted in the mother tongue. Foreign languages were also taught in addition to Armenian, enabling students to continue their studies at higher educational institutions.

Thus, the Armenian Evangelical community, particularly the Armenian Evangelical Union, prioritized education alongside their religious mission. This emphasis contributed significantly to the preservation and development of communal identity.

BIBLIOGRAPHY

Ահարոնեան Վեր. Յովհ. Փ. 1988, Հայ Ավետարանական եկեղեցին ճանապարհներու խաչմերուկին, Պէյրութ, տպ. Թեքնոփրես, 335 էջ: (*Aharonian Ver. Hovh. P.* 1988, *Hay Avetaranakan ekeghecin janaparhneru khachmerukin*, Peyrut, tp. Teknopres, 335 ej). *Aharonian Rev. H.P.* 1988. *The Armenian Evergelical Church on the crossroads*, Beirut, 335 p. (in Armenian).

Անտինյան Ս. 2011. Սփյուռքի հայկական կազմակերպությունների, միությունների և հայ եկեղեցու դերը հայկական դպրոցների ստեղծման ու զարգացման գործում, «21-րդ դար», թիվ 5/39/, 62 էջ: (*Antinyan S.* 2011. *Sp'yurk'i haykakan kazmakerput'yunneri, miut'yunneri yev hay yekeghets'u dery haykakan dprots'neri steghtsman u zargats'man gortsum*, «21rd dar» t'iv 5/39/, 62 ej). *Antinian S.* 2011. *The role of Diaspora Armenian organizations, unions and the Armenian Church in the creation and development of Armenian schools, "21" century*, № 5/39/, 62 p. (in Armenian).

Բեթել 2001, պատր. Վեր Պարգեյ. Օրջաբեան, Ուոթըրթաուն, 214 էջ: (*Bet'el.* 2001, *patr. Ver Pargev' Orjabeau, Uot'yrt'aun*, 2001, 214 ej). *Bethel*, 2001, Rev. Rev. Pargetz Orjabian, Watertown, 214 p. (in Armenian).

Թութիկեան Վ. 1996, Հայ անտարանական եկեղեցին (1846–1996), Տիբորյոթ, Հրատարակութիւն՝ Ամերիկայի Հայ Անտարանական Ընկերակցութեան եւ Հայկական Ժառանգութեան Յանձնախումբի, 380 էջ: (*T'ut'ikean V.* 1996, *Hay awyetaranakan yekeghets'in (1846–1996)*, Tetroyd, *hratarakutyun Hay Avetaranchakan Ynkerakutean ev Haykakan Zharangutean Handznakhumbi*, ej 380). *Tutikian V.* 1996, *The Armenian Evangelical Church (1846–1996)*, Detroit, 380 p. (in Armenian).

Ժամխարյան Կ. 2019, Մշակութային կյանքը և հայապահպանման խնդիրը Սիրիայի և Լիբանանի հայկական համայնքներում 1920–1930-ական թ., Երևան, <Պոլիգրաֆ> հրատ., 180 էջ: (*Zhamkharyan K.* *Mshakut'ayin kyank'y yev hayapahpanman khndiry Siriayi yev Libanani haykakan hamaynk'nerum 1920–1930-akan t'.*, Yerevan, <Poligraf> hrat., 2019, ej 180). *Zhamkharyan K.* *Cultural Life and the Problem of Preservation of Armenian Identity in the Armenian Communities of Syria and Lebanon in the 1920s–1930s*, Yerevan, 2019, p. 180 (in Armenian).

Խլորոբեան Տ. 1950, Ոսկեմատեան, Պէյրութ, հրատ. Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան, հ. Ա, 103 էջ: (*Khlorobean T.* 1950, *Voskematean h. A*, Peyrut', hrat, Merdz. *Arevelki Hay Avet, Miutean*, 103 ej). *Khloropian T.* 1950, *Voskepadian h. A*, Beirut, 103 p. (in Armenian).

Հայ Աւետարանչական եկեղեցին (1846–1986), 1986, Պէյրութ, «Գարտաշեն», հրատ., 49 էջ: (*Hay Avetaranakan ekeghecin (1846–1986), 1986, Peyrut, Gartashen, 49 ej*). *The Armenian Evangelical Church (1846–1986), 1986, Beirut, Gartashen, p. 49 (in Armenian)*.

Հայ Աւետարանական Գոլեճ, 1968, Վկայականայ բաշխման հանդէս, հունիս, Պէյրութ, «Հայ ավետարանական եկեղեցի» հրատ., էջ 60: (*Hay Awetaranakan Golech, 1968, V kayakanay bashkman handes, hunis, Hay avetaranakan ekexegh, Peyrut' ej 60*). *Armenian Evangelical College, Armenian Evangelical Church, 1968, p. 60: Certificate Distribution Ceremony, June, Beirut (in Armenian)*.

Հարությունյան Ն. 2002, Լիբանանի և Սիրիայի հայկական դպրոցները, Երևան, «Զանգակ-97», 304 էջ: (*Harut'yunyan N. 2002, Libanani yev Siriyai haykakan dprots'neri, Yerevan, Zangak-97, 304 ej*). *Harutyunyan N. 2002, Armenian Schools of Lebanon and Syria, Yerevan, Zangak-97, 304 p. (in Armenian)*.

Մեսիան Ե. 1918, Դրօշին տակ, Նիւ Յորք, տպ. <Հայկ>, 333 էջ: (*Messiaian E. 1918, Droshin tak, New York, tp, <Hayk>, 333 ej*). *Messiaian. E. 1918, Under the Flag, 333 p. New York, 333 p.*

Յուշամատեն Հայաստանեաց Աւետարանական եկեղեցւոյ, 2021, Աշխատ. եվ խմ., Վ. Թութիկյան, Երեւան, Հեղինակային հրատ., 208 էջ: (*Yushamatean Hayastaneats' Awetaranakan yekeghets'woy, 2021, Ashkhat. yev khm. V. T'ut'ikyan, Yerevan, Hexinakajin hrat., ej 208*). *Memorial of the Armenian Evangelical Church, 2021, Author and editor: V. Tutikyan, Yerevan, Auther's. publ., p. 208.*

Յուշարձան Հայ աւետարանականաց եւ աւետարանական եկեղեցիոյ, 1952. Ֆրէզնո, «Քրօնի» հրատ., 359 էջ: (*Yushardzan Hay avetaranakanac ev avetaranakan ekegheciyo. 1952, Frezno, pp. 360, 359*). *Memorial to the Armenian Evangelicals and Evangelical Church, Crown, hrat., 1952. Fresno, Crown Printing Company, p. 360, 359 (in Armenian)*.

Շնորհոքեան Մ. 1973, Ուրուագիծ հայ աւետ. Բեթէլ եկեղեցիի և վարժարանի պատմութեան 1923–1973, Հալէպ, 565 էջ: (*Shnorhok'ean M. 1973, Uruagits hay awyet. Bet'el yekeghets'ii yev varzharani patmut'ean 1923–1973, Halep, ej 565*). *Shnorhokian M. 1973, Outline of the Armenian Evangelical Bethel Church and School History 1923–1973, Aleppo, p. 565 (in Armenian)*.

Չոլաքեան Հ. 2021, Սուրիահայ դպրոցի պոստմոդերնիզմ, հ. Ա, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., 647 էջ (*Ch'volak'ean H. 2021, Suriahay dprots'i patmut'iwn, h. A, Yerevan, HH HAI hrat., 647 ej*). *Cholakian H. 2021, History of the Syrian-Armenian School, vol. A, Yerevan, pp. 647 (in Armenian)*.

Չորմիսեան Լ. 1972, Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Ա, Պէյրութ, 612 էջ: (*Chormisean L. 1972, Hamapatker Arevmtahayoc mek daru patmutean, h. A, Peyrut, 612 ej*). *Chormisian L. 1972, Overview of a Century of Western Armenian History, vol. A, p. 612 (in Armenian)*.

Սարգսյան Ռ. 1990, Լիբանանահայ կրթական հաստատությունները (1922–1980-ական թվականներ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 2 թիվ 2, Երևան, էջ 47–52: (*Sargsyan R. 1990, Libananahay krt'akan hastatut'yunnery (1922–1980-akan t'vakanner), «Lraber hasarakakan gitut'yunneri», N 2 t'iv 2, Yerevan, ej 47–52*). *Sargsyan R.*

Armenian Evangelical Educational Institutions in Syria and Lebanon...

1990, *Lebanese Armenian Educational Institutions (1922–1980s)*, "Journal of Social Sciences", No. 2, Yerevan, pp. 47–52.

Սիս Մատյան. 1949, Երկասիրաց Մ. Քելեշեանի, Պեյրութ, 353 էջ: (*Sis Matean, erkasirac M. Qeleshean, Peyrut, 353 ej*). **Sis Matian**, beloved of M. Keleshian, Beirut, p. 353 (in Armenian).

Տէր Խաչատուրեան Ա. 1972, Սուրիահայ մամուլի պատմութիւն, Պեյրութ, էջ 196: (**Ter Khachaturean A.** 1972, *Suriahay mamuli patmutiun, Beirut, ej 196*). **Der Khachadourian A.** 1972, *History of the Syrian-Armenian Press, Beirut, p. 196* (in Armenian).

Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., 2011, Սիրիայի հայ համայնքը, արդի հիմնխնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», հրատ, 154 էջ: (**P'ashayan A., Harut'yunyan L.,** 2011, *Siriayi hay hamaynk'y, ardi himnkhnirner, Yerevan, Lusakn hrat., 154 ej*). **Pashayan A., Harutyunyan L.,** 2015, *The Armenian community of Syria. Actual issues, Yerevan, Lusakn, publ., p. 154* (in Armenian).

Քասունի Ե. 1947, Լուսաշափղ, Պեյրութ, Լիբանան, 603 էջ: (**K'asuni Ye.** 1947, *Lusashawigh, Peyrut', Libanon, 603 ej*). **Kassuni E.** 1947, *Lusashavigh, Beirut, Lebanon, 603 p.*

Քեսապ 2015, Հայկական Յեղասպանութեան 100-ամեակին մատենաշար Թիւ-8 աշխատ.՝ Յ. Չոլաքեան, խմբ.՝ Ժ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 153 էջ: (*K'esap 2015, Ant'iliyas, Haykakan TS'eghaspanut'ean 100-ameakin matenashar T'iw-8 ashkhatsirets', Y. Ch'volak'ean, khmbagrets', ZH. Danielean, ej 153*). *Kessap 2015, Antelias, Armenian Genocide 100th Anniversary Series N° 8, edited by Y. Cholakian, edited by J. Danielian, p. 153* (in Armenian).

Քէշիշեան Վ. 2015, Յուշմատեան, Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Մայր եկեղեցւոյ, Հալէպ, «Ոսկեպարտ», տպ., 695 էջ: (**K'eshishean V.** 2015, *Yushmatean, Hay Awyetaranakan Emmanuel Mayr yekeghets'woy, Halep, Vosketar, tp., ej 695*). **Keshishian V.** 2015, *Houshmadian, Armenian Evangelical Emmanuel Mother Church, Aleppo, Vosketar, p. 695* (in Armenian).

Քորթոշյան Ր. 2013, Հալէպի արձանագրությունները, Երևան, ՀՃՈՒ հրատ., 359 էջ: (**K'vort'voshyan R.** 2013, *Halepi ardzanagrut'yunnery, Yerevan, HCHU hrat., 359 ej*), **Kortoshyan R.** 2013, *The Aleppo Protocols, Yerevan, 359 p.* (in Armenian).

Ֆիշենկճյան Ա. 2003, Սիրիահայ կրթական հաստատութիւնները 1920–1980 թթ., «Կանթեղ» Գիտական Հոդուածների ժողովածու, Երևան, թիւ 1, էջ 155–165. (**Fishenkchyan A.** 2003, *Siriayah krt'akan hastatut'iwnnery 1920–1980 t't'.*, «Kant'egh» *Gitakan Hoduatsneri zhoghovatsu, Yerevan, t'iw 1, ej 155–165*). **Fishenkjian A.** 2003, *Syrian Armenian Educational Institutions 1920–1980, "Kantegh" Collection of Scientific Articles, Yerevan, N° 1, pp. 155–165*.

«Աւետագիր» 1945, թիվ 1, էջ 17: (*Awyetagir, 1945, N° 1, ej 17*). *Gospel, 1945, N° 1, Peyrut, p. 17* (in Armenian).

«Աւետագիր» 1946, Պեյրութ, թիվ 2, թիվ 3 (*Awyetagir, 1946, N° 2, 3, Peyrut*), *Gospel, 1946, Peyrut, N° 2, 3, in Armenian*).

«Զարթօնք» օրաթերթ, 1948, թիւ 169 (3302), ԺԱ ՏԱՐԻ, էջ 2: («Zart'onk'» *orat'ert', 1948, Peyrut, t'iw 169 (3302), ZHA TARI, ej 2*). «Zart'onk'» *daily newspaper, 1948, Peyrut, issue 169 (3302), 11th year, p. 2* (in Armenian).

Ghazaryan A.

«Լրատու» 1940, Ա տարի, Յունիս, թիվ 3, էջ 7: (*Lratu, 1940, A tari, Yunis, t'iw 3, ej 7. Newsletter, 1940, Year A, June, issue 3, p. 7 (in Armenian).*)

«Հայաստանի կոչնակ», թիվ 8, 21.02.1925, էջ 244: («*Hayastani koch'nak*», t'iv 8, 21.02.1925, ej 244) "*Armenia's Call*", № 8, February 21, 1925, p. 244.

«Ջանասէր», 1938, Ա տարի, էջ 4, 57, 99. (*Janaser, 1938, A tari, ej 4, 57, 99. Janaser, 1938, Year A, pp. 4, 57, 99 (in Armenian).*)

«Սուրիական Ալպոմ» Գ. տարի, 1929, Հալեպ, թիվ 3. («*Suriakan Alpom*» G. tari, 1929, Halep, t'iw 3). "*Syrian Album*" 3rd year, 1929, Aleppo, № 3.

Miller G. 1967, Aleppo College: Failure or Fulfilment? The Muslim World, V 57, issue 1, p. 42–45.

"Memorial records for Elizabeth S. Webb," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17482, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17482> (accessed May 17, 2022).

<http://www.ucla.com/henry-h-riggs.html>

ԱՍՏՂԻԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Հայցորդ,

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

astx-1989@mail.ru

0009-0005-6340-3741

ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ 1920–1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Ամփոփում

Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքների կրթական համակարգի ձևավորումն ու զարգացումը պատմականորեն պայմանավորված է եղել ոչ միայն կրթական պահանջներով, այլև ազգային, կրոնական ու մշակութային ինքնության պահպանման և վերականգնման հրամայականներով: Հայ համայնքների կրթական կյանքը ձևավորվել է հիմնականում եկեղեցական կառույցների ներքո. եկեղեցիների հովանու ներքո գործել են նախակրթարաններ՝ ընդգրկելով ինչպես առաքելական, այնպես էլ կաթոլիկ և ավետարանական համայնքները: Հայ ավետարանական կրթօջախները, որոնք սկսեցին ստեղծվել հատկապես ցեղասպանությունից հետո՝ 1920-ական թվականներին, առանձնանում էին ոչ միայն կրոնական, այլև ազգային կրթա-

դաստիարակչական ուղղվածությամբ: Այս դպրոցներում Սուրբ գրքի ուսուցմանը զուգահեռ մեծ ուշադրություն էր դարձվում հայոց լեզվի, գրականության և պատմության դասավանդմանը, մայրենի լեզվով աղոթքների կատարմանը, ինչպես նաև օտար լեզուների ուսուցմանը, ինչը հնարավորություն էր տալիս աշակերտներին շարունակել ուսումը բարձրագույն հաստատություններում: Ավետարանական դպրոցների գործունեությունը հաճախ իրականացվում էր միսիոներների հովանու ներքո, որոնց աջակցությամբ բարելավվում էին շենքային պայմանները: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում նաև աղջիկների կրթությանը՝ ապահովելով նրանց հավասար մասնակցություն կրթական գործընթացին:

Քանալի բառեր՝ Հայ Ավետարանչական Ընկերակցություն, եկեղեցի, Մերձավոր Արևելք, Ամերիկյան միսիոներներ, կրթություն, քոլեջներ, դպրոցներ:

MARTA MEZHLUMYAN*

*PhD Student at the Institute of Archaeology
and Ethnography of the NAS RA*

marta.mezhlumyan@gmail.com

0000-0002-5619-3417

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.56-67

THE ORIGIN AND HISTORY OF THE ARMENIAN DIASPORA IN THE CZECH REPUBLIC (BASED ON NARRATIVE-BIOGRAPHICAL STUDY)

Abstract

This study examines the development of the Armenian diaspora in the Czech Republic, based on narrative-biographical interviews with members of the first migration generation. It highlights how identity and memory are shaped and transmitted in a diasporic context.

Although small in number, the Armenian community represents a distinct case of post-Soviet migration and cultural continuity. The study explores key historical triggers – such as the Armenian Genocide, the 1988 Spitak earthquake, and the collapse of the USSR – and their impact on migration trajectories and collective memory.

Using a narrative approach and framed by theories of transnationalism and diasporic identity, the research shows how migrants negotiate between cultures and generations. It also reveals the symbolic role of language, family, and everyday practices in maintaining a sense of belonging.

Keywords: *Armenian diaspora, migration, identity, memory, Czech Republic, transnationalism, Diaspora Studies*

* The article has been delivered on 19.06.2025, reviewed on 22.12.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

This academic study aims to analyze the emergence, development, and current form of the Armenian diaspora in the Czech Republic, primarily through the biographical narratives of members of the first generation of migrants.

The Armenian diaspora in the Czech environment represents a specific case of transnational migration: it is neither numerous nor significantly institutionalized, but its members show a strong sense of belonging to their national identity, historical memory, and diasporic consciousness. The study attempts to grasp this community as a dynamic formation that is not only the result of migratory pressures, but also an active strategy of individuals, families, and communities in a new environment.

Special attention is paid to the role of memory and identity in the life stories of Armenian migrants. The study examines how ethnic identity is formed in exile, how cultural heritage is transmitted across generations, and how the Armenian past is actualized in relation to current challenges. The research thus does not only provide a historical or sociological reconstruction of migration, but focuses on how people talk about their past, how they organize it, and what meanings they give to it.

Terminological definition: diaspora, integration, witness

Diaspora is understood in the sense formulated by William Safran (1991)¹ – that is, as a transnational community that maintains symbolic and cultural ties to its homeland, shares historical memory (often trauma), and perceives itself as partially isolated from the majority society. Steven Vertovec (1999)² develops this concept as a transnational social field in which there is a constant negotiation of identity between “here” and “there.”

Integration is seen as a two-way process that involves both the adaptation of the migrants to new social norms and the willingness of the host society to allow acceptance while preserving cultural specificities.³ In the Armenian context, integration often takes place at the level of everyday practice – language,

¹ Safran 1991, 83–84.

² Steven Vertovec 1999.

³ Ager & Strang 2008, 166–191.

education, work – while individuals maintain cultural continuity through family, faith, and holidays.

The term “memoirist” here refers to first-generation migrants who share their life stories and reflect on their experiences of arrival, adaptation, and cultural anchoring in the Czech Republic. These actors are not only seen as informants, but as authentic bearers of historical memory who help shape the discourse on diaspora and migration.⁴

Theoretical framework: transnationalism and diasporic identity

Theoretically, the study draws on the concepts of transnationalism and diasporic identity. Transnationalism deals with how migrants maintain simultaneous ties to multiple geographical and cultural spaces.⁵ In the case of the Armenian diaspora in the Czech Republic, this involves a constant balancing act between Armenia, the post-Soviet space, and Czech reality – both on the level of emotions and values, and through language, customs, media consumption, and communication with relatives.⁶

Diasporic identity is understood as fluid, multi-layered, and situationally conditioned.⁷ The biographical narratives of eyewitnesses provide insight into these processes – how identity is negotiated, how it is transformed, and what contradictions, continuities, and strategies shape it.

The Armenian Diaspora in the Czech Lands – First Contacts and Historical Traces (until the 20th Century)⁸

Contacts between the Armenian and Czech communities can be traced back to the early modern period, although these were more individual than collective migrations. Armenian merchants and craftsmen moved around the Habsburg Monarchy, especially in cities such as Brno, Olomouc, and Lviv (then part of Galicia). Research shows that these contacts were more or less intermittent and

⁴ Portelli 1991.

⁵ Vertovec 2009.

⁶ Kamenická Mezhlumyan 2018.

⁷ Hall 1990, 222–237.

⁸ Based on research: Marta Mezhlumyan. The emergence and history of the Armenian diaspora in the Czech Republic based on interviews with eyewitnesses 2025 and Kamenická Mezhlumyan 2018.

The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic...

did not lead to the creation of permanent communities. The Armenian diaspora left more significant traces in the 20th century.

Armenians appeared in the Czech lands mainly as individual merchants, academics, or students. In some cases, their Armenian origin became invisible in the context of assimilation or was overshadowed by another national or professional identity. Until the 20th century, therefore, it is not possible to speak of an Armenian community in the narrower sense.

The Armenian diaspora in the Czech lands – The first wave of migration (1980s–1990s)

A more systematic arrival of Armenians to Czechoslovakia began in the 1980s and intensified significantly after 1988 in connection with the devastating earthquake in Spitak. It was this natural disaster that led to the mass displacement of thousands of people and created the conditions for the first significant wave of diaspora. Another key factor was the collapse of the Soviet Union, which brought economic turmoil, ethnic conflicts, and uncertainty, especially in the Nagorno-Karabakh region.

Analyses show that the first arrivals were not a homogeneous group – they included university students, migrant workers, asylum seekers, and family migrants who followed their relatives. The common denominator was pragmatic motivation – the desire to find a safe and stable environment for living, education, or work. Often, it was not a planned move, but a series of decisions motivated by crises in the country of origin.

So-called intermediaries played a key role in the settlement process – individuals who became a source of support for new arrivals thanks to their familiarity with the Czech environment. It is important to emphasize their significance as “informal institutions” that replaced the role of the state in the integration process: they interpreted, helped with housing, government offices, job searches, and even with negotiating identity with the surrounding community.

The Armenian diaspora in the Czech lands – Formation of the community and its transformation after 2000

In the 1990s, and especially after 2000, the community gradually became institutionalized. In addition to informal networks, the first associations and

cultural initiatives emerged, such as Saturday schools for teaching Armenian, dance groups, church activities, and regular cultural events. An important milestone was the launch of the magazine *Orer* (1999), which established itself as a transregional platform for sharing information and preserving cultural memory.

At the same time, the community is diversifying internally – not only Armenians from Armenia are coming to the Czech Republic, but also from other parts of the post-Soviet space (Ukraine, Georgia, Russia), often with different cultural habits, languages, and historical memories. The respondents' statements capture the tension between different currents within the diaspora – for example, the differences between so-called Eastern and Western Armenians, or between those who emphasize cultural tradition and those who choose to move towards integration.

The linguistic landscape of the community is undergoing significant changes. Although Armenian remains symbolically important, it is often replaced by Czech among the younger generation. Russian then serves as a means of communication between individuals from different parts of the former USSR. Research shows that language is becoming not only a communication tool but also an indicator of identity – the level of knowledge of Armenian is perceived in the community as a sign of being a “true Armenian,” which can create pressure and tension, especially for the younger generation. It also plays an important role in selecting a partner.

Integration strategies include both assimilation (especially among the second generation) and diaspora mobility – that is, the ability to maintain contact with other parts of the diaspora, travel to Armenia, follow Armenian media, and engage in political or humanitarian activities. The community in the Czech Republic is not isolated – it connects with the diaspora in Germany, France, and the US through family ties, church structures, and educational projects.

Despite its relative size, the Armenian community in Czechia is often perceived as an “invisible minority”⁹ – it does not cause conflicts, is not the subject of media stereotypes, and its integration is rather quiet. However, it should be noted that this invisibility is not necessarily an advantage – it can also

⁹ A designation for a group of people who are in some way a minority (ethnic, religious, social, sexual, etc.), but whose presence, problems, or needs are not visible, recognized, or reflected in wider society.

The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic...

mean an absence of political voice and institutional support. At the same time, however, it allows for a certain degree of autonomous cultural survival, outside the supervision of the state or the expectations of the majority.

The research was conceived as an in-depth qualitative probe focused on survivors of the first generation of Armenian migrants who came to Czechoslovakia (later the Czech Republic) from the 1980s to the early 2000s. The basic method of data collection was narrative-biographical interviews,¹⁰ which were used to gather their authentic narratives and personal life stories.

The interviews were conducted mainly in Czech and Armenian. Respondents were asked to tell their life stories with an emphasis on moments of migration, adaptation, maintaining identity, family life, and relationship to their origins.

A total of twenty interviews were conducted with respondents who had immigrated to the Czech Republic independently of each other, all during the same initial period.

Identity, memory, and intergenerational transmission in the Armenian diaspora in the Czech Republic

The Armenian diaspora in the Czech Republic represents a specific space in which identity, memory, and historical experiences are reflected in everyday life and intergenerational relationships. Biographical-narrative interviews show that the construction of Armenian identity is not uniform, but consists of a mosaic of individual experiences, family narratives, and strategies shaped by cultural memory, migration experiences, and interactions with the majority society. Identity and memory are thus interconnected and jointly determine how individuals and families interpret the past, anchor themselves in the present, and plan for the future.

Memory as a source of identity

The collective memory¹¹ of the Armenian diaspora is deeply influenced by historical traumas. The Genocide of 1915, the Spitak earthquake (1988), the Nagorno-Karabakh war, and the collapse of the Soviet Union are not only historical moments, but also symbolic points that shape the sense of belonging

¹⁰ Fischer-Rosenthal, Rosenthal 2001, No. 24: 34.

¹¹ Herzig and Kurkchian 2016.

to the Armenian nation. The stories of eyewitnesses often reflect experiences of loss and threat, the necessity to leave home, whether for reasons of war, economic hardship, or politics. These stories form a “memory repertoire”¹² that is repeated within the community and becomes a framework for self-understanding.

Memory has a performative character: through storytelling, identity and relationships to both home and the new country are actively constructed. It is activated through contact with family abroad, during cultural events or crisis situations, such as the war in Karabakh.

Intergenerational transmission of identity and tension

The transfer of memory and identity¹³ between generations is a dynamic, often tense, but also creative process. The differences between the first and second generations are reflected in language skills, religious practices, cultural customs, and the relationship to Armenia as a symbolic “home.” Language is a key element: the older generation considers Armenian to be the bearer of identity, but the younger generation often grows up in a bilingual or predominantly Czech environment and has only a passive command of the language. This linguistic difference can create a distance from one's own identity, but at the same time it stimulates internal reflection and negotiation of one's own cultural heritage.

A complex situation also arises, for example, with bilingual respondents, where it is difficult to distinguish the use of the terms “we” and “they.” Although logically they should use “we” to refer to Armenians, i.e., themselves, and “they” for Czechs, as members of the majority population, in the interviews these designations were often swapped, even though the context usually made it clear who was being referred to. In particular, informants who grew up or were born in the Czech Republic referred to both Czechs and other Armenians as “they,” and did not perceive themselves as belonging to either group, but somewhere in between. On the other hand, Armenians, who came to the Czech Republic at a later age, consistently used “they” only for Czechs, and always referred to himself as part of “we,” that is, Armenians.¹⁴

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Based on research: Kamenická Mezhlumyan 2018.

The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic...

Similar tensions arise in the area of religion and traditions. The older generation sees the Armenian Apostolic Church as a cultural anchor, while the younger generation often lacks a deeper knowledge of rituals and participates in church life only during symbolic events¹⁵ – weddings, funerals, or holidays.

Memory practices in public space

In addition to family and community life, public space plays a key role. The Armenian diaspora in Czechia articulates its presence through commemorative acts, cultural events, and media representation. Commemorations of the 1915 Genocide, such as memorial gatherings at Khachkars in Prague and Jihlava, have not only ritual but also political significance – they emphasize the continuity of suffering, the need for recognition, and diasporic solidarity.

Cultural festivals, concerts, gastronomic events, and exhibitions of photographs from Armenia serve not only to promote community cohesion but also to present the community's identity to the Czech public. Diasporic media, especially the magazine *Orer*, function as institutions of memory, offering a space for sharing information, interviews, commemorations of anniversaries, and historical events. Readers perceive them as an active memory institution¹⁶ that supports the preservation and transmission of cultural identity.

The current generation also uses digital media – social networks, online communities, and campaigns allow them to connect with Armenian culture even without physically participating in community life. This phenomenon of the “digital diaspora”¹⁷ offers new ways of preserving and staging memory, allowing for the aestheticization of cultural symbols and connection with younger generations.

Conclusion

The study examines the Armenian diaspora in the Czech Republic as a dynamic phenomenon in which individual life stories are linked to broader processes of migration, adaptation, and cultural transmission. The use of a biographical-narrative approach made it possible to capture the subjective experiences of migrants who have established themselves in the Czech

¹⁵ **Smith** 2009, 42.

¹⁶ **Sarkissian** 2008, 57.

¹⁷ **Vertovec** 2009, 178.

environment, especially since the 1980s. Interviews with eyewitnesses show that Armenian migration was not homogeneous, but included different trajectories, motivations, and strategies, influenced by personal, historical, and geopolitical circumstances.

The key conclusion is that Armenian identity in the Czech context is not static, but a changing construct, emerging from constant negotiation between the past and the present. Members of the diaspora are not merely “bearers of tradition,” but actors who shape their identity in response to new challenges and situations. Identity is performative, fragmentary, and consists of memory fragments, symbolic gestures, and selectively maintained cultural elements.

Memory plays a fundamental role in this process – not only as historical or collective memory, but especially as mediated memory. Memory is narrated within the family, ritualized in public space, aestheticized in media representations, and digitized in the online environment. It serves both symbolic cohesion and intergenerational tension, as different generations interpret it differently and assign different meanings to it.

The family proves to be a key space for the transmission of identity and cultural values. Women often act as guardians of traditions and narrators of memory. However, the transmission of identity is not mechanical – it is influenced by language barriers, generational differences, and different roots in Czech society.

Intergenerational tension manifests itself, for example, in language and religion. The older generation emphasizes the preservation of the Armenian language and traditional values, while the younger generation often grows up in a bilingual or predominantly Czech environment, which creates an ambivalent relationship to their Armenian origins. Nevertheless, young Armenians often actively redefine their identity, combining and transforming cultural elements based on family memory and current social challenges.

Public space plays a crucial role as an arena for the symbolic presence of the community. Memorial events, cultural festivals, media platforms, and digital memory practices function not merely as representations of the past, but as active instruments in its construction, dissemination, and reinterpretation. Such practices enable to maintain community cohesion, articulate political positions, and strengthen cultural self-confidence.

The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic...

Methodologically, the study shows that the biographical-narrative approach provides unique insight into the subjective dimensions of migration that quantitative methods cannot capture. The narratives of eyewitnesses reveal how migrants perceive their past, structure it, and give it meaning in relation to their present.

This study advances understanding of Armenian migration to the Czech republic and contributes to discussions of diasporic identity in post-communist and post-migration contexts. It highlights that diasporic communities emerge not as static repositories of tradition, but as dynamic actors shaping their identities in a transnational world.

BIBLIOGRAPHY

- Ager, A., & Strang, A.** (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191.
- Appadurai, Arjun.** 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Boym, Svetlana.** 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Brubaker, Rogers.** 2005. "The 'Diaspora' Diaspora." *Ethnic and Racial Studies* 28(1): 1–19.
- Fischer-Rosenthal, W, / Rosenthal, G.** (2001): Analysis of Narrative-Biographical Interviews. *Biograf* (24): 34 para. Available at <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v2402>
- Hall, Stuart.** (1990). Cultural Identity and Diaspora. In Jonathan Rutherford (ed.), *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence & Wishart, 222–237.
- Herzig, Edmund a Kurkchian, Margarita.** The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity. London: Routledge, 2016.
- Kamenická Mezhlumyan, Marta.** Partner selection preferences among members of the Armenian community in the Czech Republic. Master's thesis, supervisor Jakoubek, Marek. Charles University, Faculty of Arts, Department of Ethnology, 2018.
- King, Russell, and Wood, Nancy.** 2001. *Media and Migration: Constructions of Mobility and Difference*. London: Routledge.
- Portelli, Alessandro.** *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany: State University of New York Press, 1991.
- Safran, William.** 1991. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1(1): 83–99.
- Sarkissian, Shushan.** *Armenian Diaspora: Memories and Identity*. London: Routledge, 2008, 57.
- Smith, Anthony D.** *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge, 2009, 42.

Vertovec, Steven. *Conceiving and Researching Transnationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Vertovec, Steven. 1999. "Three Meanings of 'Diaspora,' Exemplified among South Asian Religions." *Diaspora* 6(3): 277–299.

Vertovec, Steven. *Transnationalism*. London: Routledge, 2009.

Marta Mezhlumyan. *The Emergence and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic Based on Interviews with Eyewitnesses*. Prague, 2025.

ՄԱՐՏԱ ՄԵԺԼՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության

ինստիտուտի ասպիրանտ

marta.mezhlumyan@gmail.com

0000-0002-5619-3417

**ՉԵԽԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ՀԵՆՎԱԾ Է ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ-ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ)**

Ամփոփում

Հետազոտությունը ներկայացնում է Չեխիայի Հանրապետությունում հայ համայնքի ձևավորումը և ներկայիս իրավիճակը՝ հիմնվելով առաջին միգրացիոն ակիքի ներկայացուցիչների հետ կենսագրական հարցազրույցների վրա: Այն ընդգծում է, թե ինչպես են ձևավորվում և փոխանցվում ինքնությունն ու հիշողությունը սփյուռքյան համատեքստում: Չնայած փոքրաքանակ, սակայն Չեխիայի հայ համայնքը հետխորհրդային միգրացիայի և մշակութային շարունակականության առանձնահատուկ օրինակ է: Բացահատվում են միգրացիայի հիմնական պատմական գործոնները՝ ինչպես Հայոց ցեղասպանությունը, 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժը և ԽՍՀՄ փլուզումը և դրանց ազդեցությունը միգրացիոն ուղիների և կոլեկտիվ հիշողության վրա:

Օգտագործելով պատմողական-կենսագրական հարցազրույցների մեթոդը և հիմնվելով անդրազգայնականության և սփյուռքյան ինքնության տե-

The Origin and History of the Armenian Diaspora in the Czech Republic...

սությունների վրա, հետազոտությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես են միգրանտները փոխազդեցության մեջ գտնում մշակույթների և սերունդների հետ: Այն նաև բացահայտում է լեզվի, ընտանիքի և ամենօրյա գործառույթների խորհրդանշային դերերը՝ պատկանելիության զգացումը պահպանելու համար:

Բանալի բառեր՝ Հայկական սփյուռք, միգրացիա, ինքնություն, հիշողություն, Չեխիայի Հանրապետություն, անդրազգայնականություն, սփյուռքագիտություն:

EDGAR CHAKHOYAN*

*Applicant, Yerevan State University,
Chair of International Relations and Diplomacy*

chakhoyan1990@gmail.com

0000-0002-5637-981X

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.68-87

Re-evaluating US-Georgia Relations in the Context of the Russo-Georgian War (2008–2009)

Abstract

This article examines the development and re-evaluation of US-Georgia relations in the context of the 2008–2009 five-day Russo-Georgian War, revealing the real boundaries of Washington's policy and its influence on the geopolitical environment of the South Caucasus. The article analyzes the internal political developments during the first years of Mikheil Saakashvili's second presidential term, Georgia's aspirations for NATO membership, and the nature of US diplomatic, political, and financial support before and after the war. The article demonstrates that despite clear US statements on supporting Georgia's territorial integrity and Euro-Atlantic integration, this support did not translate into military guarantees, which became evident during the five-day Russo-Georgian War.

Special attention is paid to the re-evaluation of Georgia's prospects for NATO membership, the political consequences of the Bucharest Summit, and Washington's response during the August 2008 military operations. After the war, relations took on a more institutionalized form with the signing of the Strategic Cooperation Charter in 2009, but the reduced US interest in the region under the Obama administration posed new challenges. The article also offers important conclusions from the perspective of the national security of the Republic of Armenia and regional stability.

* The article has been delivered on 05.12.2025, reviewed on 22.12.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Keywords: *US-Georgia relations, Russo-Georgian War, NATO, South Caucasus, regional security, strategic partnership, Armenia's national interests.*

Introduction

The events of 2008–2009 shaped a new geopolitical reality in the South Caucasus, gradually re-evaluating the place and role of the region's states in the system of international relations. The five-day Russo-Georgian War and the subsequent international reactions, especially the political positioning of the US, became pivotal factors not only in the bilateral relations but also in the process of reconstructing the wider regional security architecture.

This work aims to systematically and comprehensively examine the development of US-Georgia relations during 2008–2009, studying both the diplomatic steps relating to the prelude and the course of the war, as well as the impact of global transformations on the cooperation between the two countries. The work is based on diverse diplomatic documents, official statements, reports from international research centers, and authoritative expert assessments, which make it possible to consider the issues thoroughly and comprehensively.

The research covers the change in Washington's foreign policy priorities, the evolution of the US role from the Bush administration to the Obama administration, Georgia's internal and foreign policy dynamics in the periods preceding and following 2008, the re-evaluation of Georgia's prospects for NATO membership, the revelation of the boundaries, opportunities, and limitations of the strategic partnership in the context of the global financial crisis, the Russian factor, and energy interests, as well as the new security environment formed as a result of the war.

The material presented allows for a deep understanding of how Georgia's geopolitical role changed, why US support was limited in nature, and what long-term impact these processes had on Georgia's statehood, foreign policy orientation, and, particularly, the stability of the Republic of Armenia in the South Caucasus.

Re-evaluating US-Georgia Relations in the Context of the Russo-Georgian War (2008–2009)

The resolution of the internal political crisis in Georgia in 2007 led to early presidential elections. On January 5, 2008, M. Saakashvili won again, receiving 53.45% or 1.059 million votes, which was significantly less than in the previous

elections.¹ In fact, since 2004, he had lost the trust of hundreds of thousands of voters and no longer had the legitimacy he enjoyed after the Rose Revolution; therefore, he had to try to restore his former trust as much as possible. Simultaneously with the presidential elections on the same day in Georgia, a plebiscite on NATO membership was held, where 77% of voters (1.355 million votes) voted "Yes."²

It follows from the statements of the White House and the State Department that the US government recognized the elections as legal and reflective of the will of the Georgian people. In the opinion of Ambassador Kenneth Yalowith,³ these elections were favorable for Georgia's international status, including its relations with the US.⁴

Despite the violations of democratic values during the November 2007 events, the US did not severely criticize the Saakashvili administration and, after the elections, continued promises of support at the level of various officials, including the restoration of Georgia's territorial integrity.⁵ This gave Saakashvili a great opportunity to use permissible and not-so-acceptable methods to deepen relations with the US, strive for NATO and EU membership, as well as for the restoration of territorial integrity.

High-ranking representatives from various countries attended Saakashvili's inauguration on January 20, 2008. However, by President Bush's decision, the US delegation was headed not by the Secretary of State, but by the Secretary of

¹ See CEC, "Summary Protocol of the January 5, 2008 Presidential Elections," November 5, 2009, https://cesko.ge/geo/list/show/5189-2008-wlis-5-ianvris-saprezidento-archevne-bis-shemadjamebeli-oqmi-3338?cf_chl_jschl_tk=pmd_6e3ef1515777eab19de45124b4284cd04a0a88d3-1628972896-0-gqNtZGzNAnijcnBszQ10 and <https://cesko.ge/res/old/other/6/6773.pdf>, viewed on 03.08.2023.

² See CEC, "CEC Approved the Summary Protocol of the Plebiscite," January 18, 2008, https://cesko.ge/geo/list/show/1114-ceskom-plebiscitis-shemadjamebeli-oqmi-daamtkica-2763?cf_chl_jschl_tk=pmd_9854bd70135e15f54d87a5a64032ff03d74b265d-1629064130-0-gqNtZGzNAmKjcnBszQji, viewed on 05.08.2023.

³ Kenneth Yalowith was the US Ambassador to Georgia from June 29, 1998, to June 21, 2001.

⁴ See "American government satisfied with how the presidential elections in Georgia were held", "Voice of America", January 18, 2008, <https://www.golosameriki.com/a/a-33-2008-01-18-voa3/636364.html>, viewed on 06.08.2023.

⁵ See Alexander Cooley & Lincoln A. Mitchell, No Way to Treat Our Friends: Recasting Recent U.S.–Georgian Relations, *The Washington Quarterly*, Published online: 09 Jan 2009, pp. 30-31, <https://doi.org/10.1080/01636600802540895>, viewed on 02.09.2023.

Commerce, Carlos Gutierrez.⁶ At the same time, in the conditions of tense Georgian-Russian relations, the Russian delegation was led by Foreign Minister Sergey Lavrov.⁷ After the inauguration, M. Saakashvili met with Lavrov, and the parties emphasized the importance of improving bilateral relations, and Lavrov met with representatives of both the government and the opposition in Tbilisi.⁸

During his inauguration, Saakashvili spoke about "giving Russia another chance,"⁹ re-confirming the country's Western course and the priority of joining NATO and the EU, but did not particularly emphasize relations with the US.¹⁰

The visit continued after the meeting with Lavrov on February 21 with Saakashvili's participation in the CIS summit in Moscow, where he met with Russian President Vladimir Putin.¹¹ The meeting discussed the normalization of bilateral relations, the restoration of air communication and the issue of Georgian airlines' debt, as well as the return of Georgian goods to the Russian market.¹² On March 18, 2008, Saakashvili, already the re-elected president, made his first working visit to New York, meeting with UN Secretary-General Ban Ki-moon.¹³ He complained about the unilateral cancellation of sanctions on Abkhazia by the Russian Federation, the inefficiency of the CIS peacekeepers,

⁶ See The White House, Personnel Announcement, January 18, 2008, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/01/20080118-2.html>, viewed on 07.09.2023.

⁷ See "Sergey Lavrov will go to Mikheil Saakashvili's inauguration", "Коммерсантъ", 16.01.2008, <https://www.kommersant.ru/doc/842676>, viewed on 13.08.2023.

⁸ See "There is no alternative to correcting relations with Russia, - Saakashvili declares", Civil Georgia, Tbilisi, Georgia, 20/01/2008, <https://civil.ge/ru/archives/171376>, viewed on 13.08.2023.

⁹ See "Mikheil Saakashvili's Inauguration - January 20, 2008", YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=F5I21QeLNyl>, viewed on 15.08.2023.

¹⁰ See Inaugural speech of President Mikheil Saakashvili, January 20, Tbilisi, Civil Georgia, 21/01/2008, <https://civil.ge/archives/114132>, viewed on 15.08.2023.

¹¹ See "Saakashvili met with Putin", Civil Georgia, 21/02/2008, <https://civil.ge/ru/archives/171576>, viewed on 09.01.2024.

¹² Air communication between Georgia and the Russian Federation had ceased since 2006, and direct flights were to be reopened only on February 21, 2008, on the condition that Georgia paid the debt of 142 thousand US dollars. See "Russia and Georgia agreed on the restoration of air communication", Civil Georgia, 21/02/2008, <https://civil.ge/ru/archives/171594>, viewed on 12.12.2023.

¹³ See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "A working visit of the President of Georgia in the United States has begun today," 3/18/2008, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3252&i=1>, viewed on 18.08.2023.

and the delay in the return of refugees, and presented the Georgian peace initiatives to solve these problems.¹⁴

On March 19, Saakashvili traveled from New York to Washington to meet with President Bush.¹⁵ The parties discussed the continuation of strengthening Georgian democracy, economic development, the peaceful restoration of territorial integrity, and the issue of NATO membership, for which Georgia received US support. The next day, he met with Secretary of State Condoleezza Rice, who confirmed the US's readiness to present and support Georgia as a potential candidate for membership at the upcoming NATO summit in Bucharest,¹⁶ as well as discussing the preservation of Georgia's territorial integrity and new approaches to settling the Georgian-Abkhaz conflict.¹⁷

At a meeting with the diaspora in Washington on March 21, Saakashvili assessed the visit as his most successful and emphasized that the Georgian leadership meets with the US President every year, testifying to the high level of relations and Georgia's growing significance for the US.¹⁸

Nevertheless, the diplomatic efforts made before the Bucharest Summit (April 2–4, 2008) yielded no results. Georgia did not even receive the status of a Membership Action Plan (MAP).¹⁹ It is notable that Russian diplomacy actively

¹⁴ See Ibid.

¹⁵ See The White House, "President Bush Meets with President Saakashvili of Georgia," Oval Office, March 19, 2008, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/03/20080319-4.html>, viewed on 20.08.2023.

¹⁶ Already on February 27, 2007, during a meeting with NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer at NATO Headquarters, Saakashvili had expressed readiness to join the Membership Action Plan, but his proposal was rejected due to existing problems with territorial integrity. See North Atlantic Treaty Organization (NATO), "Georgian President visits NATO HQ", 27 Feb. 2007, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_7516.htm?selectedLocale=en, viewed on 20.08.2023.

¹⁷ See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "Mikheil Saakashvili met Condoleezza Rice," 3/20/2008, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases/?p=3248&i=1>, viewed on 21.08.2023.

¹⁸ See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "Mikheil Saakashvili met the representatives of Georgian Diaspora," 3/21/2008, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3247&i=1>, viewed on 23.08.2023.

¹⁹ See North Atlantic Treaty Organizations (NATO), Bucharest Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, 03 April 2008, https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm, viewed on 25.04.2024.

opposed it, while German Chancellor Angela Merkel and French President Nicolas Sarkozy opposed the participation of Georgia and Ukraine in MAP, citing tensions with Russia and corruption in those countries.²⁰ Later, former NATO Secretary General Anders Fogh Rasmussen assessed the Bucharest decision as a mistake, linking it specifically to the failure to prevent the five-day Russo-Georgian War.²¹

Following the partial failure of its aspirations towards NATO, the Saakashvili-Medvedev meeting took place at the Konstantin Palace in Saint Petersburg on June 6, 2008, before the CIS summit.²² The parties declared their readiness to resolve bilateral issues through mutual understanding, without intermediaries.

The meeting between the presidents of the two countries temporarily reduced the danger of war, creating the impression that the existing obstacles would be resolved exclusively through diplomacy. However, just a month later, on July 9–10, 2008, US Secretary of State Condoleezza Rice arrived in Tbilisi for a two-day working visit. In a press briefing with Saakashvili, she re-confirmed Washington's support for Georgia's territorial integrity, NATO membership, and democratic development.²³ Saakashvili, in turn, emphasized that Georgian-American relations are based not only on investments but also on shared values.²⁴ Rice notes in her memoirs that during meetings with Putin and Lavrov, she warned that any action against Georgia would harm US-Russian relations, but she received a tough response.²⁵

²⁰ See **Bush** 2010, 259.

²¹ See "Anders Fogh Rasmussen - It was a mistake that Georgia and Ukraine were not given a MAP at the 2008 Bucharest Summit," InterPressNews, 05.04.2019, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/540580-anders-pog-rasmuseni-shecdoma-iqo-rom-2008-clis-bukarestis-samitze-sakartvelosa-da-ukrainas-map-i-ar-misce>, viewed on 26.04.2024.

²² See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "The President of Georgia Mikheil Saakashvili is in St Petersburg," 6/6/2008, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3168&i=1>, viewed on 02.09.2024.

²³ See "Rice: There are attempts to resume the Abkhaz peace process", Civil Georgia, Tbilisi, 10 July, 2008, <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=18761>, viewed on 25.02.2024.

²⁴ See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "The President of Georgia Mikheil Saakashvili and US Secretary of State Condoleezza Rice held a briefing," 7/10/2008, <http://www.saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News?p=2277&i=1>, viewed on 26.02.2024.

²⁵ See Condoleezza Rice, *No Higher Honor, "A Memoir of My Years in Washington,"* Crown Publishers, New York, 2011, p. 341.

Rice's visit to Georgia, which took place one month before the war, was interpreted in the US as support for a diplomatic settlement, while in Georgia, it was perceived as a boost for NATO membership and military cooperation.²⁶ Regarding her visit to Georgia in July 2008, Rice testified that, in addition to signing the anti-missile defense treaty, she tried to convince Saakashvili to sign a non-use of force agreement while they had international support; otherwise, avoiding disaster would be impossible. However, he refused, demanding additional concessions from the Russian Federation.²⁷ This indicates that the US had warned Georgia about the impending dangers and hinted at the absence of support in the event of military escalation.

Despite the strong ties between Washington and Tbilisi, US diplomatic rhetoric could not restrain the Georgian authorities from the intention of a military solution. Essentially, the US was limited to calls for a peaceful settlement without offering a realistic alternative, which created new security risks in the region. Regardless of diplomatic efforts, after months of mutual accusations and local clashes, the Russo-Georgian five-day war began late at night on August 7, 2008. Russia, supporting South Ossetia, quickly established control over Tskhinvali and advanced its troops deep into Georgia, stopping about 48 km from Tbilisi.²⁸ On August 12, Russia ceased its advance, and the war ended.

On August 9, 2008, US President George W. Bush, while attending the Olympic Games in Beijing, called for an immediate cessation of violence and respect for Georgia's territorial integrity, as a result of which Secretary of State Condoleezza Rice was scheduled to travel to France (August 13) and then to Georgia.²⁹

Although the US Congress was on summer recess, in parallel with Bush's call, Rice convened a national security council meeting in the US to discuss the Georgia issue. However, it became clear during the session that Washington was

²⁶ See Vicken Cheterian, "The August 2008 war in Georgia: from ethnic conflict to border wars," CIMERA, Geneva, Switzerland, *Central Asian Survey*, Routledge, Vol. 28, № 2, June 2009, p. 164.

²⁷ See Condoleezza Rice, *No Higher Honor*, "A Memoir of My Years in Washington," Crown Publishers, New York, 2011, p. 428.

²⁸ See Rondeli Foundation, 103, 2018. (David Batashvili, "August 7, How Russia Prepared and Started the 2008 War Against Georgia," Expert Opinion, Rondeli Foundation, 103, 2018), pp. 12–20.

²⁹ See **Nichol** 2008, 1.

not ready for a military confrontation with the Russian Federation due to the risk of nuclear escalation.³⁰ As a result, the US limited itself to only political and diplomatic support.

At the same time, Georgia's transit role—as a route bypassing Russia to reach Central Asia and Afghanistan—was important for the US. The route started at the Poti port and passed through Azerbaijan, Kazakhstan, and Uzbekistan.³¹ The development of these transit capabilities also had strategic significance for Georgia.

There was no clear evidence that the US was prepared to defend Georgia militarily. Washington did not have a significant military presence in Georgia and had previously warned, through Rice, about the absence of military support. Instead, the US supported the mediation of the EU and France, and then promised post-war financial aid.³²

In fact, during the five-day war, Georgia was left alone against Russian forces, and US support was limited to a humanitarian mission and a roughly \$1.1 billion aid package in September.³³

Nevertheless, French President Nicolas Sarkozy played a crucial role in stopping the war; the six-point cease-fire agreement he proposed was accepted by Georgia. On August 28, the Georgian Parliament approved these six points and also instructed the executive power to officially break diplomatic relations with Russia.³⁴

According to the EU's 2009 fact-finding report, about 850 people were killed during the 2008 five-day war, and about 35,000 Georgians became homeless. The report concludes that while Georgia initiated the war, Russia had provoked the situation for a long time and reacted to the initial artillery attack.³⁵

³⁰ See **Condoleezza** 2011, 430.

³¹ See **Marmon B.**, "New Supply "Front" for Afghan War Runs Across Russia, Georgia and the "Stans," "The European Institute, <https://www.europeaninstitute.org/index.php/93-european-affairs/february%E2%80%9494march-2010/959-new-supply-front-for-afghan-war-runs-across-russia-georgia-and-the-stans>, viewed on 10.06.2024.

³² See **Neil MacFarlane** 2013, 91.

³³ See **Bonner** 2008, 84.

³⁴ See Legislative Herald of Georgia, Resolution of the Parliament of Georgia on the Occupation of the Territories of Georgia by the Russian Federation, №243, August 28, 2008, Registration Code: 0000.00.00.000000.

³⁵ See Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia 2009, 5–43.

After the war, US Secretary of State Condoleezza Rice visited France (August 13) and Georgia (August 15) to coordinate international support.³⁶ In France, she met with President Nicolas Sarkozy, and in Tbilisi, she met with President Saakashvili and other officials, reaffirming US support for Georgia's territorial integrity and regional stability.³⁷ The visit was seen as an important sign of US political commitment and was widely welcomed by both the Georgian government and many of its supporting countries.

On August 17, US Senator Joe Biden also visited Georgia. He promised the Georgian leadership and US Ambassador John Tefft to support the Georgian people and democratic reforms. Upon his return to Washington (August 19), he initiated the provision of about \$1 billion in aid and called on Russia to withdraw its troops to pre-war positions.³⁸

On August 24, 2008, Saakashvili declared in Parliament that Russian troops did not enter Tbilisi thanks to Bush's diplomatic steps, and he emphasized Georgia's unity against Russia. In his address to the EU, he noted that "the fate of Europe is being decided in Georgia."³⁹

Saakashvili was also inciting the Armenians living in Georgia against the Russians, as the Russian 62nd military base was stationed in Akhalkalaki for many years, and the residents did not wish to worsen relations with the Russians, who were also a guarantor of security in case of the danger of Turkish invasions.

To better understand the threats faced by the Armenians living in Georgia from Turkey, we can consider an incident that occurred:

³⁶ See U.S. Department of State, Secretary Condoleezza Rice, Remarks with French President Nicolas Sarkozy on the Situation in Georgia, Le Fort de Bregancon, France, August 14, 2008, <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2008/08/108254.htm>, viewed on 11.11.2024.

³⁷ See Live: Rice and Saakashvili hold a press conference in Tbilisi, France 24, 15/08/2008, <https://www.france24.com/en/20080815-live-bush-gives-press-conference-situation-georgia-russia-georgia>, viewed on 27.01.2025.

³⁸ See The New York Times, "Senator Biden's Statement on Georgia," Aug. 18, 2008, <https://www.nytimes.com/2008/08/18/us/politics/18text-biden.html>, viewed on 19.02.2025.

³⁹ See The President of Georgia Mikheil Saakashvili, "The President of Georgia Mikheil Saakashvili met the members of the Parliament bureau," 8/24/2008, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3135&i=1>, viewed on 31.08.2023.

For example, after the withdrawal of the Russian military base, Turks stole cattle from the village of Sulda in the Akhalkalaki region.⁴⁰ This means that the borders of Georgia are not sufficiently secure, and the genocidal Turk can illegally invade Armenian-populated villages at any moment, causing at least material damage, and at most, depriving them of life.

Although the US did not provide military support, it continued political pressure on Russia and supported the restoration of Georgia's economy and democracy. On August 26, Russia recognized the independence of Abkhazia and South Ossetia and deployed about 10–12 thousand servicemen there. However, this recognition did not receive widespread international support; only four states—Nauru, Venezuela, Vanuatu, and Nicaragua—recognized their independence⁴¹.

At the same time, the US actively countered this process, and with the economic aid provided to Georgia, it contributed to the country's recovery in the face of both the war and the global economic crisis.⁴²

On September 4, 2008, US Vice President Dick Cheney visited Tbilisi to reaffirm Washington's support for Georgia.⁴³ During the meeting with Saakashvili, they discussed aid for economic recovery and cooperation in the field of security. Subsequently, Cheney told reporters that the US supports Georgia's democratic government and territorial integrity, and conflicts should be resolved diplomatically, placing all responsibility on Russia.⁴⁴

Cheney's statements were also aimed at underscoring political support for Saakashvili, considering information that during the war, Lavrov had called

⁴⁰ See First Channel, "63 cows were stolen in the village of Sulda, Akhalkalaki", 1TV.ge, 28.05.2018, <https://1tv.ge/news/akhalqalaqis-sofel-suldashi-63-dzrokha-moipares/>, and "Cows stolen from shepherds in Akhalkalaki were found in Turkey," imedi, May 29, 2018, <https://imedinews.ge/ge/samartali/63719/akhalqalaqshi-mtskemsebisvis-moparuli-dzrokhebi-turqetshi-ipoves>, viewed on 07.09.2024.

⁴¹ See International Crisis Group, "Abkhazia: Deepening Dependence," *Europe Report N°202 – 26 February 2010*, and "South Ossetia: The Burden of Recognition," *Europe Report N°205 – 7 June 2010*.

⁴² See Tsereteli M., "US-Georgia Relations: Expanding the Capacity of a Small State," In *Georgia's Foreign Policy in the 21st Century, Challenges for a Small State*, Ed. Tracey German, Stephen F. Jones, Kornely Kakachia, I. B. Tauris, Bloomsbury Publishing, 2022, p. 226.

⁴³ See **Cheney, Cheney** 2011, 512–515.

⁴⁴ See "Cheney confirms US strong support for Georgia", Civil Georgia, 04/09/2008, <https://civil.ge/ka/archives/144662>, viewed on 19.12.2024.

Condoleezza Rice and placed three demands to stop the war. Washington agreed to the first two demands – Georgia should sign a non-use of force commitment agreement and return its troops to military bases – but opposed the third, which required Saakashvili to step down as president.⁴⁵

On September 26, 2008, at the first foreign policy debate held in Oxford within the framework of the US presidential elections, John McCain and Barack Obama condemned Russia's actions in Georgia and supported the acceleration of Georgia's NATO membership.⁴⁶ Already in October, Obama's victory predetermined the review of US foreign policy, including towards the South Caucasus.⁴⁷

In summary, 2008 became a transitional phase for Georgian-American relations, conditioned not only by military defeats but also by the global financial crisis, the strengthening of Russia's positions in the Caucasus, and Washington's strategic re-evaluations.

Nevertheless, Georgian-American relations acquired a systemic nature and were legally solidified.⁴⁸

On January 9, 2009, in Washington, C. Rice and G. Vashadze signed the US-Georgia Charter on Strategic Partnership, which defined the main directions of cooperation: defense and security, implementation of joint economic, trade, and energy programs, development of democracy, as well as people-to-people and cultural exchanges.⁴⁹ The Charter became one of the last important foreign policy steps of the Bush administration and established a new basis for bilateral relations.

In subsequent years, bilateral relations were deepened through a Joint Commission, which began its activities on June 22, 2009, following the

⁴⁵ See **Condoleezza** 2011, 429.

⁴⁶ See the video at 1 hour 14 minutes: "McCain vs. Obama: The first 2008 presidential debate," <https://www.youtube.com/watch?v=4b7NfEZWBzw>, accessed on 11.12.2022.

⁴⁷ See American Rhetoric, Barack Obama, President-Elect Victory Speech, Grant Park, Chicago, Illinois, 4 November 2008, <https://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>, viewed on 10.05.2025.

⁴⁸ See *Foreign Policy Strategy 2006-2009*, Ministry of Foreign Affairs, www.mfa.gov.ge, https://gfsis.org.ge/media/download/GSAC/resources/115_1973_997704_Strategy_MFA2006-2009En.pdf, viewed on 01.06.2025.

⁴⁹ See US Department of State, *United States-Georgia Charter on Strategic Partnership*, <https://www.state.gov/united-states-georgia-charter-on-strategic-partnership/>, viewed on 14.05.2025.

formation of the Obama administration.⁵⁰ US support and dedication to Georgia are also reflected in a number of resolutions and bills adopted by Congress.⁵¹ Moreover, a series of agreements concluded between Georgia and the US concerning culture, security, military, economic, political, and other fields further strengthen the diplomatic, military-political relations, and economic cooperation between the parties.⁵²

The deepening of Georgia-US relations was also facilitated by the participation of the Georgian armed forces in American programs in Iraq and Afghanistan in various formats,⁵³ as well as energy cooperation, including the Baku–Tbilisi–Ceyhan oil pipeline, the Baku–Supsa pipeline, and the Southern Gas Corridor, which aimed to reduce the region’s energy dependence on Russia and Iran.

After the “Rose Revolution,” Mikheil Saakashvili’s main pillar of support was the US Bush administration. However, after Barack Obama’s election in November 2008, Georgian-American relations became noticeably passive. In the first year of Obama’s presidency, there were no high-level bilateral meetings between the parties.⁵⁴

After taking office on January 20, 2009, Obama adopted a policy of “reset” with Russia, reducing the priority of Georgia, and the South Caucasus in general, in US foreign policy. At the first official meeting between US Secretary

⁵⁰ See არჩილ გეგეშიძე, საქართველო და ამერიკა: თანამედროვე ორმხრივი ურთიერთობების ევოლუციის ძირითადი შტრიხები, ექსპერტის აზრი, 74, საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი, 2017 წ. (Archil Gegeshidze, Georgia and America: Key Features of the Evolution of Modern Bilateral Relations, Expert Opinion, 74, Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2017) p. 13, <https://gfsis.org.ge/files/library/opinion-papers/74-expert-opinion-geo.pdf>, viewed on 04.08.2025.

⁵¹ See The Embassy of Georgia to The United State of America, *U.S. Congress Resolutions on Georgia*, <http://georgiaembassyusa.org/wp-content/uploads/2017/09/US-Congress-Resolutions-on-Georgia1.pdf>, viewed on 14.09.2025.

⁵² See United States Department of State 2017, 156–157.

⁵³ See Ministry of Defence of Georgia, International Missions, <https://mod.gov.ge/ge/mission>, viewed on 10.02.2025.

⁵⁴ Thomas de Waal, “More Than Georgia on Obama’s Mind,” *The National Interest*, February 23, 2012, <https://nationalinterest.org/commentary/georgia-obamas-mind-6557?page=1>, accessed on 25.10.2025.

of State Hillary Clinton and Russian Foreign Minister Sergey Lavrov in Geneva on March 6, 2009, the US offered Russia to restore relations.⁵⁵

Washington's foreign policy focus also shifted to other regions, such as Asia and the Middle East, as a result of which the content of Georgian-American relations did not meet Tbilisi's expectations.⁵⁶

Euro-Atlantic integration did not justify the hopes of the Georgian authorities, the break in relations with Russia deepened the foreign trade deficit⁵⁷, and high military expenditures slowed down economic and institutional development, limiting investment opportunities⁵⁸.

At the same time, it became clear that no country was ready to militarily support Georgia in the event of a conflict with Russia.

Thus, NATO membership remained a foreign policy priority for Georgia, on which significant military and political resources were expended. However, US interest in this issue had significantly decreased due to the change in foreign policy priorities.

Consequences for the Republic of Armenia

The developments of 2008–2009 also had important consequences for the Republic of Armenia. The 2008 Russo-Georgian five-day war showed that external support in the region is mainly political and diplomatic in nature. The strengthening of Russia's positions deepened Armenia's security dependence on Moscow, and the limited involvement of the West, especially the US, reduced the possibilities for Armenia to form alternative security pillars in the region.

The security situation of the Armenian community in Georgia, especially in Javakhk, deserves special attention, as security has weakened after the withdrawal of the Russian 62nd military base, and the risk of possible incursions by Turkey has increased, indirectly creating a threat to Armenia as well.

In addition, the change in Georgia's transit role and the military vulnerability of regional transport routes have influenced the deepening of

⁵⁵ See Ghia Nodia, Saakashvili's American Dream, January 17, 2011, <https://netgazeti.ge/life/8741/>, accessed on 07.07.2023.

⁵⁶ See **Khelashvili G.**, "Obama and Georgia: A Year-long awkward silence", *Caucasus Analytical Digest* 13/10, p. 9.

⁵⁷ See Gvalia G., Siroky D., Lebanidze B., Iashvili Z. *Thinking outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States*, *Security Studies*, № 22, 2013, pp. 121–123.

⁵⁸ See MacFarlane S.N. *Georgia: National Security Concept versus National Security*. London: Chatham House, 2012, pp. 8–9.

Armenia's economic and transport isolation. Overall, the developments of 2008–2009 forced Armenia to pursue a more cautious, balanced, and multi-vector foreign policy, based on its own security and national interests.

Conclusion

In summary, the study concludes that the 2008–2009 Russo-Georgian War and the subsequent processes became a crucial phase not only for US-Georgia relations but also for the entire geopolitical structure of the South Caucasus. US policy during this period showed its limitations. Although Washington continuously supported Georgia's territorial integrity, democratic development, and the idea of Euro-Atlantic integration, this support was primarily political, diplomatic, and financial in nature, failing to translate into military guarantees.

The expectations of the Georgian leadership regarding NATO membership and unconditional US support did not correspond to the international reality. The results of the Bucharest Summit and then the five-day war showed that the major powers avoid direct confrontation with Russia. As a result, Georgia found itself in a difficult military-political situation, suffering severe territorial, demographic, and economic consequences.

At the same time, after the war, US-Georgia relations took on a more institutionalized form with the signing of the Charter on Strategic Partnership in January 2009. However, under the Obama administration, it became evident that, in the context of the global financial crisis, Washington's foreign policy priorities were changing, and its interest in the region and Georgia's role were decreasing.

For the Republic of Armenia, these developments contained important lessons. They emphasized that external support in case of regional conflicts can be limited and conditional, and that a country's own calculated and balanced policy is paramount in ensuring security. Overall, the events of 2008–2009 revealed the real logic of power relations in the South Caucasus and the vital necessity of strategic realism for small states.

BIBLIOGRAPHY

ცესკო, "2008 წლის 5 იანვრის საპრეზიდენტო არჩევნების შემაჯამებელი ოქმი", 5 ნოემბერი, 2009. (Tsesko, "2008 ts'lis 5 ianvris sap'rezident'o archevnebis shemadgamebeli ok'mi", 5 noemberi, 2009). *Central Election Commission, "Summary Protocol of the January 5, 2008 Presidential Elections", November 5, 2009*, <https://cesko.ge/geo/list/show/5189-2008-wlis-5-ianvris-saprezidento-archevnebis-shemadjamebeli-oqmi-3338> and <https://cesko.ge/res/old/other/6/6773.pdf>. Accessed: 03.08.2023. (in Georgian).

ცესკო, "ცესკომ პლებისციტის შემაჯამებელი ოქმი დაამტკიცა", 18 იანვარი, 2008. (Tsesko, "Tsesk'om plebiscitis shemadgamebeli ok'mi daamtk'ic'a", 18 ianvari, 2008). *Central Election Commission, "CEC Approved the Summary Protocol of the Plebiscite", January 18, 2008.* <https://cesko.ge/geo/list/show/1114-ceskom-plebiscitis-shemadjamebeli-oqmi-daamtkica-2763>. Accessed: 05.08.2023. (in Georgian).

"მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია - 2008 წლის 20 იანვარი", საქართველოს პრეზიდენტები YouTube.com. ("Mikheil Saak'ashvili's inaguraci'a - 2008 ts'lis 20 ianvari", Sakartvelos Prezident'ebi YouTube.com). "Mikheil Saakashvili's Inauguration - January 20, 2008", President of Georgia YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=F5I21QeLNyl> Accessed: 15.08.2023. (in Georgian).

"ანდერს ფოგ რასმუსენი - შეცდომა იყო, რომ 2008 წლის ბუქარესტის სამიტზე საქართველოსა და უკრაინას MAP-ი არ მისცეს", ინტერპრესნიუსი, 05.04.2019. ("Anders Pog Rasmuseni - shecdoma iq'o, rom 2008 ts'lis Bukarest'is samitze Sakartvelosa da Ukrainas MAP-i ar misces", Interp'resnusi, 05.04.2019). *"Anders Fogh Rasmussen - It Was a Mistake Not to Give Georgia and Ukraine MAP at the 2008 Bucharest Summit", Interpressnews, April 5, 2019*. <https://www.interpressnews.ge/ka/article/540580-anders-pog-rasmuseni-shecdoma-iqo-rom-2008-clis-bukarestis-samitze-sakartvelosa-da-ukrainas-map-i-ar-misces>. Accessed: 26.04.2024 (in Georgian).

"რაისი: სახეზეა მცდელობები აფხაზეთის სამშვიდობო პროცესის განახლებისთვის", სივილ ჯორჯია, თბილისი, 10 ივლ. 2008. ("Raisi: sakhezea mcdelobebi Apkhazetis samshvidobo p'rocesis ganakhlebstvis", Sivil Jorjia, Tbilisi, 10 ivli. 2008). "*Rice: There are Attempts to Renew the Abkhaz Peace Process*", *Civil Georgia, Tbilisi, July 10, 2008.* <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=18761>. Accessed: 25.02.2024 (in Georgian).

დავით ბატაშვილი, "7 აგვისტო: როგორ მოამზადა და დაიწყო რუსეთმა 2008 წლის ომი საქართველოს წინააღმდეგ," ექსპერტის აზრი, Rondeli Foundation, 103, 2018 წ., გვ. 12–20. (David Bat'ashvili, "7 agvist'o: rogor moamzada da daidzq'a Ruset'ma 2008 ts'lis omi Sakartvelos tsinaaghmdag," Eksp'ertis azri, Rondeli Foundation, 103, 2018 ts., gv. 12–20). *Batashvili, David. "August 7: How Russia Prepared and Started the 2008 War Against Georgia," Expert Opinion, Rondeli Foundation, No. 103, 2018, pp. 12–20* (in Georgian).

საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, საქართველოს პარლამენტის დადგენილება, რუსეთის ფედერაციის მიერ საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაციის შესახებ, №243-რს, 2008 წლის 28 აგვისტო, სარეგისტრაციო კოდი: 0000.00.00.000000. (Sakartvelos Sak'anonmadedeli Mats'ne, Sakartvelos P'arlament'is Dadgenileba, Rusetis Pederaciis mier Sakartvelos Teritoriebis Ok'up'aciis shesakheb, №243-rs, 2008 ts'lis 28 agvist'o). *Legislative Herald of Georgia, Decree of the Parliament of Georgia on the Occupation of Territories of Georgia by the Russian Federation, No. 243, August 28, 2008* (in Georgian).

პირველი არხი, "ახალქალაქის სოფელ სულდაში 63 პროხა მოიპარეს", 1TV.ge, 28.05.2018, და "ახალქალაქში მწყემსებისთვის მოპარული პროხები თურქეთში იპოვეს", imedi, 29 მაისი 2018. (P'irveli Arkhi, "Akhalq'alaqis sopel Suldashi 63 dzrokha moip'ares", 1TV.ge, 28.05.2018, da "Akhalq'alaqshi mts'q'emsebstvis mop'aruli dzrokhebi Turketshi ipoves", imedi, 29 mai 2018). *First Channel, "63 Cows Stolen in the Village of*

Sulda, Akhalkalaki", 1TV.ge, May 28, 2018, and "Cows Stolen for Shepherds Found in Turkey", Imedi, May 29, 2018. <https://1tv.ge/news/akhalqalaqis-sofel-suldashi-63-dzrokhamoipares/> and <https://imedinews.ge/ge/samartali/63719/akhalqalaqshi-mtskemsebstvis-moparuli-dzrokhebi-turqetshi-ipoves>. Accessed: 07.09.2024 (in Georgian).

"ჩეინი ადასტურებს აშშ-ის ძლიერ მხარდაჭერას საქართველოს მიმართ", Civil Georgia, 04/09/2008. ("Ch'eini adasturebs ASHSh-is dzlier mkhardach'eras Sakartvelos mimart", Civil Georgia, 04/09/2008). "Cheney Confirms Strong U.S. Support for Georgia", Civil Georgia, September 4, 2008. <https://civil.ge/ka/archives/144662>. Accessed: 19.12.2024 (in Georgian).

არჩილ გეგეშიძე, საქართველო და ამერიკა: თანამედროვე ორმხრივი ურთიერთობების ევოლუციის ძირითადი შტრიხები, ექსპერტის აზრი, 74, საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი, 2017 წ., გვ. 13. (Archil Gegeshidze, Sakartvelo da Amerika: tanamedrove ormkhriwi urtiertobebis evoluciis dziritadi sht'rikhebi, Eksp'ertis azri, 74, Sakartvelos St'rat'egiesa da Saertashoriso Urtiertobata K'vlevis P'ondi, 2017 ts., gv. 13). Gegeshidze, Archil. "Georgia and America: Main Features of the Evolution of Modern Bilateral Relations," *Expert Opinion*, No. 74, Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2017, p. 13. <https://gfsis.org.ge/files/library/opinion-papers/74-expert-opinion-geo.pdf>. Accessed: 04.08.2025. (in Georgian).

საქართველოს თავდაცვის სამინისტრო, საერთაშორისო მისიები. (Sakartvelos Tavdac'ebis Saminist'ro, Saertashoriso Misiebi). *Ministry of Defense of Georgia, International Missions*. <https://mod.gov.ge/ge/mission>. Accessed: 10.02.2025 (in Georgian).

გია ნოდია, სააკაშვილის ამერიკული ოცნება, netgazeti.ge, 17 იანვარი, 2011. (Gia Nodia, Saak'ashvilis amerikuli otsneba, netgazeti.ge, 17 ianvari, 2011). Nodia, Gia. "Saakashvili's American Dream", netgazeti.ge, January 17, 2011. <https://netgazeti.ge/life/8741/>. Accessed: 07.07.2023 (in Georgian).

Cooley, Alexander & Mitchell, Lincoln A. "No Way to Treat Our Friends: Recasting Recent U.S.-Georgian Relations." *The Washington Quarterly*, Vol. 32, No. 1, 2009, pp. 27-41, <https://doi.org/10.1080/01636600802540895>. Accessed: 02.09.2023.

The White House. *Personnel Announcement*. January 18, 2008. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/01/20080118-2.html>. Accessed: 07.09.2023.

Civil Georgia. *Inaugural speech of President Mikheil Saakashvili, January 20, Tbilisi*. January 21, 2008. <https://civil.ge/archives/114132>. Accessed: 15.08.2023.

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *A working visit of the President of Georgia in the United States has begun today*. March 18, 2008. <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3252&i=1>. Accessed: 18.08.2023.

The White House. *President Bush Meets with President Saakashvili of Georgia*. Oval Office, March 19, 2008. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/03/20080319-4.html>. Accessed: 20.08.2023.

North Atlantic Treaty Organization (NATO). *Georgian President visits NATO HQ*. February 27, 2007. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_7516.htm?selectedLocale=en. Accessed: 20.08.2023.

Chakhoyan E.

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *Mikheil Saakashvili met Condoleezza Rice*. March 20, <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases/?p=3248&i=1>. Accessed: 21.08.2023.

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *Mikheil Saakashvili met the representatives of Georgian Diaspora*. March 21, 2008. <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3247&i=1>. Accessed: 23.08.2023.

North Atlantic Treaty Organization (NATO). *Bucharest Summit Declaration*. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. April 3, 2008. https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm. Accessed: 25.04.2024.

Bush, George W. *Decision Points*. Crown Publishers, New York, 2010.

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *The President of Georgia Mikheil Saakashvili is in St. Petersburg*. June 6, 2008. <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3168&i=1>. Accessed: 02.09.2024.

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *The President of Georgia Mikheil Saakashvili and US Secretary of State Condoleezza Rice held a briefing*. July 10, 2008. <http://www.saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News?p=2277&i=1>. Accessed: 26.02.2024.

Rice, Condoleezza. *No Higher Honor: A Memoir of My Years in Washington*. Crown Publishers, New York, 2011.

Cheterian, Vicken. "The August 2008 war in Georgia: from ethnic conflict to border wars." *Central Asian Survey*, Vol. 28, No. 2, Routledge, June 2009, pp. 155–170.

Nichol, Jim. *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests*. CRS Report for Congress, RL33453. Updated August 13, 2008.

Marmon, Brooks. "New Supply 'Front' for Afghan War Runs Across Russia, Georgia and the 'Stans'." *The European Institute*. <https://www.europeaninstitute.org/index.php/93-european-affairs/february%E2%80%94march-2010/959-new-supply-front-for-afghan-war-runs-across-russia-georgia-and-the-stans>. Accessed: 10.06.2024.

MacFarlane, S. Neil. "The Reluctant Patron: Georgia-U.S. Relations." In *Georgian Foreign Policy: The Quest for Sustainable Security*, edited by Kornely Kakachia and Michael Cecire. Konrad-Adenauer-Stiftung, Tbilisi, 2013, pp. 83–98.

Bonner, Arthur. "Georgian Losses and Russia's Gain." *Middle East Policy*, Vol. 15, No. 4, Winter 2008, pp. 81–92.

Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia. Report, Volume I. September 2009.

U.S. Department of State. *Secretary Condoleezza Rice, Remarks with French President Nicolas Sarkozy on the Situation in Georgia*. Le Fort de Bregancon, France, August 14, 2008. <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2008/08/108254.htm>. Accessed: 11.11.2024.

France 24. *Live: Rice and Saakashvili hold a press conference in Tbilisi*. August 15, 2008. <https://www.france24.com/en/20080815-live-bush-gives-press-conference-situation-georgia-russia-georgia>. Accessed: 27.01.2025.

The New York Times. *Senator Biden's Statement on Georgia*. August 18, 2008. <https://www.nytimes.com/2008/08/18/us/politics/18text-biden.html>. Accessed: 19.02.2025.

Re-evaluating US-Georgia Relations in the Context ...

The President of Georgia Mikheil Saakashvili Archive. *The President of Georgia Mikheil Saakashvili met the members of the Parliament bureau*. August 24, 2008. <http://saakashviliarchive.info/en/PressOffice/News/Releases?p=3135&i=1>. Accessed: 31.08.2023.

International Crisis Group. *Abkhazia: Deepening Dependence*. Europe Report N°202, February 26, 2010.

International Crisis Group. *South Ossetia: The Burden of Recognition*. Europe Report N°205, June 7, 2010.

Tsereteli, Mamuka. "US-Georgia Relations: Expanding the Capacity of a Small State." In *Georgia's Foreign Policy in the 21st Century: Challenges for a Small State*, edited by Tracey German, Stephen F. Jones, Kornely Kakachia. I.B. Tauris, Bloomsbury Publishing, 2022, pp. 221–242.

Cheney, Dick & Cheney, Liz. *In My Time: A Personal and Political Memoir*. Threshold Editions, New York, 2011.

YouTube.com. *McCain vs. Obama: The first 2008 presidential debate*. <https://www.youtube.com/watch?v=4b7NfEZWBzw>. Accessed: 11.12.2022.

American Rhetoric. *Barack Obama, President-Elect Victory Speech*. Grant Park, Chicago, Illinois, November 4, 2008. <https://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2008/barackobamavictoryspeech.htm>. Accessed: 10.05.2025.

Ministry of Foreign Affairs of Georgia. *Foreign Policy Strategy 2006-2009*. https://gfsis.org.ge/media/download/GSAC/resources/115_1973_997704_Strategy_MFA2006-2009En.pdf. Accessed: 01.06.2025.

U.S. Department of State. *United States-Georgia Charter on Strategic Partnership*. January 9, 2009. <https://www.state.gov/united-states-georgia-charter-on-strategic-partnership/>. Accessed: 14.05.2025.

The Embassy of Georgia to The United States of America. *U.S. Congress Resolutions on Georgia*. <http://georgiaembassyusa.org/wp-content/uploads/2017/09/US-Congress-Resolutions-on-Georgia1.pdf>. Accessed: 14.09.2025.

United States Department of State. *Treaties in Force: A List of Treaties and Other International Agreements of the United States in Force on January 1, 2017*. U.S. Government Publishing Office, Washington, 2017.

de Waal, Thomas. "More Than Georgia on Obama's Mind." *The National Interest*, February 23, 2012. <https://nationalinterest.org/commentary/georgia-obamas-mind-6557?page=1>. Accessed: 25.10.2025.

Khelashvili, Giorgi. "Obama and Georgia: A Year-long awkward silence". *Caucasus Analytical Digest*, No. 13/10, 2010, pp. 8–10.

Gvalia, Giorgi; Siroky, David; Lebanidze, Bidzina; Iashvili, Zurab. "Thinking outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States." *Security Studies*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 98–131.

MacFarlane, S. Neil. *Georgia: National Security Concept versus National Security*. Russia and Eurasia Programme Paper, Chatham House, London, 2012.

"Amerikanskoe pravitel'stvo udovletvoreno tem, kak proshli prezidentskie vybory v Gruzii", *Golos Ameriki*, 18 Yanvar', 2008. («Американское правительство удовлетворено

тем, как прошли президентские выборы в Грузии», *Голос Америки*, 18 Январь, 2008). *“U.S. Government Satisfied with How Presidential Elections in Georgia Were Held”, Voice of America, January 18, 2008.* <https://www.golosameriki.com/a/a-33-2008-01-18-voa3/636364.html>. Accessed: 06.08.2023 (in Russian).

“Na inauguratsiyu Mikhaila Saakashvili poedet Sergey Lavrov”, *Kommersant*, 16.01.2008. («На инаугурацию Михаила Саакашвили поедет Сергей Лавров», *Коммерсантъ*, 16.01.2008). *“Sergey Lavrov to Attend Mikhail Saakashvili’s Inauguration”, Kommersant, January 16, 2008.* <https://www.kommersant.ru/doc/842676>. Accessed: 13.08.2023 (in Russian).

Civil Georgia. “U ispravleniya otnosheniy s Rossiey alternativy net, - zayavlyayet Saakashvili”, 20/01/2008. («У исправления отношений с Россией альтернативы нет, - заявляет Саакашвили», 20/01/2008). *“Saakashvili States There is No Alternative to Improving Relations with Russia”, January 20, 2008.* <https://civil.ge/ru/archives/171376>. Accessed: 13.08.2023 (in Russian).

Civil Georgia. “Saakashvili vstretilsya s Putinyem”, 21/02/2008. («Саакашвили встретился с Путиным», 21/02/2008). *“Saakashvili Met with Putin”, February 21, 2008,* <https://civil.ge/ru/archives/171576>. Accessed: 09.01.2024 (in Russian).

Civil Georgia. “Rossiya i Gruziya dogovorilis’ o vosstanovlenii vozdušnogo soobshcheniya”, 21/02/2008. («Россия и Грузия договорились о восстановлении воздушного сообщения», 21/02/2008). *“Russia and Georgia Agreed to Restore Air Service”, February 21, 2008.* <https://civil.ge/ru/archives/171594>. Accessed: 12.12.2023 (in Russian).

ԷԴԳԱՐ ԶԱԽՈՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի հայցորդ
Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոն
chakhoyan1990@gmail.com
0000-0002-5637-981X

ԱՄՆ-ՎՐԱՍՏԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԽՄԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (2008–2009 ԹԹ.)

Ամփոփում

Սույն հոդվածը ուսումնասիրում է ԱՄՆ-Վրաստան հարաբերությունների զարգացումն ու վերախմաստավորումը 2008–2009 թթ. ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմի համատեքստում՝ բացահայտելով Վաշինգտոնի քաղաքականության իրական սահմանները և դրա ազդեցությունը Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական միջավայրի վրա: Վերլուծվում են Միխեիլ

Սաակաշվիլիի նախագահության երկրորդ շրջանի առաջին տարիների ներքաղաքական զարգացումները, ՆԱՏՕ-ին Վրաստանի անդամակցության ձգտումները, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի դիվանագիտական, քաղաքական և ֆինանսական աջակցության բնույթը պատերազմից առաջ և հետո: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ չնայած ԱՄՆ-ի հստակ հայտարարություններին Վրաստանի տարածքային ամբողջականության և եվրատլանտյան ինտեգրման աջակցության մասին, այդ աջակցությունը չի վերածվել ռազմական երաշխիքների, ինչն ակնհայտ դարձավ ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմի ընթացքում:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում ՆԱՏՕ-ին Վրաստանի անդամակցության հեռանկարների վերաիմաստավորմանը, Բուխարեստի գազաթնաժողովի քաղաքական հետևանքներին և Վաշինգտոնի արձագանքին 2008 թ. օգոստոսյան ռազմական գործողությունների ընթացքում: Պատերազմից հետո հարաբերությունները ստացան առավել ինստիտուցիոնալացված ձև՝ 2009 թ. ռազմավարական համագործակցության խարտիայի ստորագրմամբ, սակայն Բարաք Օբամայի վարչակազմի օրոք տարածաշրջանի նկատմամբ ԱՄՆ հետաքրքրության նվազումը նոր մարտահրավերներ առաջ բերեց: Հոդվածը կարևոր հետևություններ է առաջարկում նաև Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության և տարածաշրջանային կայունության տեսանկյունից:

Բանալի բառեր՝ *ԱՄՆ-Վրաստանի հարաբերություններ, ռուս-վրացական պատերազմ, ՆԱՏՕ, Հարավային Կովկաս, տարածաշրջանային անվտանգություն, ռազմավարական գործընկերություն, Հայաստանի ազգային շահեր:*

ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ*

հայցորդ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

asatryan.armen@inbox.ru

0009-0004-5360-1245

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.88-96

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՔԵՊՍ. ՉՈՐԵՔՉՅԱՆԻ ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ (1921–1927 ԹԹ.)

Ամփոփում

Վիրահայոց թեմի պատմության մեջ աստվածահաճո գործունեությամբ իր մեծ դերակատարությունն է ունեցել Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը: 1921 թ. աշնանը նշանակվելով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ, Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը ձեռնամուխ է լինում լուծելու Վրաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո թեմի առջև կուտակված բազում խնդիրներ: Իշխանությունների կողմից պետական մակարդակով սկիզբ առած հակակեղեցական պայքարի շրջանում թեմակալը բազմաթիվ գրություններ ու խնդրագրեր է ուղղել Վրաստանի պատկան մարմիններին, դեմ արտահայտվելով եկեղեցիների փակմանը: Թեմակալը իշխանությունների առաջ մշտապես հարց է բարձրացրել թեմի վանքերի և եկեղեցիների իրավունքները պահպանելու և վերաբացելու կարևորության մասին:

Բանալի բառեր՝ Գևորգ արքեպս. Չորեքյան, Վիրահայոց թեմ, Վրաստան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Գերագույն Հոգևոր խորհուրդ, եկեղեցի, վանք:

Ներածություն

Հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի թեմակալության առաջին շրջանի գործունեությունը: 1921 թ. Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մխիթար եպս. Տեր-

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.11.25, գրախոսվել է 30.11.25, ընդունվել է տպագրության 19.12.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի Վիրահայոց թեմի առաջնորդական...

Մկրտչյանին փոխարինում է Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը¹: 1921 թ. Գևորգ սրբազանը որպես կաթողիկոսի ներկայացուցիչ մեկնում է Թիֆլիս՝ Վրաստանի հայոց թեմի եկեղեցական գործերը կարգավորելու համար և նույն տարվա աշնանը նշանակվում է Վիրահայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ, իսկ 1922 թ. ընտրվում է նույն թեմի առաջնորդ:

Գևորգ եպս. Չորեքյանը՝ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ

Գևորգ եպս. Չորեքյանի համար չափազանց կարևոր մի ժամանակաշրջան է համարվել Վիրահայոց թեմի առաջնորդությունը՝ իր բարդ ու դժվարին պայմաններով: 1923 թ. մայիսի 9-ին նա Հայոց Գևորգ Ե. կաթողիկոսին մանրամասն տեղեկացրել է ստեղծված իրավիճակի մասին: Իսկ իրավիճակը հետևյալն էր. Վրաստանում սկսվել էր պայքար կրոնի, եկեղեցու և հոգևորականության դեմ, և դրան աջակցում էին պետական շատ մարմիններ՝ օգտագործելով զանազան միջոցներ: Տեղական լրագրերը, այդ թվում՝ նաև «Заря Востока» թերթը մեծ աջակցություն էին ցուցաբերում կառավարությանը: Այս թերթի համարյա բոլոր համարներում տպագրվում էին առաջնորդող հակակրոնական հոդվածներ՝ հավատացյալներին մոլորեցնելու նպատակով: Քարոզիչները, շրջելով գյուղեր ու քաղաքներ, գումարում էին ժողովներ, որտեղ քարոզում էին կրոնի, եկեղեցու և հոգևորականության վնասակարության մասին:

Հոգևորականությանը և նրանց աջակցող մարդկանց հրավիրում էին կոմիսարիատներ և պահանջում թողնել իրենց սպասավորությունը՝ սպառնալով զրկել սեփականությունից: Համաձայնվողներին վարձատրում էին դրամական մեծ պարգևներով: Եղել են շատ դեպքեր, որ ընդդիմացող քահանաներին մի քանի օրով բանտարկել են: Այս բոլորի հետևանքով շատ քահանաներ հրաժարվում էին իրենց կոչումից և սքեմից՝ այդ մասին հայ-

¹ Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը թեմի առաջնորդ է եղել 1921–1927 և 1936–1938 թթ.: Ծնվել է 1869 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Նոր Նախիջևանում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի սեմինարիայում: 1887 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, որի լրիվ դասընթացն ավարտվել է 1889 թ. և նույն տարում ստացել սարկավագության աստիճան: 1917թ. ստանում է ծայրագույն վարդապետական աստիճան: Նույն թվի ապրիլին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս: 1925 թ. ստացել է արքեպիսկոպոսի աստիճան: Մեծագործ հայրապետը ինը տարի գահակալելուց հետո վախճանվել է 1954 թ. մայիսի 9-ին: Մանրամասն տե՛ս «Էջմիածին», 1992, դեկտեմբեր, էջ 30–31, տե՛ս նաև Երջանկահիշատակ Տ.Տ. Գևորգ Զ. կաթողիկոսի կյանքը և գործունեությունը, 1955, **Մաղոյան** 2011, **Ստեփանյան** 1994, **Մանուկյան** 1997):

Ասատրյան Ա.

տարարելով տարբեր լրագրերում: Նույն պատճառներով իրենց պաշտոնավարությունից հրաժարվում էին նաև երեցփոխներն ու հոգաբարձուները, դպիրներն ու ժամկոչները: Այսպիսի դեպքեր շատ են եղել հատկապես գավառներում և գյուղերում:

Թեմում պաշտոնապես փակվել էին բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Գորիի, Սուրամի, Բաթումի և Թելավիի երեք եկեղեցիները, Շուլավերի երկու եկեղեցիները, Ախալցխայի Ս. Փրկիչը, Վաղա, Ալ, Դերբ, Ռուիս, Վելիսցիխե, Բուռնաշեթ, Ղզրիլիսե և այլ գյուղերի հայոց եկեղեցիները:

Թեմի առաջնորդ Գևորգ եպս. Չորեքյանն այդ ծանր և պատասխանատու ժամանակաշրջանում չի խնայել ոչ մի ջանք իր ժողովրդին և եկեղեցուն աջակցելու համար: Նա բազմաթիվ գրություններ ու խնդրագրեր է ուղղել Վրաստանի պատկան մարմիններին: Պետք է նշել, որ պետական ճնշումն այնքան մեծ էր եկեղեցու վրա, որ անհնարին էր պայքարել այդ բոլորի դեմ: Ահա այսպիսի պայմաններում է Վիրահայոց թեմի առաջնորդությունը ստանձնել Գևորգ եպս. Չորեքյանը:

1923 թ. աշնանը Վրաստանի կառավարությունը հայտարարում է եկեղեցական համայնքները ցուցակագրելու և եկեղեցական կանոնադրություն մշակելու անհրաժեշտության մասին: Դրա կատարման համար տրվում է շատ կարճ ժամանակամիջոց՝ երկու շաբաթ: Նոյեմբերի 13-ին Գևորգ եպիսկոպոսի հրավերով առաջնորդարանի դահլիճում կայանում է Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների համայնքների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով, որտեղ նա հայտնում է, որ Վրաստանի խորհրդային իշխանությունը պահանջում է բոլոր կրոնական համայնքների մանրամասն ցուցակագրությունը և կանոնադրությունը: Եվ այն համայնքները, որոնք նշանակված օրը չեն կատարի այդ պահանջը, կհամարվեն անվավեր: Հաշվի առնելով, որ երկու շաբաթվա ընթացքում անհնարին էր կառավարության պահանջը կատարել՝ թեմի առաջնորդի խնդրանքով այդ ժամանակը երկարացվում է²:

Ունենալով սերտ կապ Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի և Վեհափառ Հայրապետի հետ, Գևորգ եպս. Չորեքյանը պարբերաբար մանրամասն զեկուցագրերով տեղեկացնում էր նրանց թեմական գործերի մասին: Այսպես, 1923 թ. դեկտեմբերի 27-ին նա Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդին է ուղարկում մի մանրամասն զեկուցագիր թեմական հարցերի մասին՝ ներկայացնելով թեմում տիրող ծանր տնտեսական, բարոյական և

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 3, գ. 524, թ. 15:

Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի Վիրահայոց թեմի առաջնորդական...

Ֆինանսական վիճակը, միաժամանակ տեղեկացնելով, որ մտադիր են դիմել տեղի հայ համայնքին՝ կամավոր հանգանակություն կազմակերպելու համար, մինչև կկարգավորվեն թեմական գործերը. «Խորհուրդս վստահ է, որ հայ հասարակությունը, յիշեալ հաստատութեանց անհրաժեշտութիւնը զգալով, սիրով ընդառաջ կերթայ այս առաջարկին եւ չի զլանայ իր ջերմ օժանդակութիւնը՝ ազատելով այդ հաստատութիւնները փական վտանգից: Հանգանակութիւնը վաւերացրած տետրակներով կը կատարուի խորհրդից ընտրուած յատուկ յանձնաժողովի ձեռքով: Սոյն տետրերը յանձնուած են քաղաքացիներ Բախչինեան Գէորգին, Աբրահամեան Ասատուրին, Մուշկամբարեան Հայրապետին, Աֆրիկեան Լևոնին, Շատախցեան Յովհաննէսին, Աֆրիկեան Գէորգին (Գլախօ), Տէր-Սիմոնեան Պօղոսին, Տէր-Յարութիւնեան Մէջլումին, Ղամբարեան Հայրապետին, Քոբալեան Ալէքսանդրին (Սանդրօ) և Աջէմեան Մկրտչին»³:

Հարկ է նշել, որ Վրաստանում իշխանությունները հայկական եկեղեցիները փակելու յուրահատուկ ուղի ընտրեցին: 1924 թ. հուլիսի 9-ին Արդարադատության և Ներքին գործերի ժողովմանը հրահանգ ընդունեցին կրոնական համայնքների գրանցման վերաբերյալ: Այդ հրահանգի 5-րդ կետի համաձայն՝ Թիֆլիս, Քութայիս, Բաթում և Սուխում քաղաքների կրոնական համայնքները պետք է, որպես կանոն, ունենային 1500-ից ոչ պակաս, իսկ հայերի համատեղ բնակության մյուս վայրերում՝ 300-ից ոչ պակաս ծուխ: Ինչպես Ստ. Ստեփանյանցն (Կերտոդ) է գրել «Այս հրահանգը անհեթեթություն էր և մեռելածին, քանի որ հայ հավատացյալների թիվը, ասենք, միայն Քութայիսի քաղաքում 600-ից չէր անցնում: Հրահանգի համաձայն՝ քաղաքներում բնակվող հայերը եկեղեցական համայնքի իրավունքից զրկվում էին»⁴: Այդ առումով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոսը Վրաստանի Կենտրոնական ուղղված իր բողոքում նշել է. «Հրահանգի կիրարկման պատճառով Հայ լուսավորչական եկեղեցիները Վրաստանի սահմաններում կփակվեն, և հավատացյալ զանգվածները կզրկվեն հավատքը դավանելուց իրենց եկեղեցու ծեսերով»⁵:

Առաջնորդը Կենտրոնական ուղղություն էր հրավիրում այն փաստին, որ ինքը ծանոթ է Համ(բ)Կ 13-րդ համագումարի որոշումներին: Իսկ Վրաստանի Կենտրոնական ուղղությունը 1924 թ. նոյեմբերի 21-ին ընդունել էր № 124

³ ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 6:

⁴ Ստեփանյանց 1994, 46:

⁵ Նույն տեղում:

Ասատրյան Ա.

որոշումը, որտեղ գրված էր. «ա) Վերացնել կրոնական համայնքների և ՎԽՍՀ քաղաքացիների կրոնական պաշտամունքի ազատ կատարման վրա սամանափակումներ դնող այժմ գործող բոլոր որոշումները, հրահանգները և վարչական կարգադրությունները, բ) ՎԽՍՀ քաղաքացիները օգտագործման համար կարող են ստանալ վանքերն ու իրենց հավատքի աղոթատները, կրոնական ծիսակատարությունների համար նախատեսված գույքը, այդ նպատակով կազմավորելով կրոնական համայնքներ՝ յոթից ոչ պակաս հիմնադիրներով, գ) այն հիմնարկություններն ու անձինք, որոնք, ինչ գնով էլ որ լինի, եթե արգելում են եկեղեցիների, աղոթատների և այլնի բացմանը, կամ թույլ են տալիս հոգևորականների հետապնդում՝ ծիսակատարությունների համար, պատասխանատվության կենթարկվեն որպես իշխանազանցներ»⁶:

1924 թ. հունվարի 10-ին թեմի առաջնորդ Գևորգ եպս. Չորեքյանը զեկուցագիր է ներկայացրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդին՝ թեմի եկեղեցիների վերաբացման դեկրետի և առկա դժվարությունների մասին՝ լրացուցիչ ներկայացնելով նաև մի քանի բացատրական հրահանգներ, որոնք ավետում էին եկեղեցիների վերաբացումն ու պաշտամունքային ազատությունը Վրաստանի հանրապետության սահմաններում: Փաստն այն էր սակայն, որ եկեղեցիները վերաբացվում էին մեծ դժվարությամբ: Փակված եկեղեցիներից⁷ Թիֆլիսում վերաբացվել էին միայն յոթը, իսկ մյուսները, որոնք վերածվել էին պետական կամ հասարակական հաստատությունների, դժվարությունների առաջ էին կանգնել, քանզի վաճառվել էր դրանց պատկանող գույքն ու կահույքը՝ դժվարացնելով եկեղեցիների վերադարձը: Թիֆլիսի երեք եկեղեցիներ գտնվում էին այդ կարգավիճակում, և դրանց վերաբացումը մերժվել էր Քաղաքային գործադիր կոմիտեի կողմից, որի իրավունքը չունեն:

Զեկուցագրով դիմելով Վեհափառին՝ Վիրահայոց թեմի առաջնորդը, ներկայացնելով թեմում եկեղեցիների վերաբացման խնդրում եղած դժվարությունները, գրում է. «Ցաւով պիտի ասեմ, որ ենթադրութիւններս ճշտում են. այն եկեղեցիները, որոնք յանձնուած են եղել բանւորութեան եւ կամ գործկոմների տրամադրութեան տակ գտնուել՝ ցարդ եւ ոչ մէկը բացւել է... Դիմումներ արել են կենտրոնական իշխանութեան՝ Բաթումի եկեղեցու, Ախալցխայի մայր եկեղեցու, Շուլավերի մայր եկեղեցու, Թելաւի մայր եկեղե-

⁶ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Վիրաբյան, Ավագյան 2009, 103:

⁷ 1924 թ. դրությամբ թեմում փակված էր 41 հայկական եկեղեցի (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3144, թ. 4):

Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի Վիրահայոց թեմի առաջնորդական...

ցու, Տփլիսի Թանգոյեանց Ս. Աստուածածնի, Կուկիոյ Նորաշէնի Ս. Աստուածածնի և Ս. Մինաս եկեղեցիների համայնքները: Մերժողական պատասխան ստացել է միայն Շուլավերի համայնքի ներկայացուցիչը, այն էլ բանաւոր, որ, ինձ թվում է, թիրիմացութեան հետեւանք է, եւ որ կը պարզուի, երբ պատասխանը գրաւոր խնդրուի: Միւս եկեղեցիներից Թելաւի մայր եկեղեցին վտանգի մէջ է⁸, քանի որ տեղական իշխանութիւնը, հակառակ կենտրոնի հրամանին, ձեռնարկելու է քանդման, իբր թէ քաղաքի բարեգարդութեան նպատակների համար: Միջոցներ առնուած են խանգարելու այդ ծրագիրը: Մերժման դէպքում՝ բոլոր համայնքները որոշել են դիմել Համառուսական Միութեան գործկոմին՝ Մոսկուա: Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Խորհրդային Հանրապետութեանց Միութեան գործկոմի այս նստաշրջանի ժողովները Տփլիսումն է, որի աւարտումից յետոյ (վեց-եօթն օրից) ԽՍՀՄ Սովնարկոմի եւ գործկոմի նախագահները՝ Ռիկովն ու Կալինինը, պիտի այցելեն Երեւան, գուցէ եւ Ս. Էջմիածին: Մեր խոնարհ կարծիքով գուցէ եւ յարմար առիթ է, որ Ձերդ Վեհափառութեան ներկայացուցիչները տեսակցեն նորա հետ եւ՝ ի միջի այլ հարցերի, նաեւ այս հարցի մասին խօսեն»⁹:

Իշխանությունները փակում էին ոչ միայն ծխական եկեղեցիները, այլ նաև պատմական և հնագիտական վանքերը, որոնք Վրաստանի տարածքում բավական շատ էին: Անդրադառնալով այս խնդրին, 1924թ. ապրիլի 7-ի զեկուցագրում, որն ուղղված էր Մայր Աթոռին, Վիրահայոց թեմի առաջնորդը խոսում է այդ վանքերի իրավունքները պահպանելու խնդրի կարևորության և արդիականության մասին: Նա նշում է, որ դիմել է պատկան մարմիններին՝ հող ստանալու խնդրանքով, ինչպես վարվել էին Տաթևի, Գեղարդի և այլ նշանավոր վանքերի վանահայրերն ու կառավարիչները: Սակայն պարզվել է, որ Վրաստանի Հանրապետության դեկրետներով և հրահանգներով նախատեսված չէ վանքերին հող հատկացնել: Տեղի իրավաբանների հետ խորհրդակցելով՝ պարզ է դառնում, որ վրացական կառավարությունը չունի հատուկ կարգադրություններ պատմական հնագիտական հուշարձանների վերաբերյալ, ինչպես դա արվել է Հայաստանի Հանրապետությունում: Ընդհակառակն, Վրաստանի օրենքներն ի վնաս հուշարձանների են. դրանք անցնում են տեղական իշխանությունների տնօրինության տակ: Թեմի առաջնորդը նկարագրել է նաև հինավուրց Թելեթի և Շավանաբաթի վանքե-

⁸ Տե՛ս 1924 թ. ապրիլին իշխանության կողմից քանդվել է Թելաւի մայր եկեղեցու զանգակատունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3144, թ. 5):

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, թ. 21, տե՛ս նաև «Էջմիածին», ԺԱ, 2009, 114–115:

Ասատրյան Ա.

րի դրության մասին, որոնք դասվել էին վանական եկեղեցիների շարքը, և դրանով պահպանվել էր նրանց գոյությունը. «Շանաբաթը երեք դեսեսատին հող ունէր, որ ժողովրդին է անցել, իսկ Թելէթը միայն ամարանոցային շէնքեր ունի, որ տեղական իսպոլկոմն է օգտագործում եւ միայն բազմաթիւ կոփներով հնարաւոր է եղել պահպանել վանահօր բնակարանը եւ ուխտատւորների ընդհանուր սրահը, չնայելով, որ յաջողուեց ինձ Ներքին գործերի կոմիսարին հրատարակել տալ ժամանակաւոր շրջաբերական, որով վանքերի եւ եկեղեցիների գաւիթների շէնքերը յանձնուում են նոցա հոգեւոր ներկայացուցիչներին»¹⁰:

Շատ սերտ էր կապը Վիրահայոց թեմի և Մայր Աթոռի միջև: Բոլոր հարցերի և դժվարությունների մասին առաջնորդն անվերապահորեն զեկուցում էր Գերագույն Հոգևոր խորհրդին, հաշվի առնում նրանց կարծիքը և համարժեք լուծում տալիս առաջացած խնդիրներին: Այսպես, ապրիլի 10-ին դարձյալ զեկուցագիր է ներկայացվում Ս. Էջմիածին, որում Գևորգ եպիսկոպոսը հանգամանորեն ներկայացնում է եկեղեցական բարենորոգումների հետ կապված խնդիրները: Դրանք վերաբերում էին ժամագրքի, ծիսարանի, ճաշոցի և տոնացույցի կրճատմանը և բարեփոխությանը, սքեմի փոփոխության, հոգևորականության ապահովության և այլ խնդիրներին, որոնք քննարկվել էին նաև Վրաստանի Թեմական խորհրդի նիստում և ուղարկվել շրջանների գործակալներին՝ տեղերում դրանք քննարկելու համար: Անձամբ թեմի առաջնորդը դեմ չէր վերը նշված բարեփոխումներին, սակայն նրա կարծիքով հարկավոր էր դրանք լուրջ ուսումնասիրել և ապա վերջնական վճիռ կայացնել, որը կարող էր որոշել միայն Ս. Էջմիածինը¹¹:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի առաջնորդության առաջին շրջանը (1921-1927 թթ.) համընկնում է Վիրահայոց թեմի ամենածանր տարիների հետ: Ուստի այս պայմաններում թեմակալը ջանք ու եռանդ չի խնայել թեմի արդյունավետ գործունեությունը պահպանելու ուղղությամբ: Չնայած առկա դժվարություններին, թեմի առաջնորդ Գևորգ եպս. Չորեքյանը մեծ եռանդով ու պատրաստակամությամբ էր լծվում ցանկացած խնդրի լուծմանը: Նա մտադիր էր գումարել Վիրահայոց եկեղեցական պատգամավո-

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3138, թ. 6 և շրջ., տե՛ս նաև «Էջմիածին», ԺԱ, 2009, 110–111:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3133, թ. 7 և շրջ., տե՛ս նաև «Էջմիածին», ԺԱ, 2009, 111–112:

Գևորգ արքեպս. Չորեքյանի Վիրահայոց թեմի առաջնորդական...

րական ժողով, որտեղ պետք է քննարկվեին եկեղեցիների բարեգարդության խնդիրը և քահանայական շատ հարցեր, որոնք պետք է հավատացյալ ժողովրդին էլ ավելի կապեին մայր եկեղեցու հետ¹²: 1927 թ. Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը վերադառնում է Մայր Աթոռ և ընտրվում Գերագույն Հոգևոր խորհրդի անդամ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երջանկահիշատակ Ս.Տ. Գևորգ Զ. կաթողիկոսի կյանքը և գործունեությունը, 1955, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 181 էջ: (*Yerjankahishatak T.T. Gevorg Z. kat'voghikosi kyank'y yev gortsuneut'yuny, Mayr At'vorr S. Ejmiatsin, 1955, 181 ej*): *The life and activities of His Holiness Catholicos Gevorg Z., Mother See of Holy Etchmiadzin, 1955, 181 pp. (in Armenian).*

Էջմիածին, ԺԱ, 2009, էջ 114–115: (*Etchmiadzin*“, 11th, 2009, pp. 114–115). *Ejmiatsin*», ZHA, 2009, ej 114–115. (in Armenian).

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 524, թ. 15: (HAA, fond 57, cowcak 3, gorc' 524, t. 15). HAA, f. 57, c. 3, c. 524, t. 15:

ՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 6: (HAA, fond 148, cowcak 1, gorc' 6). HAA, f. 148, c. 1, c. 6:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3144, թ. 4: (HAA, fond 409, cowcak 1, gorc' 3144). HAA, f. 409, c. 1, c. 3144, t. 4:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, թ. 21: (HAA, fond 409, cowcak 1, gorc' 3145, t. 21). HAA, f. 409, c. 1, c. 3145, t. 21:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3138, թ. 6: (HAA, fond, 409, cowcak 1, gorc' 3138, t. 6). HAA, f. 409, c. 1, c. 3138, t. 6:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3133, թ. 7: (HAA, fond 409, cowcak 1, gorc' 3133, t. 7). HAA, f. 409, c. 1, c. 3133, t. 7:

Մադոյան Ա. 2011, Գեորգ Զ. Չորեքյան, «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին» հրատ., Ս. Էջմիածին, 192 էջ: (**Madoyan A.** 2011, Georg Z. Ch'vorenk'ch'ean, «Mayr At'vorr S. Ejmiatsin hrat.», S. Ejmiatsin, 192 ej). **Madoyan A.** 2011, Kevork Z. Chorekchian, “Mother See of Holy Etchmiadzin Publishing House”, Holy Etchmiadzin, 192 pp. (in Armenian).

Հայ Առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930–1938 թթ., 1997, կազմեց՝ **Մանուկյան Ա.** (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), «Ամրոց» հրատ., Երևան, 284 էջ: (*Hay Arrak'elakan yekeghets'u brnadatvats hogevorakannery 1930–1938 t't'.*, 1997, kazmets', **Manukyan A.** (yst PAK-i p'astat'ght'eri), «Amrots'» hrat., Yerevan, 284 ej). *The Repressed Clergy of the Armenian Apostolic Church 1930–1938, 1997, compiled by Manukyan A. (according to KGB documents), “Amrots” Publishing House, Yerevan, 284 pp. (in Armenian).*

Ստեփանյանց Ստ. (Կերտոդ). 1994, Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, «Ապոլոն», հրատ., 244 էջ: (**Step'anyants' St. (Kertogh).** 1994, Hay Arrak'elakan yekeghets'in stalinyan brnapetut'yan orok', «Apolon», hrat.),

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 306:

Ասատրյան Ա.

Yerevan, 244 ej). **Stepanyants St.** (Author): 1994, *The Armenian Apostolic Church during the Stalinist dictatorship*, "Apollon", publishing house, Yerevan, 244 pp. (in Armenian).

Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ. 2009, Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանը Վիրահայոց թեմի առաջնորդ (փաստաթղթեր), «Էջմիածին», ԺԱ, էջ 102–121. (**Virabyan A., Avagyan G.** 2009, *Gevorg ark'episkopos Ch'vorek'ch'yany Virahayots' t'emi arrajnord (p'astat'ght'er)*, «Ejmiatsin», ZHA, ej 102–121). **Virabyan A., Avagyan G.** 2009, *Archbishop Gevorg Chorekchyan, Primate of the Armenian Diocese of Georgia (documents), "Echmiadzin", 11, pp. 102–121. (in Armenian).*

ARMEN ASATRYAN

Institute of History, NAS RA

asatryan.armen@inbox.ru

0009-0004-5360-1245

THE FIRST PERIOD OF ARCHBISHOP GEVORG CHOREKCHYAN'S TENURE OF THE GEORGIAN-ARMENIAN DIOCESE (1921–1927)

Summary

The first period of Archbishop Gevorg Chorekchyan's tenure (1921–1927) coincided with the most difficult years for the diocese of Georgian Armenians. The head of the diocese spared no effort or energy in maintaining the effective functioning of the diocese. He approached the resolution of any issues with great zeal and willingness. Chorekchyan intended to convene a church council of representatives from the diocese of Georgian Armenians, where matters of church decoration, as well as many issues concerning clergy, were to be discussed, aiming to more closely connect the faithful people with their native church. In 1927, Archbishop Gevorg Chorekchyan returned to the Mother See of Etchmiadzin and was elected a member of the Supreme Spiritual Council.

Keywords: *Archbishop Gevorg Chorekchyan, diocese of Armenians in Georgia, Georgia, Mother See of Holy Etchmiadzin, Supreme Spiritual Council, church, monastery.*

ՆԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Harutyunyannarine899@gmail.com

0009-0006-2073-1283

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.97-112

ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԸ «ՄՇԱԿ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ

Ամփոփում

Արփիար Արփիարյանի հրապարակախոսությունը համահունչ է «Մշակ»-ի գաղափարներին և պատահական չէ, որ նա թերթին աշխատակցել է Գրիգոր Արծրունու հրավերով և Մկրտիչ Փորթուգալյանի առաջարկությամբ: Հարություն Սվաճյանից ու Միքայել Նալբանդյանից հետո նա դարձավ կապող օղակ արևմտահայ և արևելահայ մտավորականության միջև: Ա. Արփիարյանն առաջինն էր, որ հանգամանորեն ներկայացրեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և Ազգային ժողովի գործունեությունը: Նա ունի յուրօրինակ հրապարակախոսություն, քաջատեղյակ է եվրոպական մամուլին և լրագրությանը, ինչի շնորհիվ թարմ հոսանք է բերում արևմտահայ մամուլի և հրապարակախոսության մեջ: Արծրունին բարձր է գնահատում նրա տաղանդը և առանձնացնում նրան որպես ժողովրդի կյանքին մոտ կանգնած ու նրա պահանջմունքները արտահայտող հրապարակախոսի: Իր դեմոկրատական գաղափարներով Արփիարյանը ժողովրդականացնում էր նաև «Մշակ»-ի գաղափարական ընթացքը:

Բանալի բառեր՝ Արփիար Արփիարյան, Հայկակ, «Մշակ», Հայկական հարց, հայկական բարենորոգումներ, ազգային ինքնօգնություն, կրթական ընկերություններ:

Ներածություն

XIX դ. վերջին տասնամյակներին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության վիճակի հետագա վատթարացման և

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.11.25, գրախոսվել է 04.12.25, ընդունվել է տպագրության 19.12.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

Հայկական հարցի միջազգայնացման պայմաններում նոր թափ է ստանում հայ ազգային-ազատագրական պայքարը: 1870–1880-ական թթ. ինչպես Արևելյան Հայաստանում և Ռուսական կայսրության այլ տարածքներում, այնպես էլ օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվում են բազմաթիվ ազատագրական կազմակերպություններ ու խմբակներ, որոնց հիմնական նպատակը հայ ժողովրդի ազատագրությունն էր սոցիալական ու քաղաքական ճնշումներից: Կարևոր է ընդգծել, որ այդ կազմակերպությունների գերակշիռ մասը գերակայություն էր տալիս արևմտահայության հարցին:¹ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայ ազգային կազմակերպությունների և գաղափարական խմբակների անդամները Արևմտյան Հայաստանի ապագան պատկերացնում էին Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված 61-րդ հոդվածի տեսքով, ըստ որի՝ «Բարձրագույն դուռը պարտավորվում է անհապաղ իրականացնել բարենորոգումներ հայերով բնակեցված գավառներում՝ ելնելով տեղական պահանջներից և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերթեզններից ու քրդերից: Ըստ վերոհիշյալ դրույթի՝ Բ. դուռը պարտավորվում էր նաև պարբերաբար հաշվետու լինել բարենորոգումների ընթացքի վերաբերյալ այն պետություններին, որոնք պետք է հսկողություն սահմանեին դրանց իրականացման վրա»:² Այնուամենայնիվ, գործնականում բարեփոխումները ձախողվեցին. դրանք վերածվեցին քաղաքական պատրանքի, իսկ արտաքին ուժերից սպասված աջակցությունը՝ խաբուսիկ հույսի: Արևմտյան Հայաստանում կացությունը վատթարանում էր, որը հասցնելու էր 1890-ականի կոտորածներին:

Միջազգային իրավունքի առարկա դարձած Հայկական հարցի հետ կապված քաղաքական ու գաղափարական իրողությունները նոր ուղղություն և հուն տվեցին թե՛ արևմտահայ, թե՛ արևելահայ մամուլին ու հրապարակախոսությանը: Այս տասնամյակից սկսած՝ լրագրությունը սկսեց ավելի լրջորեն և խորությամբ ուսումնասիրել ազգային իրականությունը, ինչպես նաև ժողովրդի գոյատևման և օսմանյան իշխանությունների սաստկացրած բռնություններին դիմակայելու հնարավորությունները: Հայ քաղաքական մտքի օրակարգ էր մտնում այն մտայնությունը, որ արևմտահայության ազատագրությունը թուրքական դարավոր բռնապետության լծից հնարավոր է միմիայն համաժողովրդական ապստամբության միջոցով: Ազգային ուժերի միավորման և

¹ Մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան 1965:

² ԼԷՌ 1915, 110:

Հարությունյան Ն.

ազատագրական պայքարի գաղափարախոսություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը դարձավ այդ ժամանակաշրջանի մտավոր գործիչների, ինչպես նաև մամուլի և հատկապես Ա. Արփիարյանի հրապարակախոսության առաջնային խնդիրը:

Արփիարյան-Հայկակի հրապարակախոսությունը «Մշակ»-ում

Բեռլինի վեհաժողովից առաջ և հատկապես դրան հետևող տասնամյակներին Արփիարյանն իր թղթակցական նյութը վերլուծում է հիմնականում երկու հիմնահարցերի շրջանակներում՝ պոլսահայ ազգային և հանրային կյանքի ու գործիչների գործողությունների լուսաբանումներով, ապա դրանց հետ սերտորեն կապված՝ Արևմտահայաստանի և Հայկական հարցի հանգամանալիքնությամբ:³ Նրա 1878–1880 թթ. հրապարակախոսության առանցքում դրված էր Բեռլինի վեհաժողովից հետո սկսված բարենորոգումների գործընթացի նկատմամբ խոր անվստահությունը:

Բեռլինի կոնգրեսը ցույց տվեց, որ այդ պատկերացումները իրական որևէ հիմք չունեն, որովհետև գործնականում պարզ դարձավ մեծ տերությունների շահադիտական վերաբերմունքը արևմտահայերի հանդեպ: Արփիարյանը հետևողականորեն արձագանքեց այս իրողությանը՝ այն դիտարկելով որպես Հայկական հարցի լուծման քաղաքական փակուղի: Նրա համոզմամբ՝ այդ փակուղին ոչ միայն բացահայտեց եվրոպական դիվանագիտության անպտուղ բնույթը, այլև ծանր հետևանքներ ունեցավ արևմտահայ իրականության համար, որն ուղեկցվեց բռնությունների և հարստահարությունների նոր ալիքով: Այս գնահատականը հատկապես նկատելի է 1878 թ. նոյեմբերի 16-ի թղթակցությունում (տպագրվել է «Մշակի», նոյեմբերի 29-ի թվահամարում), որտեղ նշվում էր. «Ահաասիկ ինչ որ շահեցանք առ այժմ Բեռլինի վեհաժողովէն, – Զէյթունի գերութիւնը և աւերումը, Հայաստանի հարստահարութեանց բազմապատկումը»:⁴

Այս դիտարկումը վկայում է, որ դիվանագիտական հույսերը ոչ միայն չարդարացան, այլև ճանապարհի հարթեցին նոր բռնությունների և հիասթափությունների համար: Նման պայմաններում առավել ընդգծված նշանակու-

³ **Խառատյան** 2021, Արփիարյանը Մշակի թղթակից, Գեղամ Հովհաննիսյան, Սուրեն Սարգսյան (խմբ.) Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ստեղծման 125 և Արփիար Արփիարյանի ծննդյան 170-ամյակներին նվիրված Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 4:

⁴ «Մշակ», № 206, 29.11.1878:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

յուն ստացան Արփիարյանի՝ «Հայկակ» ստորագրությամբ հրապարակումները: Հայկական հարցի փակուղին Արփիարյանի համար դարձավ գաղափարական մեկնակետ, որտեղ ինքնօգնության սկզբունքը ձևավորվեց որպես ազգային փրկության, ներքին ինքնակազմակերպման և քաղաքական ինքնագործունեության հիմնարար դրույթ:

Այդ վերագնահատման արդյունքում նրա թղթակցությունները այլևս չսահմանափակվեցին բարենորոգումների ծախողման արձագանքով. դրանցում սկսեցին ձևավորվել և համակարգվել ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի ու ներքին ինքնակազմակերպման խնդիրները: Վերջիններս հանդես էին գալիս որպես գիտակցված պատասխան Հայկական հարցի քաղաքական անգործունակությանը և միջազգային դիվանագիտության ստեղծած փակուղուն՝ շեշտադրելով ինքնօգնության և սեփական ներուժի վրա հիմնված զարգացման անհրաժեշտությունը:

Սույն փուլում՝ 1870-ականի վերջերին Արփիարյանի հրապարակախոսությունը վերաճեց քաղաքական մտքի համակարգված դրսևորման: Այս գաղափարական շրջադարձը վճռորոշ եղավ նրա կերպարի ձևավորման համար՝ որպես քաղաքական գործչի, որի հետագա գաղափարական և գործնական դրսևորումները հիմնվեցին որոշակի կողմնորոշումների վրա:

Արփիարյանի գործունեությունը «Մշակի» թղթակցի կարգավիճակում ստացավ առանձնահատուկ նշանակություն. նա դարձավ այն կարևոր օղակը, որը միավորեց արևմտահայության ազգային մտահոգություններով զբաղվող կառույցներն ու անհատներին և միաժամանակ ներգրավեց արևելահայությանը համազգային շարժման դաշտում՝ ստեղծելով նոր որակի հաղորդակցություն: Այդ առումով «Մշակի» էջերում նրա հրապարակագրական գործունեությունը շաղկապելու էր ավելի ուշ՝ 1880-ական թթ. «Արևելք» և «Մասիս» պարբերականներում ձևակերպված այն հիմնարար մտքի հետ, ըստ որի՝ արևելահայ ընթերցողին անհրաժեշտ էր ներկայացնել արևմտահայ կյանքի իրական և հրատապ խնդիրները՝ նպաստելով դրանց համազգային ընկալմանն ու լուծմանը:

Դառնալով յուրահատուկ կամուրջ երկու հատվածների միջև, Արփիարյանը նշանակալիորեն նպաստեց արևելահայ մամուլում «նոր լրագրության» սկզբունքների արմատավորմանը՝ դրանում ներմուծելով դիվանագիտական սթափ վերլուծություն, քաղաքական հղկվածություն և արդիական ազգային օրակարգ: Այդ ազդեցությունն ընդգծում է նաև Հակոբ Օշականը՝ նկատելով, որ «Մշակում» տպագրված Արփիարյանի քրոնիկները «թերևս մուտք կը կազ-

Հարությունյան Ն.

մեն մեր նոր պատմության մեջ»՝ հանդես գալով որպես արևելահայ քաղաքական մտքի զարգացման հիմնասյուն⁵: Նույնն է փաստում նաև Լաուրա Մուրադյանը՝ ընդգծելով, որ Արփիարյանը ոչ միայն արևմտահայ ազատագրական ծգտումների սկզբնաղբյուրն էր, այլև դրանց գաղափարական մեկնաբանը՝ ձևակերպելով ինքնակազմակերպման ու համագգային գործակցության ռազմավարություն:⁶

Արփիարյանի քաղաքական և հրապարակախոսական գործունեության առանցքային ուղղություններից էր արևմտահայ ազգային կյանքի հիմնախնդիրների լուսաբանումը: Իր «Հայկակ» ստորագրությամբ թղթակցություններում նա հետևողականորեն քննադատում էր ոչ միայն Պատրիարքարանի և Ազգային ժողովի գործունեության ձևականությունը, այլև Բարձր Դռան քաղաքականությունը՝ բացահայտելով վերջինիս ուղղվածությունը ազգային ինքնավարության կործանման նկատմամբ: Արփիարյանը խստորեն դատապարտում էր պոլսահայ վերնախավի ստրկամտությունն ու հաշտվողականությունը, ինչպես նաև հոգևորականության շրջանում արմատացած անտարբերությունն ու շահախնդրությունը: Նրա բնորոշմամբ՝ ազգային-եկեղեցական կառույցները վերածվել էին ինքնապահպանմանն ուղղված, իրական ազդեցությունից զուրկ մարմինների: Այդ գաղափարական համատեքստում նա ընդգծում էր. «Իսկ մեք ինչ կընենք, մեք որ ալ Տաճկաստանի կործանումը իբր ստուգութիւն ընդունած ենք... և էջմիածին՝ անհոգ հանդիսատես է Հայաստանի չարչարանաց»:⁷

Այսպիսով, արտաքին օգնությունը քաղաքական utopie⁸ համարելով և ներքին ինստիտուցիոնալ ճգնաժամը լուսաբանելով՝ Արփիարյանը հանգում է այն եզրակացությանը, որ ազգային գոյության և ազատագրության միակ իրատեսական ուղին ինքնօգնության սկզբունքն է: «Ինքնօգնութիւն՝ ահա մեր նշանաբանը»⁹ ձևակերպումը ստանում է ոչ միայն մարտավարական, այլև գաղափարական նշանակություն:

Արփիարյանի ինքնօգնության հայեցակարգում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում Կ. Պոլսի հասարակական և կրթական ընկերությունների մա-

⁵ **Սողոմոնյան Գ.**, Արփիար Արփիարյանը՝ «Մշակ»-ի թղթակից, Արփիար Արփիարյանը՝ «Մշակ»-ի թղթակից - Pan-Armenian Digital Library

⁶ Մուրադյան 1991, 68–69:

⁷ «Մշակ», № 1, 16.01.1879:

⁸ Տե՛ս «Մշակ», № 69, 9.05.1879, «Մշակ», № 28, 22.02.1880:

⁹ «Մշակ», № 71, 12.05.1879:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

սին տեղեկությունները, ինքն էլ լինելով այդ ընկերությունների կազմակերպման, հետագայում՝ Գր. Արծրունու հորդորներով, դրանց միավորման և գործունեության նախաձեռնողներից մեկը: Այդ ընկերությունները Արփիարյանը դիտարկում էր որպես ազգային գիտակցության արթնացման հիմնասյուներ: Դրանց թվում նա հիշատակում է «Վարժապետական միությունը»,¹⁰ «Ուսումնասիրաց ընկերությունը», «Դպրոցասիրաց-Արևելեան ընկերությունը», «Ասիական ընկերությունը», «Միություն Մանկանց ընկերությունը»¹¹ և առավելապես՝ «Արարատեան ընկերությունը»: Այս կառույցները ոչ միայն զբաղվում էին դպրոցների հիմնամաք և կրթության տարածմամբ, այլև նպաստում էին ազգային ինքնակազմակերպման, սոցիալական համերաշխության և բարոյական ինքնաճանաչման գաղափարների զարգացմանը:

Արփիարյանի հասարակական-քաղաքական մտածողության առանցքային դրույթներից մեկն այն համոզմունքն էր, որ ազգային փրկությունն ու զարգացման հեռանկարը պետք է հիմնված լինեն ոչ թե արտաքին միջամտությունների, այլ ներքին կազմակերպվածության, կրթության և նյութական բարեկեցության վրա: Այս տեսլականի գործնական մարմնավորումը նա տեսնում էր հասարակական կառույցների կայացման մեջ, որոնց օրինակներից ամենավաղը «Արարատեան ընկերությունը» էր: Վերջինիս հիմնական առաքելությունը գյուղացիական դասի կրթական մակարդակի բարձրացումն էր, մինչդեռ «Հայկական ընդհանուր ընկերությունը» միտված էր նրանց տնտեսական դրության բարելավմանը: Արփիարյանը հետևողականորեն ընդգծում էր այդ երկու ուղղությունների՝ կրթական և տնտեսական ինքնակազմակերպման փոխլրացնող բնույթը՝ նշելով, որ դրանց համադրումը «մեծապես կը նպաստի Հայաստանի փրկութեան»:¹²

Արփիարյանի հայեցակարգում «Արարատեան ընկերությունը» հանդես է գալիս ոչ միայն որպես կրթական նախաձեռնություն, այլև որպես կենսունակ մարմին, որի գործունեությունը հիմնված էր կառավարչական կարգապահության, կոլեկտիվ պատասխանատվության և հստակ ազգային նպատակադրման վրա: Ընկերությունը միավորում էր կրթական և մշակութային խնդիրները, ձգտում էր ապահովել միջազգային ճանաչում, հենվում էր չեզոք պետությունների հովանավորության վրա և փաստացի լրացնում էր այն բացը, որն ա-

¹⁰ «Մշակ», № 196, 14.11.1878:

¹¹ «Մշակ», № 1, 16.01.1879:

¹² «Մշակ», № 196, 14.11.1878:

Հարությունյան Ն.

ռաջացել էր պետական ու եկեղեցական կառույցների անբավարար պայմաններում: Միաժամանակ Արփիարյանը շեշտում էր «Արարատեան ընկերության» գործելակերպի խոհեմ և հաշվենկատ բնույթը՝ նկատելով, որ այն «թեպետ աներկիւղ, այլ մեծ խոհեմութեամբ կաշխատի»:¹³ Այս դրույթը ցույց է տալիս, որ ընկերության ռազմավարությունը կառուցված էր ոչ թե բացահայտ առճակատման, այլ քաղաքականապես հավասարակշռված ինքնակազմակերպման տրամաբանության վրա: Նրա ընկալմամբ ընկերությունը ներկայացնում էր ազգային ինքնակազմակերպման նոր որակ, որն ուղղված էր միաժամանակ թե՛ ներքին կրթական զարգացմանը, թե՛ արտաքին ճանաչման ապահովմանը: Եթե եվրոպական քաղաքական-մշակութային շրջանակներում մինչ այդ «յոյներն միայն կը նկատուէին իբր Արևելից քաղաքակրթիչ» տարր, ապա «Արարատեան ընկերության» նպատակն էր «չը թողել, որ Արևելից քաղաքակրթիչ միայն յոյներն նկատուին»:¹⁴

Այս համատեքստում առանձնակի նշանակություն ունի ընկերության դիմումը Ֆրանսիայի դեսպան Ֆուրնիեին՝ հովանավորություն ստանալու ակնկալիքով: Արփիարյանն ընդգծում է, որ ընկերությունը գիտակցաբար հրաժարվել է դիմել թե՛ ռուսական, թե՛ բրիտանական դիվանագիտական ներկայացուցչություններին՝ նշելով. «Ընկերութիւնը չէր կրնար Ռուսիոյ վսեմափայլ դեսպանին պաշտպանութիւնը խնդրել... չուզեց նաև Անգղիոյ դեսպանին դիմել... հետևաբար չէզոք տէրութեան մը դիմելն ամենէն անելի քաղաքագիտականն էր»:¹⁵ Այս դիվանագիտական հաշվարկը վկայում է Արփիարյանի իրատեսական քաղաքական մտածողության մասին, համաձայն որի՝ ազգային շարժման առաջընթացը պետք է հիմնվի ներքին նախաձեռնությունների վրա, սակայն միևնույն ժամանակ պետք է ուղեկցվի խելամիտ արտաքին կապերով:

Արփիարյանի ընկալմամբ «Արարատեան ընկերությունը» մարմնավորում էր քաղաքացիական նոր մոդել, որի միջոցով հայ հասարակությունը փորձում էր պահպանել և զարգացնել իր մշակութային ինքնությունը՝ պետական ճնշումների ու վերահսկողության պայմաններում: Ազգային ներկայացումների արգելման փաստը և դրա դիմաց Արարատեան ընկերության հասարակական նախաձեռնությունների աշխուժացումը նա դիտարկում էր որպես ազգա-

¹³ «Մշակ», № 17, 7.02.1879:

¹⁴ «Մշակ», № 17, 7.02.1879:

¹⁵ «Մշակ», № 17, 7.02.1879:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

յին ինքնակազմակերպման փոխկապակցված դրսևորումներ, որոնցում վարչական ճնշումը տեղի էր տալիս դիմադրության և նոր նախաձեռնությունների ծնունդի:

Այսպիսով, Արփիարյանը «Արարատեան ընկերության» գործունեությունը ներկայացնում է որպես ազգային ինքնակազմակերպման պատմական նախադեպ: Նրա բնորոշմամբ՝ «Երբ հայ ազգն Արարատեանի նման զաւակներ ունի, նորա փրկութիւնը անտարակոյս է»,¹⁶ որով ինքնակազմակերպման գաղափարը հաստատվում է ոչ միայն որպես գաղափարախոսական սկզբունք, այլ որպես ազգային գոյատևման և վերածնության ռազմավարական հիմք:

Արփիարյանի քաղաքական և հասարակական հայեցակարգում եկեղեցին ընկալվում է ոչ միայն որպես հոգևոր կենտրոն, այլև որպես ազգային ինքնապահպանության ակտիվ դերակատար: Նրա թղթակցությունները արտահայտում են մտահոգություն եկեղեցական վերնախավի պասիվության վերաբերյալ, որը նա դիտարկում էր որպես համակարգային թերացում, հատկապես ազգային ճգնաժամերի պայմաններում: Արփիարյանի վերլուծության կարևորագույն ուղղություններից մեկը Էջմիածնի դերի վերաիմաստավորումն էր. նրա համոզմամբ, գերագույն հոգևոր-ազգային ինստիտուտը չէր կարող սահմանափակվել միայն դիտորդական գործունեությամբ, այլ պարտավոր էր անմիջականորեն ներգրավվել ժողովրդի կենսական խնդիրների լուծման գործընթացում:

Արփիարյանը հորդորում էր Կաթողիկոսին ուշադրություն դարձնել «Հայաստանի տարաբաղդ վիճակին»՝ ընդգծելով, որ «Նորին Վեհ. Հայրապետին աններելի է անտարբեր նստել, նրա պարտքն է իր ժողովուրդի վիճակի վրա ստոյգ տեղեկութիւն ունենալ»¹⁷: Այս դիրքորոշմամբ նա հստակ ձևակերպում է եկեղեցուց պահանջվող գործնական ներգրավվածության չափանիշները՝ առանձին ուշադրություն դարձնելով ոչ խորհրդանշական, այլ արդյունավետ մասնակցությանը ազգային հարցերում: Արփիարյանը նշում է նաև հավատացյալների ունեցած պատմական ակնկալիքները Ս. Էջմիածնի նկատմամբ. «Մենք, իբր հայ, սրտագին կը փափագիմք, որ ամեն հայեր սիրեն, յարգեն Էջմիածին, և անձնուէր հոգի ունենան Հայաստանեայց մեծարելի Հայրապետին նկատմամբ, զի այս կը պահանջէ ազգի շահերն»¹⁸: Այս արտահայտությո-

¹⁶ «Մշակ», № 63, 1.05.1879:

¹⁷ «Մշակ», № 193, 9.11.1878:

¹⁸ «Մշակ», № 33, 6.03.1879:

Հարությունյան Ն.

յունը վկայում է, որ ազգային հարգանքը եկեղեցական ինստիտուտի նկատմամբ պայմանավորված է ոչ թե պատմական հեղինակությամբ, այլ իրական և գործնական դերակատարությամբ:

Արփիարյանի հայեցակարգում առաջնային «կենսական խնդիրն» ընկալվում էր կրթության կազմակերպումը, որն ապահովելու էր ողջ արևմտահայության գոյատևումը. «Այսօր հայ ժողովուրդի ամենէն էական խնդիրներէն մին դաստիարակութեան խնդիրն է»: Նրա գնահատմամբ, նույնիսկ անուղղակի աջակցությունը կրթական հաստատություններին նշանակալից դեր ուներ՝ ամրապնդելով հանրային վստահությունն ու հավատը Ս. Էջմիածնի նկատմամբ. «Ուստի եթէ Նորին Վեհափառութիւնը Արարատեան վարժարանաց ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստամատոյց լինի, անշուշտ ժողովուրդը մեծապէս շնորհակալ պիտի լինի»:¹⁹

Արփիարյանի քննադատությունը անհատական բնույթ չի կրում, այն ուղղված Ս. Էջմիածնի դերի վերաիմաստավորմանը և ազգային ինքնապահպանության գործընթացներում նրա արդյունավետության բարձրացմանը: Նրա հայեցակարգը ընդգծում է, որ հոգևոր կենտրոնի արդյունավետությունը ամբողջությամբ կապված է ազգային նպատակների հետ և պահանջում է գործնական ներգրավվածություն կրթության, մշակույթի և քաղաքացիական գործունեության ոլորտներում:

Այսպիսով, Արփիարյանի մոտեցումը ներկայացնում է համապարփակ հայեցակարգ, որտեղ հոգևոր և քաղաքացիական պարտականությունները հանգում են ազգային ինքնապահպանության նպատակների իրականացմանը: Նրա դիտարկումները ցույց են տալիս, որ եկեղեցին պետք է հանդես գա ոչ միայն որպես հոգևոր կենտրոն, այլև ազգային գոյատևման և մշակութային զարգացման կարևոր կառույց, որի դերակատարությունը անհրաժեշտ է և՛ գործնական, և՛ ռազմավարական տեսանկյունից:

1879 թ. «Արարատյան», «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» և «Կիլիկյան» ընկերությունների միավորման արդյունքում ստեղծվեց «Միացեալ ընկերութիւնք հայոց»-ը²⁰, որը դարձավ արևմտահայ կրթական-բարեսիրական շարժման եզակի դրսևորում: Արփիարյանի տեսլականում ազգային կրթական կազմակերպությունների միասնական և փոխլրացնող սկզբունքը ներկայացվում էր

¹⁹ «Մշակ», № 33, 6.03.1879:

²⁰ Լէօ, 1905, 102:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

որպես միակ արդյունավետ միջոց՝ հաղթահարելու ներքին ազգային ճգնաժամը:

Արփիարյանի հրապարակախոսական մտածողությունը ձևավորում է ազգային ինքնակազմակերպման հիմնարար քաղաքական տեսություն: Նրա համար հրապարակախոսությունը ոչ թե իրադարձությունների նկարագրություն է, այլ քաղաքական մտածողություն, որով հնարավոր է վերափմաստավորել ազգային գոյության հիմնայունները, վերանայել կառավարման ձևերը և հստակեցնել զարգացման ռազմավարությունը:

Նրա իքնօգնության հայեցակարգում կարևորվում է նաև ռազմավարական ներդրումների գաղափարը, որի արտացոլումը տեսնում ենք Մանուկ Մնակյանի՝ դպրոցաշինության համար հատկացրած 1000 օսմանյան լիրայի օրինակով, որը դիտարկում է ոչ թե որպես բարեգործություն, այլ որպես ներդրում՝ ուղղված ազգի գործնական ընթացքի ամրապնդմանը: Արփիարյանի մոտ դրամական օգնությունն արժեք է ստանում միայն այն դեպքում, երբ այն ծառայում է կրթական, կազմակերպական և մշակութային ենթակառուցվածքների զարգացմանը:

Նույն տրամաբանությամբ է մեկնաբանվում Խրիմյան Հայրիկի «զենքի քարոզը»: Արփիարյանը «զենքը» հասկանում է ոչ թե բառացի իմաստով, այլ որպես խորհրդանիշ, ինքնագիտակցության, ինքնապաշտպանության և ազգային ճակատագիրը ինքնուրույն տնօրինելու կամքի դրսևորում:

Արփիարյանի հրապարակախոսության մեջ նոր սերնդի առաջնորդ Մինաս Չերազի կերպարը ստանում է առանձնահատուկ քաղաքական նշանակություն: Նրա վերլուծություններում Չերազը հանդես է գալիս որպես նոր, արդիական առաջնորդության մոդելի խորհրդանիշ, որը պետք է փոխարիներ հին, հաշտվողական և անդեմ պոլսահայ վերնախավին: Արփիարյանի հայեցակարգով առաջնորդությունը կապված չէ պաշտոնական դիրքի հետ, այլ կախված է գաղափարական նախաձեռնողականությունից, կազմակերպչական կարողությունից և ազգային նպատակների բարոյական գիտակցումից:

Արփիարյանի մեկնաբանությամբ Ներսես Պատրիարքի հրաժարականը արձանագրում է, որ ազգային միտքը հասունացել է ներքին ռեսուրսների կազմակերպման և ազգի կարողությունների համախմբման վրա:

Բարձր Դռան քաղաքականությունը, ըստ Արփիարյանի, նպատակ ուներ կործանել Պատրիարքարանի ազգային ինքնությունը՝ սահմանափակելով եկեղեցական դատական իրավասությունները, պաշտոնազրկելով ու բանտարկելով ազգային գործիչներին, ինչպես նաև արգելելով ազգային թատրո-

Հարությունյան Ն.

նի գործունեությունը: Դրան ի պատասխան, Արփիարյանը կարևորում էր Ժողովրդի տոկունությունը՝ գրելով, որ «Հայութիւնը տոկաց ամեն հալածանաց, պիտի տոկայ և յաղթականը պիտի տանի... աշխատել և համբերել»:²¹

Արփիարյանի հայեցակարգում կրթությունը դառնում է ազգային ինքնակազմակերպման առանցքային գործիք: Նա փաստում էր, որ գյուղացիական շերտերի ինքնաբուխ ջանքերը դպրոցների ստեղծման գործում վկայում են համայնքային համերաշխության և ազգային գիտակցության վերակենդանացման մասին: Վարդապետներն ու ուսուցիչները, ըստ Արփիարյանի, ներկայացնում էին ազգային հոգևոր վերածննդի հենասյունը. նրանց գործունեությունը՝ «լեռներն ու ձորերն թափառելով... վիրաւոր սրտերն կազդուրել»,²² խորհրդանշում էր նվիրվածություն, ինքնազոհություն և ազգային հավատարմություն:

Նրա համոզմամբ՝ հասարակության կրթական և բարոյական պատրաստությունը նախապայման է գործնական մասնագիտությունների՝ երկրագործության,²³ արհեստագործության և տնտեսական գործունեության արդյունավետ զարգացման համար: Այս դրույթը տեղավորում է Արփիարյանին այն մտավորականների շարքում, որոնք կրթությունը դիտարկում էին որպես ազգային ինքնակազմակերպման քաղաքական նախադրյալ:

Արփիարյանը կարևորում էր նաև կանանց դերը՝ որպես համայնքային ինքնակազմակերպման իրական գործոն: «Դպրոցասէր հայուհեաց ընկերությունը» նրա համար օրինակ էր կարգապահության, լուսավորության և գործնական հայրենասիրության, որը զերծ է ցուցադրականությունից և փառասիրությունից: Այս նախաձեռնությունը խորհրդանշում էր, որ ազգային ինքնակազմակերպումը համընդհանուր գործընթաց է՝ ընդգրկելով ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց սոցիալական և կրթական ներուժը:

Պատմագրությունը դիտարկելով որպես ազգային ինքնագիտակցության և բարոյական դաստիարակության միջոց, նա բարձր էր գնահատում «Գրական միութեան»²⁴ գործունեությունը, որը նպաստում էր հայ մատենագրության տարածմանը և ընթերցանության մշակույթի ձևավորմանը: Նորայր Բիզանդացու բառարանագրական աշխատանքը Արփիարյանը գնահատում էր

²¹ «Մշակ», № 2, 17.01.1879:

²² «Մշակ», № 71, 12.05.1879:

²³ «Մշակ», № 71, 12.05.1879:

²⁴ «Մշակ», № 77, 23.05.1879:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

որպես լեզվագիտական նոր դռներ բացող, «մեծ պայքարներու և հեղափոխութեանց» սկիզբ դնող նախաձեռնություն²⁵:

Պատմագրությունը, ըստ Արփիարյանի, պետք է լինի գիտական, անաչառ և աղբյուրահեն՝ ազատ նախապաշարմունքներից. «Պատմագիրը պարտավոր է բուն աղբյուրներն ընտրել և խոհով և զգացմունքով յիջնալ այնպիսի կերպ, որ ընթերցողը հասկանա պատճառներն և կապակցութիւնը»:²⁶

Նրա պատկերացմամբ՝ պատմությունը պետք է ներկայացնի ազգը որպես կենդանի բարոյական և քաղաքական ամբողջություն, ոչ թե որպես «մին անշարժ դիակ կամ լոկ պատկեր»: Այսպիսով, պատմագրությունը Արփիարյանի համար դառնում է ոչ միայն գիտական, այլև ազգային-կրթական առաքելություն՝ ուղղված ժողովրդի ինքնաճանաչմանն ու պատմական գիտակցության խորացմանը:

Արփիարյանի ներքին ինքնակազմակերպման հայեցակարգում մամուլն ու մտավորականությունը հանդես են գալիս որպես ազգային կյանքի ինքնուրույն կառավարման հիմնական աղբյուրներ: «Մշակ»-ը դառնում է հասարակական նախաձեռնություններն ուղղորդող հարթակ, իսկ Գրիգոր Արծրունին՝ «աղգասիրութեան և հաստատամտութեամբ»²⁷ օժտված առաջնորդի կերպար: Արփիարյանի պատկերացմամբ՝ ազգային առաջընթացը չի կարող իրականանալ վերևից պարտադրված բարենորոգումների միջոցով. այն արդյունք է ներքևից վեր բարձրացող՝ կրթված հասարակության, կազմակերպված մտավորականության և ժողովրդի համատեղ կամքի:

Արփիարյանը մամուլն ընկալում է ոչ միայն որպես տեղեկատու հարթակ, այլև որպես ազգային կյանքի կազմակերպիչ և վերահսկող միավոր: «Մշակ»-ը և Գրիգոր Արծրունին ներկայացվում են որպես հանրային միտքը կենտրոնացնողներ՝ մտավոր համակարգողներ, որոնք ուղղորդում են ազգային նախաձեռնությունները և ձևավորում հասարակական պատասխանատվության մշակույթ:

Եզրակացություն

Արփիարյանի ամբողջ տեսլականը կարելի է ձևակերպել մեկ հիմնարար թեզով՝ ազգային կյանքը պետք է ղեկավարվի հայ հասարակության ներքին

²⁵ «Մշակ», № 77, 23.05.1879:

²⁶ «Մշակ», № 78, 24.05.1879:

²⁷ «Մշակ», № 81, 29.05.1879:

Հարությունյան Ն.

ուժերով՝ կազմակերպված մամուլի, կրթության, ժողովրդական դիմադրողականության միջոցով:

Արփիարյանի համոզմամբ՝ կրթական, մշակութային և հասարակական շարժումները ազգային գոյության հոգեզավակ կառույցներն են, որոնք ձևավորում են ինքնակառավարվող հասարակություն: Նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում օսմանյան իշխանությունների կողմից մշակութային և կրթական սահմանափակումների քաղաքականությանը՝ ընդգծելով, որ ազգային ինքնապահպանման միակ ճանապարհը սեփական կրթական հաստատությունների, մամուլի և ընկերությունների զարգացումն է: Այսպիսով՝ Արփիարյանի ներքին ինքնակազմակերպման մոդելը միաժամանակ պատմական, բարոյական և քաղաքական ծրագիր է՝ ուղղված հայ հասարակության ինքնուրույն կենսագործունեությանը և հոգևոր ինքնիշխանությանը:

Արփիարյանի հրապարակախոսական գործունեության հասարակական արժեքը հիմնված էր Հայկական հարցի շուրջ ձևավորված համազգային պահանջների վրա: «Հայկակ» ստորագրությամբ հրապարակվող իր հոդվածներով նա ստեղծեց ինքնուրույն և համարձակ հրապարակախոսական մտածողություն, որն ուղղված էր արևմտահայ կյանքի հիմնահարցերի վերլուծությանը և դրանց գործնական լուծումներին:

Նրա թղթակցությունները առանձնանում են քաղաքացիական ակտիվ դիրքորոշմամբ, արևմտահայ համայնքի ներքին թերությունների խիզախ քննադատությամբ, ազատագրական ձգտումների զգայուն արձագանքմամբ և դիմադրական ոգին ամրապնդող առողջ և կառուցողական մոտեցմամբ:

Արփիարյանը հիմնավոր և համոզիչ կերպով ներկայացնում էր Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի և Պատրիարքարանի գործունեության քննադատությունը, բարձրաձայնում էր արևմտահայ և արևելահայ հատվածների մերձեցման անհրաժեշտությունը և ընդգծում ազգային-քաղաքական ու մշակութային միասնության կարևորությունը:

Այս գաղափարները նա մարմնավորում էր իր հոդվածների հիմնական թեմաներում՝ կրթության խնդիրների, Ազգային վարչության գործունեության քննադատության, եկեղեցու և մամուլի դերի վերլուծության միջոցով: Նրա հրապարակախոսական մոտեցումները առանձնանում էին հավասարակշռությամբ և չափի զգացումով, ինչը թույլ էր տալիս քննարկել հարցերը անաչառ և համապարփակ՝ խուսափելով միակողմանիությունից:

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

Արփիարյանի հասարակական ներգործությունը պայմանավորված էր նրա քննադատական կեցվածքով, որը ուղղված էր ավանդույթներին հնազանդ և բռնակալությանը համակերպված մարդկանց դեմ:

Արփիարյանի՝ «Հայկակ» ստորագրությամբ թղթակցությունները արտացոլում են XIX դարի վերջի արևմտահայ սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամերը և միաժամանակ ցույց են տալիս դրանց հաղթահարման համակարգված գաղափարական մոտեցումները՝ հիմնված ազգային ինքնօգնության, ինքնակազմակերպման և քաղաքացիական պատասխանատվության վրա:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննիսյան Ռ., 1965, Արևմտահայ ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (XIX դ. 70-80-ական թթ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 386 էջ: (**Hovhannisyan R.**, 1965, *Arevmtehay azatagirakan sharzhumnery yev Karini «Pashtpan hayrenyats» kazmakerputyuny* (XIX d. 70–80-akan tt.), Yerevan, HSSRA GA hrat., 386 ej.) **Hovhannisyan R.**, 1965. *Western Armenian Liberation Movements and the Karin “Defenders of the Fatherland” Organization (1870s–1880s)*. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 386 pp. (in Armenian).

Լէօ, 1915, Հայկական հարցի վավերագիրը, Թիֆլիս, Ն. Աղանեսանցի հրատ., 400 էջ: (**Leo**, 1915, *Haykakan khntsi vaveragiry*, Tiflis, N. Aghanyantsi hrat., 400 ej.) **Leo**, 1915. *The Documentary Record of the Armenian Question*. Tiflis: N. Aghanyantsi Publishing House, 400 pp. (in Armenian).

Լէօ, 1905, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, Թիֆլիս, Գ. Տէր-Մարգարեանցի հրատ., 496 էջ: (**Leo**, 1905, *Grigor Artsruni*, h. 3, Tiflis, G. Ter-Margaryantsi hrat., 496 ej.) **Leo**, 1905. *Grigor Artsruni*. Vol. 3. Tiflis: G. Ter-Margaryants Publishing House, 496 pp. (in Armenian).

Համբարյան Ա., 1990, Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 480 էջ: (**Hambaryan A.**, 1990, *Hay hasarakakan qaghakakan mitqy arevmtehayutyen azatagryan ughinery masin*, Yerevan, «Hayastan» hrat., 480 ej.) **Hambaryan A.**, 1990. *Armenian Socio-Political Thought on the Paths to the Liberation of Western Armenians*. Yerevan: “Hayastan” Publishing House, 480 pp. (in Armenian).

Խառատյան Ա., 2021, Արփիարյանը Մշակի թղթակից, Գեղամ Հովհաննիսյան, Սուրեն Սարգսյան (խմբ.) Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ստեղծման 125 և Արփիար Արփիարյանի ծննդյան 170-ամյակներին նվիրված Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 4: (**Kharatyan A.**, 2021, *Arpiaryany “Mshak”-i tghakits*, Gegham Hovhannisyan, Suren Sargsyan (khmb.) *Verakazmyal Hnchakyan kusaksutyen steghtsman 125 yev Arpiar Arpiaryani tsnvndyan 170-amyaknerin nvirvats Mijazgayin gitazhoghovi nyuterii zhoghovatsu*, Yerevan, HH GAA patmutyan instituty, ej 4.) **Kharatyan A.**, 2021. *Arpiarian as a Correspondent of “Mshak”*. In: Gegham Hovhannisyan and Suren Sargsyan (eds.), *Proceedings of the International Conference*

Հարությունյան Ն.

Dedicated to the 125th Anniversary of the Founding of the Reorganized Hunchakian Party and the 170th Anniversary of the Birth of Arpiar Arpiarian. Yerevan: Institute of History, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, p. 4. (in Armenian).

Մուրադյան Լ., 1991, Արփիար Արփիարյան, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 420 էջ: (**Muradyan L.**, 1991, *Arpiar Arpiaryan, kyanky yev steghsagortsutyuny*, Yerevan, HH GAA hrat., ej 420). **Muradyan L.**, 1991. *Arpiar Arpiarian: Life and Work*. Yerevan: Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, p. 420. (in Armenian).

Սողոմոնյան Գ., Արփիար Արփիարյանը՝ «Մշակ»-ի թղթակից, Pan-Armenian Digital Library (*Sghomonyan G., Arpiar Arpiaryany «Mshak»-i tghakits, Արփիար Արփիարյանը՝ «Մշակ»-ի թղթակից - Pan-Armenian Digital Library*): *Sghomonyan G., Arpiarian as a Correspondent of "Mshak". Արփիար Արփիարյանը՝ «Մշակ»-ի թղթակից - Pan-Armenian Digital Library* (in Armenian).

«Մշակ», N 206, 29.11.1878, «Մշակ», N 1, 16.01.1879, «Մշակ», N 69, 9.05.1879, «Մշակ», N 28, 22.02.1880: «Մշակ», N 71, 12.05.1879, «Մշակ», N 196, 14.11.1878, «Մշակ», N 196, 14.11.1878, «Մշակ», N 17, 7.02.1879, «Մշակ», «Մշակ», N 63, 1.05.1879, «Մշակ», N 193, 9.11.1878, «Մշակ», N 33, 6.03.1879, «Մշակ», N 2, 17.01.1879, «Մշակ», N 71, 12.05.1879, «Մշակ», N 77, 23.05.1879, «Մշակ», N 78, 24.05.1879, «Մշակ», N 81, 29.05.1879: («Mshak», N 206, 29.11.1878, «Mshak», N 1, 16.01.1879, «Mshak», N 69, 9.05.1879, «Mshak», N 28, 22.02.1880: «Mshak», N 71, 12.05.1879, «Mshak», N 196, 14.11.1878, «Mshak», N 196, 14.11.1878, «Mshak», N 17, 7.02.1879, «Mshak», N 63, 1.05.1879, «Mshak», N 193, 9.11.1878, «Mshak», N 33, 6.03.1879, «Mshak», N 2, 17.01.1879, «Mshak», N 71, 12.05.1879, «Mshak», N 77, 23.05.1879, «Mshak», N 78, 24.05.1879, «Mshak», N 81, 29.05.1879) (in Armenian).

NARINE HARUTYUNYAN

Institute of History NAS RA

Harutyunyannarine899@gmail.com

0009-0006-2073-1283

ARPIARYAN–HAYKAK IN THE PAGES OF “MSHAK”

Summary

Arpiar Arpiaryan's journalistic and publicistic activity is closely aligned with the ideological orientation of “Mshak”. It is therefore not coincidental that he joined the newspaper at the invitation of Grigor Artsruni and upon the recommendation of Mkrtich Portugalyan. Following Svachyan and Nalbandyan,

Արփիարյան-Հայկակը «Մշակ»-ի էջերում.

Arpiaryan emerged as a crucial mediating figure between the Western Armenian and Eastern Armenian intelligentsia.

Arpiaryan was the first to provide a comprehensive and systematic account of the activities of the Patriarchate of Constantinople and the Armenian National Assembly. He possesses a distinctive publicistic style and is well versed in the European press and journalistic traditions, through which he introduced a fresh intellectual current into Western Armenian journalism and public discourse. Grigor Artsruni highly valued his talent, highlighting him as a publicist closely connected with the life of the people and capable of articulating their needs. Through his democratic ideas, Arpiaryan also contributed to the dissemination of the ideological programme of "Mshak".

Keywords: *Arpiar Arpiaryan; "Haykak"; "Mshak"; Armenian Question; Armenian reforms; national self-help; educational societies.*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ*

*ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բանասիրական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
aelita.dolukhanyan@gmail.com*

0000-0001-9526-9464

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.113-127

**ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ «ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱԼԻՔ
ՕՐԸ» ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԱՐԺԵՔԸ**

Ամփոփում

Մինչև Վահան Տերյանը, ավելի ստույգ՝ մինչև 1914 թվականը, երբ կարդացվեց և հետո բազմիցս տպագրվեց Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» մանիֆեստային արժեք ունեցող դասախոսությունը, հայ գրաքննադատությունն արդեն ուներ լուրջ նվաճումներ հանձինս Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Մ. Մամուրյանի, Հ. Սվաճյանի, Գր. Չիլինկիրյանի, Ա. Արփիարյանի, Հ. Թումանյանի, Ն. Աղբալյանի և մեր այլ մեծերի:

Տերյանը հիանալի կրթություն էր ստացել Մոսկվայում: Նախ սովորել էր Լազարյան ճեմարանում, ապա՝ Մոսկվայի համալսարանում, հետո էլ, մի կարճ ժամանակ, Պետերբուրգի համալսարանում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.11.25, գրախոսվել է 04.12.25, ընդունվել է տպագրության 19.12.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը»...

Բավական է հիշել նշանավոր Նիկողայոս Մառի հուշերը Վահան Տերյանի մասին: Նա վերջինիս համարում է շատ մեծ բանաստեղծ և թարգմանիչ, նաև գիտական խոր գիտելիքներ ունեցող անհատականություն:

Տերյանը բազմագիտակ էր: Նա մեծ հայրենասեր էր և մտահոգ էր հայ գրականության ապագայով: Ահա հենց այդ մտահոգությամբ էլ նա գիտական խորաթափանցությամբ շարադրում է «Հայ գրականության գալիք օրը» հոդվածը, որը չի կորցրել և երբեք չի կորցնելու իր արդիականությունը: Այդ հոդվածից բազմաթիվ օրինակներով պարզ է դառնում, որ գրականությունը ամբողջ աշխարհում շարունակական առաջընթացի մեջ է: Եվ, քաջատեղյակ լինելով ռուսական ու եվրոպական առաջադեմ գրական միտումներին, Տերյանը մատնանշում է, թե ինչպես կարող է հայ գրականությունը համաքայլ ընթանալ համաշխարհային մտավոր առաջընթացի հետ:

Բանալի բառեր՝ *Վահան Տերյան, գրաքննադատ, Հ.Թումանյան, Ավ.Խսահակյան, նորարար, առաջադիմություն, լեզվի կապարելություն:*

Ներածություն

Վահան Տերյանը՝ պաշտելի հայ բանաստեղծը, ոչ միայն մեծ նորարար է հայ գեղարվեստական խոսքի առումով, այլև նշանավոր գրաքննադատ:

Աշխարհի բոլոր մեծ գրողները մշտապես և առ այսօր շահագրգիռ են իրենց ազգային գրականությունը շարունակական առաջընթացի մեջ տեսնելու խնդրում: Ամերիկյան հայտնի բանաստեղծ և թարգմանիչ Հենրի Լոնգֆելլոն (1807–1882) մեծ եռանդով թարգմանություններ էր կատարում օտար գրականություններից՝ իր ազգայինը հարստացնելու համար: Ռուս գրականության պարծանք Ալեքսանդր Պուշկինը (1799–1837), որը հայտնի դարձավ իր երկրի սահմաններից դուրս,¹ նաև հայտնի գրաքննադատ էր և հաճախ իր գրաքննադատական հոդվածները գրում էր ֆրանսերենով՝ աշխարհին ռուս գրականությունը հասանելի դարձնելու նպատակով: Ռուս բանաստեղծը գրաքննադատությունը համարում էր գիտություն, որը բացահայտում է գեղեցկություններն ու թերությունները արվեստի ու գրականության գործերում: Այնտեղ, որտեղ չկա սեր արվեստի նկատմամբ, չկա նաև քննադատություն:²

¹ The Reader's Companion to World Literature 2002, 606.

² **Долуханян** 2021, 28.

Դոլոխանյան Ա.

Մ. Նալբանդյանի, Րաֆֆու, Գ. Արծրունու, Հովհ. Թումանյանի ու մինչև Վահան Տերյանը հանդես եկած արևելահայ ուրիշ գրողների գրաքննադատական աշխատությունները, անշուշտ, ձևավորել են Վահան Տերյանի գրաքննադատական հայացքները: Տերյանի հայացքների վրա ազդեցություն է ունեցել արդեն խիստ զարգացած ռուս գրաքննադատական միտքը: Չմոռանանք, որ Վիսարիոն Բելինսկին հեղինակություն էր Եվրոպայի համար ու 1840-ից համարվում էր XIX դարի ամենամեծ գրաքննադատը, որի գրվածքներին անտարակույս ծանոթ էր Վահան Տերյանը: Բնածին ուսումնասերությունը Տերյանին հնարավորություն է տալիս խոր գիտելիքներ ձեռք բերել հոչակավոր Լազարյան ճեմարանում, այնուհետև Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետում: Նա Պետերբուրգի համալսարանում աշակերտել է հոչակավոր հայագետ, կովկասագետ, լեզվաբան, հնագետ Նիկողայոս Մառին: Վերջինս սրտառույզ հուշեր է թողել Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավորը» հրաշալի թարգմանած, խոշոր բանաստեղծ, վաղամեռիկ Տերյանի մասին:³

Վահան Տերյանի նորարարական տաղաչափությանը նվիրված գիտական մեծարժեք գիրք է հրատարակել ակադեմիկոս Էդվարդ Զրբաշյանը՝ 1995-ին:⁴

Ս. Ալիխանյանը առանձին հետազոտություն է նվիրել Վահան Տերյանի պետական գործունեությանը:⁵ Նույն հեղինակի գրքի ռուսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1960-ին:⁶

Վահան Տերյանի կյանքի առանձին դրվագներ պատկերված են Ս. Սուքիասյանի՝ բանաստեղծին նվիրված գրքում:⁷

Տերյանը գրաքննադատ

Գևորգ Էմին-Տերյանը «Վահան Տերյան, Անտիպ և անհայտ էջեր» կարևոր գրքում լրացնում է տերյանագիտության բացեր՝ տպագրելով անտիպ նամակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ, նաև հրապարակելով շատ հետաքրքիր լուսանկարներ: Նա ուսումնասիրել է ներկա տերյանագիտությունը, ծանոթ է այդ գրողի ստեղծագործության հետազոտական զինանոցի

³ Էմին-Տերյան 2014, 457–468:

⁴ Զրբաշյան 1995:

⁵ Ալիխանյան 1956:

⁶ Алиханян 1960.

⁷ Սուքիասյան 1959:

Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը»...

հիմնական աշխատություններին ու տերյանագիտությունը բաժանել է հինգ փուլերի:

Տերյանագիտության առաջին փուլի հետաքրքիր դրսևորումներից է 1910 թվականին «Հերմես» տպարանում լույս տեսած Արսեն Տերտերյանի «Վահան Տերյան, ցնորքի, ծարավի և հաշտության երգիչը» գիրքը, որը բնականաբար չէր կարող անդրադարձ ունենալ Տերյանի գրաքննադատական հոդվածներին, որովհետև դրանք դեռ չէին գրվել: Սակայն հեղինակը Տերյանի «Մթնշաղի անուրջները» գիրքը համարում է «մի նոր ու խոշոր երևույթ մեր գրականության համար»:⁸

Ա. Տերտերյանը հայ արձակի տիպական գեղարվեստի ներկայացուցիչ է համարում Շիրվանզադեին, իսկ «հուզական ապրումների մաքուր արտահայտիչ»՝ Վահան Տերյանին:⁹

Հրապարակախոսական ու գրաքննադատական ուղղվածություն ունի Տերյանի՝ Լ. Տոլստոյի թաղման արարողությանը նվիրված «Յասնայա Պոլյանայում» հոդվածը, որում վերջինս տազնապում է, որ մեծ մարգարե ռուս գրողի իդեալները կարող են մոռացվել, «սակայն նրա իդեալը՝ մեր բոլորիս իդեալը պետք է լինի, որովհետև նա անժխտելի է հավիտենական»:¹⁰

1911-ին է գրվել Տերյանի «Անունը կա, ամանումը չկա (Թռուցիկ նկատողություններ)» ենթախորագիրն ունեցող հոդվածը, որը նվիրված է հայ թարգմանական գրականությանը: Տերյանն արդեն Լազարյան ճեմարանից գիտեր, թե V դարում, որը կոչվում է Ոսկեդար, հայերն ինչ մեծարժեք թարգմանական գրականություն են ունեցել, մասամբ որի պատճառով էլ զարգացել է հայագիտությունը Եվրոպայում:

Նա թվարկում է այն երկերի անունները, որոնք Կովկասի Հայոց Հրատարակչական ընկերությունը որոշել է հրատարակել հայերենով: Դրանք են՝

1. Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղությունը» և լավագույն երկերի ժողովածուն երկու հատորով,
2. Ֆ. Դոստոևսկու «Հանցանք և պատիժը»,
3. Վ. Գարշինի «Գեղարվեստագետը», «Կարմիր ծաղիկը», «Սպան և ծառան» և այլն:

⁸ Տերտերյան 1910, 3:

⁹ Տերտերյան 1910, 7:

¹⁰ Տերյան 1961, 216:

Դոլուխանյան Ա.

Տերյանը զարմանում է, թե ինչպես կարելի է Տոլստոյի լավագույն գործերը տեղավորել երկու հատորում: Մի՞թե «Աննա Կարենինան» լավագույն գործ չէ, սակայն այն ծավալուն գիրք է և արդեն համարվում է համաշխարհային գրականության լավագույն գործերից: Եվ ինչու Վ. Գարշինը, և ոչ թե Ա. Չեխովը, Պ. Ուսպենսկին, Վ. Կորոլենկոն, Ն. Գոգոլը, Մ. Լերմոնտովը և ուրիշներ:

Նրա կարծիքով Տոլստոյը հայերենով պետք է ունենա բազմահատոր հրատարակություն: Նա պահանջում է, որ հայերեն թարգմանվեն Ֆ. Դոստոևսկու, Լ. Տոլստոյի, Ն. Գոգոլի, Ի. Գոնչարովի լավագույն գործերը:

Ընկերությունը որոշել էր հրատարակել Հոմերոսի «Իլիականը» և «Ոդիսականը», սակայն հրաժարվեց, երբ լուր ստացվեց, որ Կ. Պոլսում դրանք թարգմանվում են:

Նա բազմաթիվ դրույթներով հիմնավորում է, թե որքան կարևոր է հայ գրականության և հայերենով կարդացող ընթերցողի համար թարգմանական գրականությունը. «Եվ մեր գրականության զարգացման ամենամեծ գրավականը կլինի թարգմանական գրականության զարգացումը մեզանում»:¹¹

Տերյանը թեև բավական մանրամասն գրել է Ալեքսանդր Ծատուրյանի կյանքի ու ստեղծագործության մասին, շեշտել է. «Ես միայն գծագրել կամեցա Ծատուրյանի գործունեության գլխավոր մոմենտները»:¹²

«Հայ գրականության գալիք օրը»

Վահան Տերյանի մասին գրվել են բազմաթիվ գրքեր ամենատարբեր հեղինակների կողմից: Դրանք նվիրված են եղել գրողի կյանքին, հասարակական գործունեությանը, ստեղծագործությանը, գրական կապերին, սիրո և հայրենիքի թեմաներով գրված բանաստեղծություններին, գրաքննադատական հայացքներին: Գրողին նվիրված գրքերի թվերի քանակով առաջին տեղում է պրոֆեսոր Վաչե Պարտիզունին, որը մի քանի տասնամյակ տարբեր դիտակետերից քննել է Տերյանի ստեղծագործությունը: Թվարկենք այդ գրքերը՝

1. Վահան Տերյան, Ստեղծագործությունը, 1968,
2. Տաղանդի ուժը, 1977,
3. Ավ. Իսահակյանը և Վ. Տերյանը, 1975,

¹¹ Տերյան 1961, 222:

¹² Տերյան 1961, 242:

4. Տերյանի կենսապատումը, 1984,

5. Վահան Տերյանի հետ, 1989 և այլն:

«Վահան Տերյան, Ստեղծագործությունը» հանգամանալի ու ծավալուն գրքում Պարտիզունին մեջբերում է կատարում Տերյանի հետ մտերմություն ունեցած առաջնակարգ գրականագետ Տիգրան Հախումյանի «Վահան Տերյանի գրական-գեղարվեստական հայացքները» հոդվածից. «Իր բազմաթիվ ասույթներում հայ հասարակական կյանքի և գրականության խնդիրների կապակցությամբ Տերյանը միշտ անշեղ կերպով ամենաառաջավոր և խորապես դեմոկրատական հայացքներ է արտահայտում հայ գրականության «գալիք օրվա» մասին: Այստեղ նա առողջ օպտիմիստ է, ազնիվ հայրենասեր, իսկական հումանիստ, պատմականորեն մտածող արվեստագետ և իր հարազատ ժողովրդի բարձր կուլտուրայի ու գրականության իդեական-գեղարվեստական հարստության համար անձնվեր պայքարող»:¹³

Բազմաթիվ տերյանագետներ «Հայ գրականության գալիք օրը» համարել են մանիֆեստ. «Գրաքննադատական մանիֆեստի արժեք ունի Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսությունը, որը կարդացել է 1914-ի ապրիլի 30-ին, Թիֆլիսի Երաժշտական Ընկերության դահլիճում»:¹⁴

Դեռ Պլատոնի ու Արիստոտելի գրաքննադատական հայացքներում կա այն ճշմարիտ միտքը, թե արվեստն ու գրականությունը պետք է օգնեն մարդուն առավել լավը դառնալուն:¹⁵

Արդեն ՀՀ ԳԱԱ-ի հրատարակած «Հայ քննադատության պատմություն» գրքի I հատորում երկու անգամ նշվում է, թե Վ. Տերյանը մեծ ավանդ ունի հայ գրաքննադատական մտքի պատմության մեջ:¹⁶

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը «Հայ գրականության գալիք օրը» և «Հոգևոր Հայաստան» գրվածքներում տեսնում է ծրագրային մտորումներ ոչ միայն հայ գրականության ապագայի, այլև Վ. Տերյանի սեփական պոետական զգացողությունների մասին:¹⁷

XX դարասկզբի համաշխարհային դասական գրականության միտումներից ելնելով՝ Տերյանն իր գնահատականներն է տալիս հայ նոր գրականության երևելի դեմքերին: Նա ոչ թե հերքում է վերջիններիս պատմական

¹³ Պարտիզունի 1968, 351:

¹⁴ Դոլուխանյան 2009, 86:

¹⁵ McDonald 2007, 45:

¹⁶ «Հայ քննադատության պատմություն» 1985, 33–34:

¹⁷ «Հայ նոր գրականության պատմություն» 1979, 461:

դերը, այլ անհանգստանում է առաջընթաց չունենալուց: Գրականությունը աշխարհում շարունակական զարգացման մեջ է, նույնը վերաբերում է նաև XX դարի հայ գրականությանը: Նա բնականորեն իր ուսուցիչներ է համարում Ավետիք Իսահակյանին ու Հովհաննես Թումանյանին: Թումանյանին համարելով մեծ վարպետ ամեն կողմերով, գնահատելով վերջինիս գեղարվեստական հրաշալիքները՝ Տերյանը եզրահանգում է, թե Թումանյանը չի լինելու ապագա պոեզիայի ցուցիչ, «սակայն նա կմնա իբրև մի ունիկում»:¹⁸

Նա անցնում է նաև հայ արձակին ու դրամատուրգիային: Ունիկում է համարում նաև Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսը, սակայն հայ ապագա դրամատուրգիայի ուղի հարթող ճանաչում է Ալ. Շիրվանզադեին: Պեպոյի կերպարը համարում է կենդանի մարդու տիպ, որն իր կյանքի նկատմամբ ունեցած պահանջներով հավիտենական է և դարձել է խորհրդանիշ:¹⁹

Նա համոզված է, որ Թումանյանը կգնա իր եզակի ուղիով ու հայ գրականությանը կտա շատ փայլուն ու չքնադ գործեր, իսկ մեր գրականության մյուս մեծ հսկան՝ Իսահակյանը, դեռ որոնումների մեջ է:²⁰ Տերյանը մարգարեացել է, որովհետև Իսահակյանը «Ուստա Կարո» վեպի խնդրում մնաց որոնումների մեջ, իսկ Թումանյանը կյանքի վերջին տարիներին գրեց իր հանճարեղ քառյակները: Չմոռանանք, սակայն, որ Իսահակյանը մասնակից էր Տերյանի, որպես բանաստեղծի լինելիությանը:²¹

Իրավացի է Տերյանը, երբ ռեալիզմ ու ռոմանտիզմ գրական մեթոդները տարբեր ձևով է տեսնում հայ ու եվրոպական գրականությունների մեջ: XX դարում հայ իրականության մեջ առաջացել է նոր սերունդ, որին խորթ չէին եվրոպական մշակույթն ու գրականությունը:

Հայ գրականության մեջ, Խորենացուց ու Եղիշեից սկսած, հայրենասիրության գաղափարն իշխում է մինչև XX դարը: Հայրենիքի ճակատագիրը Տերյանը կապում է կրթության ու դպրոցի հետ: Բոլորովին ժխտելով հայ եկեղեցու ազգապահպան դերը՝ Տերյանն առաջ է քաշում բարձր տիպի աշխարհիկ դպրոցի գաղափարը: Նա ցավով նշում է, թե որքան արժեքներ կորստի են մատնվել՝ ստեղծված լինելով հեթանոսական ժամանակներում: Տերյանը խիստ պահանջներ է դնում եկեղեցու առաջ՝ հորդորելով դուրս գալ տիրացուական մակարդակից: Սակայն նա մոռանում է, որ պետականութե-

¹⁸ Տերյան 1961, 271:

¹⁹ Տերյան 1961, 272:

²⁰ Տերյան 1961, 274:

²¹ Պարտիզունի 1975, 21:

յուն չունեցող Հայաստանում եկեղեցին եղել է կաշկանդված: Նա բերում է մի երիտասարդ հայ հրապարակախոսի այն միտքը, թե Հովհաննես Այվազովսկին եթե ապրեր ու սովորեր Հայաստանում, «պիտի ծխական դպրոցի, իսկ լավագույն դեպքում թեմական դպրոցի նկարչության ուսուցիչ լիներ, ոչ ավել»:²²

Տերյանը խիստ դժգոհ է իր ժամանակի որոշ գրաքննադատների՝ հայ գրողներին տված գնահատականներից: Որոշ քննադատներ Ալ. Ծատուրյանին գաղափարական առումով Հ. Թումանյանից, Հ. Հովհաննիսյանից, Ավ. Իսահակյանից ավելի բարձր են դասում:²³ Նա խիստ քննադատում է պատմաբան Լեոյին՝ Շիրվանզադեի «Նամուսի» գլխավոր հերոս Սեյրանի կերպարը սխալ մեկնաբանելու համար:

Տերյանը 1915-ի ազգակործան ցեղասպանությունից առաջ անհնար է համարում «ժյոն թուրքերի» (երիտթուրքերի) ու պանարմենիզմի միացումը:²⁴ Բանաստեղծի կարծիքով «Միայն կուլտուրական ազգը կարող է ստեղծել ազգային կուլտուրա»:²⁵

Տերյանն իր դասախոսության մեջ անդրադարձել է նաև հայոց գրական լեզվի և ոճի խնդիրներին:

Հայագիտության մեջ կա այն ճշգրիտ կարծիքը, թե Տերյանը հայ գրական լեզվի նորարարներից է. «Լեզուն կուլտուրայի ամենաճշգրիտ ու անսխալական նշանացույցն է», - ասում է Տերյանը:²⁶ Նա իրավացիորեն նշում է, թե արևելահայ գրականությունը կրել է ռուսաց լեզվի ու ռուս գրականության ազդեցությունը: Այս առումով հենց «Հայ գրականության գալիք օրը» գրվածքում տեսնում ենք ռուսերենի մի շարք բառեր, որոնք իրենց հերթին ռուսերենին անցել են ֆրանսերենից:

Տերյանը չի ընդունում Մխիթարյան հայրերի այն միտքը, թե օտար բառերը պետք է դարձնել հայաշունչ՝ դրանք թարգմանելով: Այս հարցում շահեկան էին Մխիթարյանները, որովհետև մեր օրերի հայերենը որպես ընտանի բառ *печь*-ը անվանում է վառարան, *пальто*-ն՝ վերարկու, *интеллигент*-ը՝ մտավորական, *культура*-ն՝ մշակույթ և այլն:

²² Տերյան 1961, 258:

²³ Տերյան 1961, 263:

²⁴ Տերյան 1961, 267:

²⁵ Տերյան 1961, 268:

²⁶ Տերյան 1961, 282:

Այս առումով նա վկայակոչում է ռուս իրականության մեջ այն իրողությունը, երբ «նրանք էլ «գալոշի» տեղ առաջարկում էին «мокросты» ասել, իսկ «տրոտուարի» տեղ՝ «топотолище» և այլն»:²⁷

Տերյանը մեջբերում է նշանավոր բանագետ Մաքս Մյուլլերի լեզվի մասին ասույթը. «Եթե լեզուն բնության ստեղծագործությունն է, ապա դա բնության ամբողջ ստեղծագործությունը պսակող մի հրաշալիք է, որ պահպանված է եղել մարդու համար, եթե դա մարդկային ստեղծագործության արդյունք է, ապա նա բարձրացնում է ու հասցնում մարդուն աստվածային աստիճանի, եթե Աստծո պարգևն է՝ ապա դա նրա ամենամեծ ու ամենաթանկագին պարգևն է...»:²⁸

Հայոց լեզվի բառական հարստության խնդրում Տերյանը պաշտպանում է Ն. Մադի տեսակետը: Տերյանը խոսում է լեզուների փոխազդեցության մասին, օրինակներ բերելով Եվրոպայի գլխավոր լեզուները: Հատուկ մանրամասնում է ռուսաց լեզվի ծագումնաբանությունը, որն իր բարձունքին հասավ Պուշկինի շողշողուն գրչի տակ:²⁹

Իր ժամանակի արևելահայ գրական լեզվի սկիզբը համարելով Խ. Աբովյանին՝ Տերյանը նշում է, թե ինչ ուղիով է այն ընթացել: Ըստ նրա՝ «Նույն Թումանյանի լեզուն ապրել է մի շատ բնորոշ ու նշանակալի էվոլյուցիա»:³⁰ Թումանյանը սկզբում առավել մեծ քանակի բարբառային բառեր է օգտագործել, հետագայում հրաժարվել է շատ բարբառային բառերից ու թողել միայն այնպիսիները, որոնք չկային գրական լեզվում. «Սակայն նա պահպանել է իր լեզվի մեջ դեռևս երկու բառ - դա հռչակավոր էս-ն ու էն-ն է: Այդ էս-ն ու էն-ը այս այնի հանդեպ մեր գրականության մեջ առանձին բարբառների գործածության վերջին զինվորներն են»:³¹

Գրական լեզվի՝ հայ ժողովրդի կյանքում ամրապնդելը Տերյանը համարում է կարևորագույն ազգային խնդիր: Նոր գրական լեզուն ստացել է քաղաքացիական իրավունք. Հայաստանում ուր էլ գնաս ու խոսես այդ լեզվով, քեզ կհասկանան: Մինչդեռ Ղարաբաղի բարբառն անհասկանալի է Ախալքալակում, Քանաքեռի բարբառը՝ Կարսում, զոկերի բարբառը՝ Թիֆլիսում:³²

²⁷ Տերյան 1961, 281:

²⁸ Տերյան 1961, 281–282:

²⁹ Տերյան 1961, 287:

³⁰ Տերյան 1961, 288:

³¹ Տերյան 1961, 288:

³² Տերյան 1961, 289:

Որոշակիորեն Տերյանի դասախոսությունը ազգային կողքին ստանում է նաև քաղաքական շեշտվածություն: Եվրոպան զարգացած է և՛ գիտությանը, և՛ մշակույթով: Հայաստանը, որը չունի պետականություն, պետք է ձգտեր դեպի եվրոպական առաջադիմությունը: Տերյանը հիմնալի գիտեր Հայաստանի պատմությունը, դեռևս հեթանոս ժամանակներից եկող բարձր մշակույթը, քրիստոնեական Ոսկեդարը: Դա ամենից կատարյալ ձևով արտահայտված է «Մի՛ խառնեք մեզ ձեր վայրի, արջի ցեղերին» սկսվածքով հրաշք քերթվածում: Տերյանն իրավացիորեն մերժում է և՛ ազգային սնապարծությունը, և՛ գոհունակ ինքնախաբեությունը: Նա խոսում է Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման մասին՝ Թուրքիա, թե Ռուսաստան: Տերյանը որոշակիորեն չի հավատում Թուրքիայի պայմաններում հայերի ազատագրմանը. «Ես տաճկահայկական հարցի լուծմանը Թուրքիայի սահմաններում չեմ հավատում: Լավագույն լուծումն այդ հարցի համարում եմ Ռուսիայի գրավումը տաճկահայկական նահանգների»:³³ Հետագայում Տերյանը նույն կարծիքին չէր: Նա մտածում էր հայերի ինքնուրույնության մասին:

Մեր օրերի նշանավոր հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն և նրա կինը՝ Անին, Փարիզում 2012-ին հրատարակում են «Հայաստանի պատմություն» ծավալուն աշխատությունը, որում մանրամասն խոսվում է 1826–28 թթ. և 1829-ի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների մասին, որոնց շնորհիվ ազատագրվում է ոչ միայն Արևելահայաստանը, այլև Արևմտահայաստանի մեծ մասը: Սակայն հատկապես Անգլիան պահանջում է, որ պարսից շահը հետ գրավի Արևելահայաստանը՝ խոստանալով ռազմական օգնություն: Հետևանքը լինում է 1829-ի փետրվարի 11-ին կատաղած պարսիկ ամբոխի՝ Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպանատան վրա գրոհելը: Սպանվում են դեսպան Գրիբոյեդովը ու երեսուներկու կազակներ:³⁴ Անգլիացիները օգնում են նաև օսմանցիներին և պահանջում Ֆրանսիայից, Գերմանիայից, Ավստրիայից կանգնեցնել ռուսական զորքի առաջընթացը Օսմանյան կայսրության մեջ:³⁵

Այս փաստերը հայտնի էին Տերյանին ու նպաստում էին նրա ռուսական կողմնորոշմանը:

³³ Տերյան 1961, 292:

³⁴ Դոլուխանյան 2020, 212:

³⁵ Դոլուխանյան 2020, 213:

Այս կողմնորոշումն է պատճառը նաև, որ նա հիացմունք չունի Թուրքիայի որոշ հայ քաղաքական գործիչների նկատմամբ:

Հազար անգամ իրավացի է Տերյանը, որը ազգային բարձրարվեստ գրականության մեջ տեսնում է համամարդկայինը. «Թումանյանի «Փարվանան» բոլոր ժողովուրդների համար հասկանալի է և գեղեցիկ, ինչպես և Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկը»...Եթե Չեխովին բերեին Ախալքալակ կամ Շուշի, անշուշտ նա նույնքան սքանչելի պատկերներ կտար Շուշիի կամ Ախալքալակի կյանքից»:³⁶ Կարող ենք հավելել՝ դրող գրող Չինգիզ Այտմատովը գրում է Ղրղստանի գյուղական կյանքի մասին, հայ գրող Հրանտ Մաթևոսյանը՝ հայ գյուղի մասին, սակայն երկուսի գրածներն էլ համամարդկային են ու բարձրարժեք:

Տերյանը հայ գրականությունը կամենում է կապել առաջադեմ գաղափարների հետ, նաև արվեստի ու ոճի առումով պահանջում ձգտել կատարելության:

Գրականությունը արվեստի մի ճյուղ է, որի արժեքը պայմանավորված է մշակույթի ընդհանուր զարգացման շղթայում կատարելագործմամբ: Եթե որևէ ազգ կամենում է ունենալ ճոխ գրականություն, ապա պետք է ունենա ճոխ նկարչություն, թատրոն, երաժշտություն և այլն:³⁷

Տերյանը հավատացած է, թե որևէ ժողովրդի թվաքանակը կարևոր չէ հանճարներ ունենալու համար: Կարևորը տվյալ ժողովրդի զարգացած լինելու աստիճանն է: Պետք չէ, ուրեմն, կուռք դարձնել մեծաքանակ ազգերի հնարավորությունները: Եթե հայերն ունեն Պ. Ադամյանի նման արտիստ, ուրեմն նրանք այլ բնագավառներում էլ կարող են ունենալ կարևոր ներկայացուցիչներ:³⁸

Եզրակացություն

Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսությունը կարդացվել է 1914 թվականի ապրիլի 30-ին՝ Թիֆլիսի Երաժշտական ընկերության դահլիճում: Այն համարվում է հայ գրաքննադատական մտքի գոհարներից և ընկալվել է որպես մանիֆեստ:

Տերյանը մեծ նորարար է ոչ միայն հայ բանաստեղծության պատմության մեջ, այլև հայ գրաքննադատության:

³⁶ Տերյան 1961, 995:

³⁷ Տերյան 1961, 301:

³⁸ Տերյան 1961, 302:

Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը»...

Հայ դասական բանաստեղծը ստացել էր հիանալի կրթություն: Հատկապես Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի կրթական միջավայրը, լեզուների իմացությունը, գիտելիքների պաշարը, հայ և համաշխարհային պատմության ու գրականության իմացությունը նպաստել են այն կարևոր դրույթների առաջադրմանը, որ նա ներկայացնում է և որով պետք է ընթանար հայ գրականությունը:

Տերյանը մեծ հույսեր է կապում հայ նոր մտավորականության հետ, որը համընթաց է քայլում աշխարհի զարգացած երկրների մտավոր կյանքի հետ: Ամեն մի երկրի առաջընթացի համար կարևոր է համարում ազգային շահի ճիշտ ընկալումը, որի հիմքում բացառում է ազգային սնապարծությունը և անիմաստ հանգստությունը:

Նա համոզված է, որ իր երկիրը կարող է համընթաց քայլել աշխարհի առաջադեմ երկրների հետ մշակույթի ու գրականության բոլոր բնագավառներում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիխանյան Ս. 1956., **Վահան Տերյանի պետական գործունեությունը**, Երևան, Հայպետհրատ, 192 էջ: (*Alikhanyan, Vahan Teryani petakan gortsneutyunö, Haypethrat, Yerevan, 1956, 192 p.*). *Alikhanyan S., Vahan Teryan's Stat Activities, Haypethrat, Yerevan, 192 p. (in Armenian).*

Դուլխանյան Ա. 2009, **Դրվագներ հայ գրաքննադատական մտքի պատմությունից**, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 223 էջ: (*Dolukhanyan A., Drvagner hay graqnadatakan mtqi patmutyunits, "Zangak-97", Yerevan, 2009, 223 p.*). *Dolukhanyan A., Episodes from the history of Armenian literary criticism, Zangak-97, Yerevan, 2009, 223 p. (in Armenian).*

Դուլխանյան Ա. 2020, **Ժան-Պիեռ Մահեն հայագետ**, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 379 էջ: (*Dolukhanyan A., Jan-Pier Mahen hayaget, HH GAA "Gitutyun" hrat., Yerevan, 2020, 379 p.*). *Dolukhanyan A., Jean-Pierre Mahe armenologist, NAS RA Gitutyun, Yerevan, 2020, 3379 p. (in Armenian).*

Էմին-Տերյան Գ. 2014, **Վահան Տերյան. Անտիպ և անհայտ էջեր** (նամակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 736 էջ: *Emin-Teryan G. 2024, Vahan Teryan, Antip ev anhayt ejer (namakner, hodvatsner, grakhosutyunner), Yerevan, "Tigran Mets" hrat. 736 p.) Emin- Teryan G., Vahan Teryan, Unprinted and Unknown Pages /letters, articles, reviews/, Tigran Mets, Yerevan, 2014, 736 p. (in Armenian).*

Հայ նոր գրականության պատմություն, 1979, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1012 էջ: (*Hay nor grakanutyun patmutyun erku hatorov, h. 1, HSSR GA hrat., Yerevan, 1979, 1012 p.*). *History of New Armenian Literature, Arm. SSR NA pub., Yerevan, 1979, 1012 p. (in Armenian).*

Դոլովսանյան Ա.

Հայ քննադատության պատմություն երկու հատորով, 1985, հ. 1, Ընդհանուր խմբագրությամբ Ս.Ն.Սարինյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 458 էջ: (*Hay qnnadatutyun patmutyun erku hatorov, h.1, andhanur khmbagrutyamb S.N. Sarinyani, HSSR GA hrat., Yerevan, 1985, 458 p.*). A history of Armenian criticism in two volumes , t. 1, General editor: Sergey Sarinyan, Arm.SSR NA, Yerevan, 1985, 458 p. (in Armenian).

Պարտիզունի Վ., Վահան Տերյան, Ստեղծագործությունը, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1968, 688 էջ: (*Partizuni V., Vahan Teryan, Stexhtsagortutyun, "Hayastan" hrat., Yerevan, 1968, 688 p.*). *Partizuni V., Vahan Teryan, Works, Hayastan, Yerevan, 1962, 688 p.* (in Armenian).

Պարտիզունի Վ., 1975, Ավ.Իսահակյանը և Վ.Տերյանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 230 էջ: (*Partizuni V., Av.Isahakyan ev V.Teryan, "Hayastan" hrat., Yerevan, 1975, 230 p.*). *Partizuni V., Av. Isahakyan and V. Teryan, Hayastan, 1975, 230 p.* (in Armenian).

Պարտիզունի Վ. 1977, Տաղանդի ուժը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 397 էջ: (*Partizuni V., Taghandi uj, "Sovetakan grogh" hrat., Yerevan, 1977, 397 p.*). *Partizuni V., The power of Talent, Sovetakan grogh, Yerevan, 1977, 397 p.* (in Armenian).

Պարտիզունի Վ. 1984, Տերյանի կենսապատումը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 355 էջ: (*Partizuni V., Teryani kensapatum, "Sovetakan grokh" hrat., Yerevan, 1984, 355 p.*). (in Armenian).

Պարտիզունի Վ. 1989, Տերյանի հետ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 328 էջ: (*Partizuni V., Vahan Teryani het, "Hayastan" hrat., Yerevan, 1989, 328 p.*). *Partizuni V., With Teryan, Hayastan, Yerevan, 1989, 328 p.* (in Armenian).

Ջրբաշյան Էդ. 1995, Վահան Տերյանի տաղաչափական համակարգը, Երևան, «Պարբերական» հրատ., 223 էջ: (*Djrbashyan Ed., Vahan Teryani taghachapakan hamakarg, "Parberakan" hrat., Yerevan, 1995, 223 p.*). *Jrbashyan Ed., Vahan Teryan's metric system, Parberakan, Yerevan, 1995, 223 p.* (in Armenian).

Սուքիասյան Ս. 1959, Էջեր Վահան Տերյանի կյանքից, Երևան, «Հայպետհրատ», 304 էջ: (*Sukiasyan S., Edjer Vahan Teryani kyanqits, Haypethrat, Yerevan, 1959, 304 p.*). *Sukiasyan S., Pages from the life of Vahan Teryan, Haypethrat, Yerevan, 1959, 304 p.* (in Armenian).

Տերտերյան Ա. 1910, Վահան Տերյան, Թիֆլիս, «Հերմես» տպարան, 105 էջ: (*Terteryan A., Vahan Teryan, "Hermes" tparan, 1910, 105 p.*). *Terteryan A., Vahan Teryan, Hermes, 1910, 105 p.* (in Armenian).

Տերյան Վ. 1961, Երկերի ժողովածու երեք հատորով, Երևան, Հայպետհրատ, 507 էջ: (*Teryan V. Erkeri joghovatsu ereq hatorov, h.II, Yerevan, 1961, 507 p.*). *Teryan V., Collection of Works in three volumes, Haypethrat, Yerevan, 1961, 507 p.* (in Armenian).

Алиханян С.Т., Армгосиздат, Ереван, 1960, 150 с. (*Alikhanyan S.T., Vahan Teryan, Armgosizdat, Yerevan, 1960, 150 p.*) (in Russian).

Վահան Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը»...

Долуханян А., Встречи с русской литературой в Армении, Сборник статей, Изд. XI "Принт", Ереван, 2021, 83 с. (*Dolukhanyan A., Meetings with Russian literature in Armenia, Print, Yerevan, 2021, 83 p.*) (in Russian).

Mcdonald R., *The Death of the Critic*, Cromvell Press, London, 2007, 160 p.

The Reader's Companion to World Literature, second edition, Penguin Books, London, 2002, 805 p.

Fayolle R., *La critique*, Armand Colin, Paris, 1978, 295 p.

AELITA DOLUKHANYAN,

corresponding member of NAS RA, Doctor of philological sciences, professor, head of the chair of ancient and medieval armenian literature and its teaching methodology at the ASPU named after Kh. Abovyan
aelita.dolukhanyan@gmail.com

0000-0001-9526-9464

THE TIMELESS VALUE OF VAHAN TERYAN'S LECTURE "THE COMING DAY OF ARMENIAN LITERATURE"

Summary

Even before Vahan Teryan, and more precisely, before 1914 when his lecture "The Coming Day of Armenian Literature" — a valuable manifesto — was delivered and subsequently published many times, Armenian literary criticism had already achieved serious success in the persons of Khachatur Abovyan, Mikael Nalbandyan, Hovhannes Tumanyan, Nikol Aghbalyan, and other great figures of ours.

V. Teryan received a brilliant education in Moscow. After graduating from the Lazaryan Seminary, he studied at Moscow University, and later — for a short time — at Petersburg University.

It is sufficient to recall the memoirs of the famous scholar Nikolai Marr about Vahan Teryan. N. Marr considered the latter a great poet and translator, as well as a person possessing profound scientific knowledge.

Դիմիտրիան Ա.

Teryan was an erudite man and a great patriot, concerned about the future of Armenian literature, which prompted him to write the article "The Coming Day of Armenian Literature," an essay that remains relevant to this day.

The numerous examples presented in the article demonstrate that literature is undergoing steady progress on a global scale. And being familiar with the advanced trends of Russian and European literature, Teryan points out the path by which Armenian literature can keep pace with progressive global intellectual thought.

Keywords: *Vahan Teryan, literary critic, H. Tumanyan, Av. Isahakyan, innovator, European, progress, perfection of language.*

VAGHARSHAK MADOYAN*

*Doctor of Philology science, professor,
Yerevan An. Shirakatsi-University of International Relations,*

v.madoyan@rambler.ru

0009-0001-6841-5611

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.128-146

NATIONAL IDENTITY: RAFFI IN THE IDEOLOGICAL CONFLICTS OF “FREEDOM AND DEMOCRACY”

Abstract

Raffi is one of the greatest Armenian writers, whose works reflected the spiritual quests of our people, its political goals and historical vicissitudes, love of freedom and patriotism. At present, the supporters of globalism criticize its concepts of ideological struggle, liberation from foreign yoke, education of national identity, the national image itself under the pretext that its views on the world and the universe do not correspond to the modern principles of freedom and democracy. The article shows that all the accusations against Raffi amount to the destruction of the Armenian national identity, the assertion of cosmopolitanism, subordination of spiritual life to the dictates of Western ideology, which ultimately amounts to the “dismantling” of the Armenian people. The author also draws attention to the peculiarities of the prose writer's artistic skill, which were later embodied also in the works of classics of Russian and Western literature of the XIX–XX centuries.

Keywords: *Raffi, globalism, patriotism, democracy, national identity, national dignity, classical literature.*

Introduction

National ideology is always reflected in the artistic world, if the latter is a consequence of the centuries-old development of a given ethnic group –

* The article has been delivered on 04.11.2025, reviewed on 05.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

regardless of the presence – absence of its own statehood, because national ideology defines national identity, which always acts as *national security*, as evidenced by the facts of assimilation of quite large groups of national minorities due to their lack of their own national ideology and influenced by the ideology of the state within which they exist. These are not only Greeks and Armenians (Hamshens) in Turkey, but also Gauls in France, Lusatian Serbs in Germany, Indian tribes in the USA, etc. In the modern world, which is completely under the influence of the great powers, striving to maintain their world domination by the principles of territorial integrity and individual freedom (only in their understanding!), persistently instilling globalism and homosexuality as norms of behavior, national (not nationalistic!) ideology not only recedes into the background, but also appears as a relic of the socialist and fascist past, especially if it has something to do with Russia and Russian spirituality.

Raffi as a writer and humanist

The most outstanding Armenian writer, who persistently cultivated the ideas of national liberation, creation of his own statehood, science and culture in the Armenian society of the second half of the nineteenth century, was Raffi (Hakob Melik-Hakobyan, 1835–1888), whose books have become immortal classics of the entire Armenian people, regardless of political orientation or artistic taste. And it is no coincidence that it was Raffi who was attacked by the "homosexual ideology of the West", persistently imposed in a post-socialist society.

Raffi is not only an ideologue writer. He made a significant contribution to the development of the new Armenian literary language, the foundation of which was laid by H. Abovyan's novel "Wounds of Armenia", written in the dialect of country Kanaker (now one of the districts of the capital of Armenia). Raffi, unlike his predecessor, was able to embody in his language the most expressive features of the Eastern Armenian dialects, the spoken language of the Armenians of Tavriz (near which he was born and grew up), Tiflis, Shushi, Yerevan, where there was a consistent mixing of these dialects. The results of mixing were quite close to each other. He was able to stylistically correctly use the facts of the ancient Armenian literary language, which is still the language of our apostolic Church. It is from him that the concept of speech culture in the Armenian art world begins. Raffi gave a new Armenian prose, since our ancient and medieval literature consists mainly of poetic works. However, our task is to

show the peculiarities of the principle of national identity promoted by Raffi, which has nothing to do with nationalism, as well as with extreme manifestations of anti-globalism, although it is a direct and frank challenge to modern globalist aggressive ideology.

National identity is a conscious and unconscious sense of personal unity with a certain ethnic group, with its historical destinies: past, present and future.¹ Realizing that he is an obligatory member of a society organized on a national basis, a person perceives the fate of the nation as his own and strives to contribute to its development. The national identity of the Armenian people is connected not only with the ethnic, but also with the religious factor, since the Armenian Apostolic Church, unlike Catholicism and Orthodoxy, has preserved the old traditions of Christianity unchanged. This is also a fact of identity. Being on the border of the Christian and Muslim worlds, Armenians became victims not only of interethnic, but also of religious repressions and wars, which is why the Armenian worldview seems to be more sharply expressed in the artistic word, which is especially pronounced in Raffi's works.

Raffi appeared on the literary scene in the middle of the nineteenth century as a poet and as a novelist, when his entire entourage was raving about the liberation movement... Russian-Turkish war began in 1877, the Caucasian front of which was commanded by M.T. Loris-Melikov,² and the main striking force of the Russian troops was under the command of General A.A. Ter-Ghukasov.³ The quick successes at the front inspired the Armenian public. Armenian volunteers fought in the ranks of the Russian army not so much from Eastern Armenia as from Western Armenia. Raffi could not stay away from the spiritual uplift of his people. His deeply patriotic works "Khent" ("Madman") (1881),⁴ "The Thief's

¹ The concept of "national identity" is interpreted in different ways [Krupnik 2006, Oxford 2202, etc.]. This interpretation reflects the author's understanding of the phenomenon.

² *Mikael Taniel Loris-Melikov* (1824–1888) was a count, an outstanding statesman and military figure of the Russian Empire, the Minister of Internal Affairs of Russia with broad powers (1880–1881), the author of the Constitution of Russia, which was not adopted by the State Duma after the assassination of Alexander II (1881). He was buried in Tiflis (now Tbilisi) in the courtyard of the Armenian Church of St. Gevork.

³ *Arshak Artem Ter-Ghukasov* (1819–1881) was a Russian general, Hero of the Russo-Turkish War of 1877–1878. He was buried in Tiflis (now Tbilisi) in the courtyard of the Armenian Church of St. Gevork, next to the grave of M.T.Loris-Melikov.

⁴ Raffi 1985.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

Testament /Memorial/" (1869–70, published in 1882–83),⁵ "Davit Bek" (1882),⁶ "Samvel" (1886),⁷ "Sparks" (in two volumes, 1883–1887),⁸ etc., journalistic works "Trade the Case among the Armenians" (1872), "Letter from Constantinople" (1873), "Letter from Persia" (1876), etc., brought him national fame. For the first time in Armenian literature, he gives a full picture of the history of his people (not only spiritual pursuits, but also everyday life, traditions, social and economic life). And, since the primary task of the Armenian people throughout its history has been the struggle for independence, Raffi's patriotism is primarily aimed at fostering national pride in the name of the struggle for freedom, because a person cannot feel free if his country is a vassal or colony, in modern interpretation – "a state with an outstretched hand." If at the dawn of his literary activity he (Raffi. – V.M.) naively believed that this issue (restoration of the rights of oppressed peoples. – V.M.) could be solved through education, then during his further creative activity he consistently pursues the idea of achieving justice through the liberation struggle.⁹

Perhaps the XIX century really was an era of patriotic ideas, since there was also the formation of European countries and their authorities, the unification of the United States. "William Tell" (1804) by W. Schiller, "Ivanhoe" by W. Scott (1819), "Ninety-third Year" by W. Hugo (1872) and others reflect the same struggle for freedom – man and country. The Bulgarian population grew up on the ideas of Ivan Vazov's novels "The Uprising in the Middle Mountains" (1876), "Under the Yoke" (1888), on the ideas that the Armenian people and Raffi also lived by. This artistic approach continues into the XX century: the books of E. Hemingway's "Farewell to Arms!" (1929), "Gone with the Wind" by M. Mitchell (1936), "On the Western Front without Change" (1929), "The Arc de Triomphe" (1945) by E. M. Remarque, etc. All the heroes of these works love and hate, live and fight both for their homeland and for their lives, according to the apt description of the modern Armenian writer Mkrtych Sargsyan, preserving "life under fire".

⁵ Raffi 1986, Vol. 6.

⁶ Raffi 1986, Vol. 7.

⁷ Raffi 1986, Vol. 8.

⁸ Raffi 1986, Vol. 6, 7.

⁹ Darbinyan 1986, 39.

The theme of the liberation struggle is eternal, because history repeats itself in its darkest versions. In fact, Raffi's patriotic works are in tune with Maurice Druon's series "The Cursed Kings", written in the second half of the 20th century (1955–1977). However, it turns out that M. Druon is a patriotic author, which, for some reason, cannot be said about Raffi.¹⁰

The idea of national liberation of Armenia was not new. Since the 1st century AD, after the fall of the Armenian Empire (95–55 BC), which became an ally of Rome by treaty, permanent national liberation movements led by Armenian kings or individual princes took place on its historical territory. At the end of the 10th century, the Bagratids (Bagratuni) managed to restore independence in a small part of historical Armenia with the capital Ani. However, the Armenian emperors of Byzantium (867–1057) tried at all costs to annex the Armenian Kingdom to themselves in order to further strengthen the influence of the Armenian ethnic group in their state, in which the majority of the population was already Armenians. The last Armenian king Gagik II accepted the offer of the Byzantines and replaced his possessions with territory within the empire, but two years later he was killed, which put an end to the dynasty of the Armenian kings of Bagratuni.

In the first half of the XVIII century, the Persian Shah recognized the independence of Artsakh (Karabakh) after the crushing liberation movement of the local population (1722–1728), however, after the death of the Armenian king Davit Bek, recognized by the Shah, independence was abolished.

The uprisings did not cease throughout the territory of historical Armenia occupied by the Ottoman Empire, continuing until the First World War – until the Armenian Genocide in Turkey (1915).

Armenian literary criticism presents the artistic legacy of the great humanist as a consistent propaganda of the national liberation idea, an idea that has become a symbol of the entire further development of Armenian political, philosophical and artistic thought. This is true, however, a careful study of his

¹⁰ M. Druon considers the country's authorities to be the reason for the decline of the statehood of medieval France. In 1356, the British defeated a numerically twice-superior French army and captured the "feeble-minded" King John II of France, while before that France surpassed England in everything after the victorious Battle of Hastings in 1071, the kings of which considered it an honor to speak French. Druon's novels are also a consequence of the national liberation struggle, although for us France is perceived as always an independent country.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

works suggests that they represent an integral artistic world, a super-cosmos, in which the writer calls to go from the everyday, centrifugal, personality-oriented world to the centripetal world, to which the West has come today, having built a developed civil society in the sense not only spiritual, but also more in a legal one, in which the rights and freedoms of an individual are in the consciousness of each individual the property of the entire society. All his characters are historical types, thanks to which he tries to make his ideology more convincing.

In Raffi's works, the microcosm, which is outlined by the boundaries of his nationality, is just a part of the vast cosmos in which he sees the liberation of all mankind from the hardships of war and crime. It is not difficult to see at the heart of his artistic concepts the same Christian commandments given to us forever. In this regard, his ideology is a formidable indictment of today's world order established after the collapse of the USSR.

In the Raffi period of Armenian literature, artistic, philosophical and political thought, Christian morality and love for one's neighbor, purity of intentions and thoughts become the credo of life and the credo of the "resurrection" of the future. If Muratsan, in his novel "Gevorg Marzpetuni" (1896), comments on the failures of the Armenian king Ashot the Iron (914–928) by his adultery, which should not take place in the Christian world, then Raffi leads the hero of his novel "The Thief's Testament (Memorial)" (a petty thief, which was pretending to be a pilgrim) through the thorns of Siberia and hard labor to Christian self-purification, through saving a loved one as an innocently suffering soul. In this regard, the ideological quest of Russian and Armenian classics coincide: the heroes of the most famous works of L. Tolstoy and F. Dostoevsky also goes to Siberia to suffer, realizing the deeds they have committed as sins for which they can be justified before God and Conscience only by accepting torments. But, unlike the heroes of Russian classical literature, the heroes of this novel by Raffi – upon their return from Siberia - join the ranks of the rebels fighting for the independence of the Motherland, because only a spiritually high personality can become a defender of the Fatherland. What is unique about Raffi is that he does not blame his characters for delusions: "A person cannot have conscience and honesty in such times when the whole atmosphere in which one lives is infected with immorality" ("Diary of a thief from the Cross"). In the same work, the author, in the words of Godfather Petros, addresses a formidable accusation to the modern world:

“Explore the life story of each of them (prisoners, criminals. – V.M.), and you will see that the root of the crimes they committed is in the land from where they sprouted and grew. The type, genus and feature of each crime are related to the place of residence. The life story of each of them is the story of the same intellectual, moral and spiritual illness...” May be that’s why Raffi’s heroes’ path to purification seems so convincing.

The hero of the novel “Davit Bek” goes through a different path of suffering. Little Davit remains an orphan after the extermination of his family by the Persians. He is experiencing all the hardships of orphan hood, as his country is experiencing the severity of a foreign yoke. By the will of fate, Davit finds himself in Georgia, where he becomes a famous warrior and commander. Only after that, the rebels of Artsakh (Karabakh) turn to him to lead the struggle for independence. This was the case in reality. Again, this is exactly the case, through the thorns of torment to a higher spiritual state – to the struggle for the independence of the Motherland.

Raffi’s humanism lies in the fact that his national values correspond to today’s universal values, coexist with universal values: love, honesty, kindness, love of freedom, etc. – this is what is the spiritual basis for the struggle for independence. For him, it is like the struggle of good against evil, justice against lawlessness, conscience against meanness and betrayal. He ridicules and criticizes in Russia and Persia what he dislikes in Armenia, and admires what he admires in Armenia. In the novels “Samvel”, “Davit Bek”, “Sparks”, Raffi’s national never turns into a nationalist, humanistic never becomes egoistic. Even in the episodes in which love scenes are described, there is love for one’s neighbor and high Christian morality. So, in the novel “Khent”, “in the image of the Kurdish woman Javo, all the qualities that are characteristic of this people (Kurds. – V.M.) are embodied: bravery, directness and patriarchal simplicity. She fearlessly helps Vartan’s beloved and saves her”¹¹ by sending her to Russia. The Thief’s Testament (Memorial) Murad saves the gypsy Nene, whose meeting turned out to be decisive in his life and with whom he goes through the whole path of purification. In the novel “Sparks”, Raffi harshly criticizes representatives of the Armenian church, which has turned into a “refuge for lazy people.” For the first time, Raffi, not only in Armenian, but also in the

¹¹ **Darbinyan** 1986, 26.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

entire literature of the Middle East region, convinces of the equality of men and women in all areas of life, including in the struggle for the independence of the motherland. The heroine of the novel "Samvel" Ashkhen becomes a symbol of a woman-a fighter for the freedom of her people, whom the Armenian queen Parandzem admires, setting her as an example to all women who sometimes "need to pick up a spear instead of an embroidery needle." "It is impossible to change anything in the life of the people without the participation of a woman," says the author in the novel "Khent".

It is surprising that Armenian literary criticism has not yet paid attention to one of the most important ideas of Raffi's works – the behavior of a person during peace and war, the personality of a patriot in everyday reality and emergency situations. What is the essential difference between Davit of Raffi and the main characters of Anna Zegers ("Transit", 1945, "The Seventh Cross", 1948), Anatole France ("The Gods are Thirsty", 1912)? So what that they found themselves in the same situation in the 20th century? This theme is perfectly realized in the Russian classics by the great friend of the Armenian people, Leo Tolstoy, in his world-famous novel "War and Peace" (1868–1869).

In Raffi's patriotic works (both in these and in others, including in short stories and novellas), a special style of interpretation of reality is clearly traced, which can be called heroic romanticism by analogy with the revolutionary romanticism of V. Hugo and M. Gorky. Perhaps one could state here the transcendence of the artistic world of the Armenian classic, but this is not important in this case, because through his heroic romanticism he reflects the realities of reality: yesterday, today, and the future. He considers betrayal to be the main reason for the collapse of states, families and the human soul. This is the highest sin before the Lord, his people, and himself. Unfortunately, he was right. History shows that, for example, Constantinople fell in 1453 due to the betrayal of the Genoese, Dmitry Donskoy, the winner of the Battle of Kulikovo in 1380, fled Moscow in 1382 in his underwear because of betrayal, and even today the collapse of the Soviet Union was the result of betrayal by the party elite And so states and peoples disappeared. In the entire history of mankind. However, in Raffi, unlike reality, betrayal is punished by "his own hand": Samvel in the novel of the same name kills not only his father, but also his stepmother, who betrayed the Fatherland. "The sword that struck down the traitorous father

will also strike down the traitorous mother!" the hero of the novel exclaims, drawing the sword from its scabbard.

Betrayal in Raffi's artistic interpretation is not only a social phenomenon, a historical misunderstanding in the logical plane of the supercosmos. This is the result of psychological education, everyday behavior, and spiritual baseness. Here is an example of such a traitor: "The said Fare was the son of a Catholicos, Bishop Ohan, who was a brilliant example of greed. This hypocrite presented himself as a submissive hermit, living in strictness, who did not crave fame, dressed in rags, walked half naked, and sometimes did not wear sandals: in summer he tied his feet with reeds, and in winter with ropes of herbs" ("Samvel"). It is no coincidence that Armenian criticism has long noticed that often "in his national-patriotic searches, in the concept of an imaginary future, Raffi is completely in line with the ideological and artistic visions of Armenian classicism and early Romanticism"¹².

Patriotism is the highest achievement of human thought in Raffi's artistic ideology, in the philosophy of his worldview and world order. In the story "Paruyr Haykazn" (1884), the author, in historical retrospect, considering the ideology of the father of Armenian historiography of the 5th century Movses Khorenatsi (410–490) and the ideology of Paruyr Haykazn (Proeresius the Armenian, 276–368), an outstanding Roman orator, head of the school of oratory in Athens, philosopher, opposes patriotism to cosmopolitanism, basing his position on the fact that eternity and Immortality is directly related to patriotic activities.

For Raffi, the essence and purpose of life are determined by the relationship between man and the Motherland, and not only from the point of view of ideology. The realistic perception of the national idea of the XIX century is changing in the XX century by the crisis of holistic consciousness. And here it is not only the heroes of E. Hemengway and W. Faulkner who are unhappy: in the absence of patriotism, a person loses his bearings, and in some cases "plays dice" with his own life (Hesse, "Steppenwolf", 1927, "The Game of Beads", 1943). Europe and the entire American continent in the first half of the last century and subsequently found themselves in a deep crisis, having lost the path leading to the meaning of life. "God is dead," wrote F. Nietzsche, continuing the

¹² Sahinyan 2010, 7.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

thought of A. Schopenhauer's desperate predecessor: "Life is a dream, and vital forces are fading away." What about now? It's better to keep quiet about this. In his famous novel published in 1961, G. Marquez proved that even a man who fought for his Homeland and human freedom is no longer needed in the West ("No one writes to the Colonel").

To understand, evaluate Raffi and compare him with other writers, it is necessary to clarify his own philosophy of life. A European believes that he must live for the sake of life, for the sake of a good life. We think the same way. However, for a European, joy (the pleasure of life) is sexual attraction, a carefree daily routine. Our joy is our Homeland, our children and a meaningful life. In the mid-1980s, former U.S. President R. Reagan explained to the citizens of the USSR what American freedom means: "A policeman forces an old woman living in a city park to move to a nursing home, which is very understandable and human, but the woman leaves the nursing home and returns to the park. It's her right. It's more convenient for her this way." It's amazing why Western ideologists force us to live the way they think is right, when we think it's better to live differently, in our way? Don't we even have the rights that an American woman who spends the night in a city park has?

Another particularly noticeable feature of Raffi's artistic thinking and realistic philosophy is the permanence of his plots and the "universality" of his multi-national characters. The permanence of his philosophy is that the stories he describes (no matter that they reflect historical realities and were typified as echoes of past or modern wars and uprisings!) are constantly repeated, not to mention that they are present at all times on different continents of our troubled world. The composition of the images, their moral structure clearly indicate that Samvel could have done the same to his father and mother, whether he was Russian or Persian. Davit could have led an uprising for the independence of his homeland not only in Armenia, but also in France or Spain. Such an impression is formed now, when (even if only in words!) the world seems to be moving towards the universal values of goodness and justice, but in Raffi's fiction they exist as an irreversible reality that will someday conquer the whole world.

Each concept in different epochs receives a peculiar content, but the concept of worldview is always dictated by reality. In these works, Raffi's hopes for the liberation of the Armenian people from foreign yoke are primarily connected with the Russian people and the Russian Empire, and not only

because the interests of Russia and Armenia in this matter clearly coincided. He had good reasons for this: Georgia, as well as Eastern Armenia, having found themselves under the cover of Russia, found peace and tranquility, the opportunity to lead a full-blooded economic life. The whole of Armenia needed such a peace, therefore, Armenia's accession to Russia could solve many political and economic issues of the Armenian people's life, despite the prohibition of Armenian spiritual life on the territory of this country for a very short period. At the same time, prominent Armenian military and political figures, including Raffi's contemporaries such as M.T. Loris-Melikov, I.D. Delyanov¹³ and others, worked in the leadership of Russia in the name of its prosperity and the prosperity of Armenia. Russia was perceived by Raffi not as a metropolis in relation to colonies, for example, Georgia and Armenia, but as a state in which different peoples can coexist. Russia was not a foreign country for the Armenians. When Armenians moved to Tiflis or Baku, they did not move to Georgia or Azerbaijan, which had never been on the map before the creation of the USSR. They migrated to the Russian Empire, where they became the same subjects as Georgians, Azerbaijani Tatars and Russians themselves. This equality was violated by the so-called socialist revolution of 1917¹⁴, the highest achievement of which was the destruction of the Russian Empire, a sharp

¹³ Ivan Davyd Delyanov (1818–1897) was a famous statesman of the Russian Empire, the son of General D.A. Delyanov (Delyan) (1763–1837), trustee of the St. Petersburg Educational District (1858–1861, 1862–1866), director of the Imperial Public Library (1861–1882), comrade of the Minister of Public Education (1866–1874), member of the State Council (since 1874), Minister of Public Education (1882–1897). As Minister, he pursued a consistent policy in line with the counter-reforms of Alexander III. Chamberlain (1849), State Secretary of His Imperial Majesty (1867), acting Privy Councillor (1873). Honorary member of the Imperial St. Petersburg Academy of Sciences (1859). Honorary member of the Imperial Tomsk University (1892). Count (since November 23, 1888). He died in 1897. He was buried at the Smolensk Armenian Cemetery. – An online resource. The date of application is 12.01.2023.

¹⁴ According to the agreement between the Entente countries, Turkey was to disappear from the historical arena, and the western border of Russia in Asia Minor was to pass directly under the city of Sinop [**Agreements** 1952, 453], that is, the population that migrated from Western Armenia and dispersed throughout the world would have the opportunity to return to their homes and preserve their national identity. It would be interesting if Soviet Armenian historians would take this simple fact into account when praising the so-called October Revolution of 1917.

increase in chauvinism in interethnic relations and interstate wars in the post-Soviet period.

Armenians actively participated in all military undertakings of the Russian Empire in the hope of receiving help from it for the liberation of their homeland. It may seem strange, but out of 1,326 generals of the Russian Empire, 136 (and according to other sources – 200) were Armenians (10%). In view of this, Raffi's pro-Russian views should not be considered groundless. Armenia became an integral part of the Russian Empire, and not its vassal, and it was really. In the atmosphere of the mid-nineteenth century, Raffi did not become an idealist. He was a realist, albeit with a romantic tinge, and so he should be perceived in the context of the modern world order. "The basic principle of Raffi's ideology is the obligatory need to rally around a national idea".¹⁵ He understood perfectly well that small nations are always a means to achieve goals for powerful powers that have their own interests. Russia in 1829 and 1878 in fact it liberated Western Armenia from the Turks and then returned it to the Ottoman Empire, without thinking at all about what the attitude of the Turkish government would be towards our people, who did everything to the victory of the Russian arms. She was more interested in the freedom of Greece and Bulgaria. The whole of Armenia was liberated in 1916. This time, the Leninist revolution in Russia played a role. According to Raffi, in order for Armenia's interests to surpass the interests of other countries for Russia, it must be strong, that is, fighting, because all are considered not with complaisant, but only with strong neighbors.

Raffi was not a politician. He could not foresee the conceptual confrontation of the Anglo-Saxon and German worlds with the Russian world at the beginning of the XXI century, therefore, even in his classical works there are no political polemics on this topic, there are no wars and blood, and the future life in "Khent" ("Madman") and "Sparks" is presented in the most romantic tones, because such an ideal was and is striving for. So far, all of humanity has been striving for peaceful and constructive coexistence of people of different nationalities.

Such is Raffi in the national and international rational worldview of the Armenian people. And not only. Raffi is neither a seer nor a clairvoyant. He is

¹⁵ **Gevorgyan** 1990, 83.

an artist who needed to create his own happy world of the present and the future. But, unfortunately, contrary to historical materialism, history does not obey the natural movement forward. Which lane of development has history moved into today: positive or negative? White or black? Is this the end or the beginning?

In connection with the criticism of the ideological components of Raffi's prose, it is necessary to focus on his innovative methods of description, directly related to the topic, which for some reason have not yet been noticed by Armenian literary criticism. The main technique of his description of historical events is typification in order to create a historical paradigm of our people. Raffi believed that a nation, like an individual, has its own destiny. Armenia, which, according to V.Y. Bryusov's apt remark, found itself at the junction of two militant worlds, is in no way inferior to countries that were destined for a happy fate, therefore, the historical paradigm that the Armenian classic begins with the IV century AD and brings to the XVIII century is an artistically typed, artistically meaningful history of the Armenian ethnic group, which is why it becomes psychologically compressed and, as it were, really tangible. A similar technique for describing historical events in a typed historical paradigm was brilliantly implemented by A.N. Tolstoy in recreating the era of Peter the Great (the novel "Peter the First").

It was noted above that Raffi used the typification of historical figures. There is no need for subtle research to show that all his characters are given in symbolic images of Armenian folklore. As a result, the historical figure becomes a heroic symbol, and the folklore image acquires a romantic reality. These are the images of not only Samvel and Mushegh Mamikonyan, but also Davit Bek and sparapet (military commander) Mkhitar.

Of great interest to literary criticism are Raffi's landscape, everyday and other sketches,¹⁶ which are better called interpretations of facts. If you carefully read the description of the morning in the Ararat Valley, the landscapes of Artsakh (Karabakh) ("Samvel", "Davit Bek"), the emotional experiences of Samvel before meeting his traitorous father, there is a direct comparison with the European psychological prose of the first half of the twentieth century (St.

¹⁶ **Varandyan** 1938, 12–16.

Zweig etc.). The psychological phenomenon acquires in in the artistic world of the Armenian writer, the sign of perspective.

It would be unfair to limit our analysis of Raffi'i to its patriotic theme. He conveys the love relationships of his characters more tenderly than F.S. Fitzgerald did already in the first half of the twentieth century in his famous revelations "The Night is Tender" and "Beyond Paradise".

Raffi is great, but why him, unlike M. Druon not recognize the big world as such? The answer is simple. Firstly, Raffi is an Armenian, and in order to win him a place on the world stage, we must become a great nation, because despite the "cries of democracy", each country tries to advertise only its own values. Advertising of the spiritual pearls of our nation should also become a state program. Secondly, Raffi preaches the real universal equality of nations, and the "great of this world" need a good face at a bad game.

Raffi's ideology seems to be in direct contradiction with the modern "democratic" ideology of the West. But history shows that the path to individual freedom (regardless of its freedom of interpretation), as indicated, lies through national independence. So, does Raffi's national identity contradict the ideology of individual freedom? Not really, but it contradicts extreme globalism, which is not a panacea for all national and religious contradictions, but the realization of the idea of universal ethnic and cultural assimilation of the world by one country – the United States. The events described in the novel "Samvel" date back to the IV century AD, when Armenia was fighting for its liberation against two great powers of that era – Byzantium and Persia, each of which sought to establish its own world order in all the inhabited space known to it. Naturally, the ideology of "Samvel" cannot coexist with the ideologies of the self-proclaimed "defender of the free world" – the United States. Raffi is the chain that holds together the phenomenon called the Armenian people. Without such a chain, "the people can be "disassembled", dismantled ... And if some influential force is dismantling the people of our country, then the common will disappears, which means that the state loses its power and the state remains without the people"¹⁷. To imagine Armenia and Armenian literature without Raffi is like imagining Russian literature without L.Tolstoy ("Sevastopol Stories", 1855, "Cossacks", 1868, "War and Peace", 1868–1869, "Hadji Murad", 1901, etc.). The Russian classics

¹⁷ Kara-Murza S.G. 2007, 9.

Madoyan V.

abandoned the outstanding poems of V. Mayakovsky (but not all of his poetry) due to the rejection of the ideals of the October revolution of 1917. But V. Mayakovsky remains V. Mayakovsky for the whole country. What ideals are we abandoning by excluding Raffi from school textbooks? According to the same logic, to abandon Raffi is to abandon one's own people, who have been "dismantled" from the very beginning of the notorious "perestroika". The Armenian classic, according to the apt expression of S.P. Muradyan, in his works, gives real lessons in the history of the Fatherland, pointing out the "strict need to thoroughly know the history of the motherland"¹⁸.

Despite the "philanthropic" guise, modern Western democracy cannot hide that it is no different from medieval barbarism. The example of recognition of Kosovo, on the one hand, the "scolding" of Catalans in Spain in 2017, the war against Armenians in Karabakh in 2020, their deportation in 2023 in front of the entire "democratic world", the direct shooting of demonstrators in Karakalpakia (Uzbekistan) in 2022, on the other hand, suggests that there are really no significant changes in political ideology. Medieval betrayal has been replaced by the principle of a double standard – a hidden betrayal of absolute truths, transcendently propagated from all tribunes and pulpits. "It is necessary to distort the scale of values for a while – to make people "want what they do not want".¹⁹ The fight against Raffi is really a fight against the Armenian people. You can not make someone into a classical writer, they become it on their own. Cosmopolitanism, contrasted with Raffi's patriotism, is a myth, a soap bubble. But myths have already been created, they are "created in order to keep people in line. When their (myths. – V.M.) it is possible to instill imperceptibly into the consciousness of the masses, as does the cultural and information apparatus, myths gain enormous power, because most people are unaware of the manipulation taking place".²⁰

In political time, only the propagandistic false truth is changing, which stubbornly hangs on the ears of taxpayers so that they again vote for profits from lies and wars. I wonder why a wall is being built between Mexico and the United States? After all, Mexicans are rushing to their territory: the states of Texas, California, etc., which, based on the principle of territorial integrity, are

¹⁸ Muradyan 2003, 9.

¹⁹ Kara-Murza 2001, 247.

²⁰ Schiller 1980, 42.

National Identity: Raffi in the Ideological Conflicts of "Freedom..."

an integral part of Mexico, a part conquered by the United States in 1846–1848. It turns out that territorial integrity for weak countries is interpreted only in favor of the powerful.

The West always fetishizes what it cannot fight against, because of the "freedom" of its laws, especially if Russia is fighting against these phenomena. If there is a struggle against drug use in Russia, then drugs are not evil. If Russia is against legalizing homosexuality, then legalizing homosexuality is the greatest achievement of world civilization (the result of incredible efforts (?) intellectuals of the West!). If Russia promotes patriotism, then this is the ideology of the "evil empire": cosmopolitanism should be promoted. etc. Naturally, Raffi has no place either in the "free" ideology of the West or in the ideology of the "orange revolutions" financed by it. The logic of the outstanding classic allows us to see in today's vicissitudes of the era echoes of his warnings to future generations.

Conclusion

The collapse of the USSR brought to our peoples not only widespread impoverishment, but also death from civil and interethnic wars, powerful migration trends from the countries of the former USSR to the United States and other Western states (which can only be assessed as plundering the population), the loss of an avant-garde role in science, education and culture, and the destruction of industrial potential. The goal of such development on the part of the West is quite clear – the extermination of the intellectual and industrial base of unfriendly countries in order to maintain a leading position in the politics and economy of the world. The attitude towards Western values could have been completely different if the collapse of the USSR had brought peace and prosperity to our peoples, a breakthrough in scientific and spiritual development, and personal freedom. Raffi prevents them from hiding a terrible crime against the peoples of the former USSR, but even the United States, like all empires in history, has its beginning and will have an end, and Raffi is eternal, as our people and universal humanistic origins are eternal.

Raffi is just the beginning. This stream of dismantling of peoples will continue for a long time if it is not stopped in time.

BIBLIOGRAPHY

Դարբինյան Գ. 1986, Րաֆֆին և Ռուսաստանը, Երևան, «Գիտելիք», 41 էջ: (*Darbinyan G. 1986, Raffin ev Rusastany, Yerevan, "Giteliq", 41 ej*). *Darbinyan G. Raffi and Russia. Yerevan, "Knowledge", 1986, 41 p. (in Armenian).*

Գևորգյան Ս.Զ. 1990, Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերը Րաֆֆու հրապարակախոսությունում, Երևան, «Հայաստան», 196 էջ: (*Gevorgyan S.Z. Haj azgayin-azatagrakan paykari harcery Raffu hrarakakhosutyunum, Yerevan, "Hajastan", 196 ej*). *Gevorgyan S.Z. Issues of the Armenian national liberation struggle in Raffi's journalism. Yerevan, Hayastan, 1990, 196 p. (in Armenian).*

Մուրադյան Ս.Պ. 2003, Գրական հանգրվաններ. հ.1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 9–30: (*Muradyan S.P. 2003, Grakan hangryvanner, h.1. Yerevan, EPH hrat., ej 9-30*). *Muradyan S.P. Literary harbors. Book 1. Yerevan. YSU, 2003, pp. 9–30 (in Armenian).*

Սահինյան Ս. 2010, Րաֆֆու գաղափարների և պատկերների համակարգը, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 286 էջ: (*Sahinyan S. Raffu gaghapharneri ev patkerner hamakargy, Yerevan, HGM hratarakchutyun. 286 ej*). *Sahinyan S. Raffi's system of ideas and images. Yerevan, Publishing House of the Joint Venture of Armenia, 2010, 286 p. (in Armenian).*

Վարանդյան Մ. 1938, Րաֆֆի, Բուխարեստ, «Հայկ. տպագր.», 146 էջ: (*Varandyan M. Raffi, Bukharest, "Hayk. tpagr.", 146 ej*). *Varandyan M. Raffi. Bucharest, "Armenian. print", 1938, 146 p. (in Armenian).*

Րաֆֆի 1984, Լիակատար ժողովածու 12 հատորով, հ.4. Երևան, «ՀԶ» հրատ., 462 էջ: (*Raffi 1984, Liakatar zhoghovatsu 12 hatorov, h.4. Yerevan, "HDz" hrat., 1984, 462 ej*). *Raffi. Complete collection of works in 12 volumes. Vol. 4. Yerevan, "SP", 1984. 462 p. (in Armenian).*

Րաֆֆի 1985, Լիակ. ժողովածու 12 հատորով, հ. 5. Երևան, «ՀԶ» հրատ., 654 էջ: (*Raffi. Liakatar zhoghovatsu 12 hatorov. H.5. Yerevan, "HDz", 1985, 654 ej*). *Raffi. Complete collection of works in 12 volumes. Vol. 5. Yerevan, "SP", 1985. – 654 p. (in Armenian).*

Րաֆֆի 1986, Լիակ. ժողովածու 12 հատորով, հ.6. Երևան, "ՀԶ" հրատ., 606 էջ: (*Raffi 1986, Liakatar zhoghovatsu 12 hatorov, h.6. Yerevan, "HDz" hrat., 606 ej*). *Raffi. Complete collection of works in 12 volumes. Vol. 6. Yerevan, "SP", 1986. – 606 p. (in Armenian).*

Րաֆֆի 1986, Լիակ. ժողովածու 12 հատորով, հ.7, Երևան, «ՀԶ» հրատ., 607 էջ: (*Raffi 1986. Liakatar zhoghovatsu 12 hatorov, h.7, Yerevan, "HDz" hrat., 607 ej*). *Raffi. Complete collection of works in 12 volumes. Vol. 7. Yerevan, "SP", 1986, 607 p. (in Armenian).*

Րաֆֆի 1986, Լիակ. ժողովածու 12 հատորով, հ.8, Երևան, «ՀԶ» հրատ., 607 էջ: (*Raffi 1986, Liakatar zhoghovatsu 12 hatorov, h.8, Yerevan, "HDz" hrat., 1986, 607 ej*). *Raffi. Complete collection of works in 12 volumes. Vol. 8. Yerevan, "SP", 1986. 607 p. (in Armenian).*

Договора. 1952. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 гг. Москва, Политиздат, 464 с. *Collection of treaties of Russia with other states. 1856–1917. Moscow, Politizdat, 464 p. (in Russian).*

Кара-Мурза С.Г. 1988. Демонтаж народа. Москва, Алгоритм, 702 с. *Kara-Murza S.G. Dismantling of the people. Moscow, Algorithm, 2007. – 702 p. (in Russian).*

Кара-Мурза С.Г. 2001. Манипуляция сознанием. Москва, Eksmo-Press, с. 56–78. *Kara-Murza S.G. Manipulation of consciousness. – Moscow, EKSMO-Press, 2001, pp. 56–78 (in Russian).*

Крупник Э.П. 2006. Национальное самосознание: введение в проблему: монография. Москва, МПСИ, 144 с. *Krupnik E.P. National identity. Introduction to the problem: monograph. Moscow, MPSI, 2006. – 144 p. (in Russian).*

Оксфордский 2002. Оксфордский толковый словарь по психологии. Москва, Вече, АСТ. *Oxford Explanatory Dictionary of Psychology. Moscow, Veche, AST, 2002 (in Russian).*

Шиллер Г. 1980. Манипуляторы сознанием. Москва, Мысль, 352 с. *Moskva, Misl, 352 s.). Schiller G. Manipulators of consciousness. – Moskva, Mysl, 1980. 352 p. (in Russian).*

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

v.madoyan@rambler.ru

0009-0001-6841-5611

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ: ՐԱՖՖԻՆ
«ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ «ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ»
ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ**

Ամփոփում

Րաֆֆին այն հայ խոշորագույն գրողն է, որի ստեղծագործություններում արտացոլվել են մեր ժողովրդի հոգևոր որոնումները, նրա քաղաքական նպատակներն ու պատմական վայրիվերումները, ազատատենչությունն ու հայրենասիրությունը: Ներկայումս գլոբալիզմի կողմնակիցները քննադատում են նրա գաղափարական պայքարի, օտարերկրյա լծից ազատվելու, ազգային ինքնագիտակցություն դաստիարակելու, ազգային դեմք ունենալու հայեցակարգը՝ այն պատրվակով, որ աշխարհի և գաղափարախոսության զարգացման վերաբերյալ նրա տեսակետները չեն համապատասխանում ազատության և ժողովրդավարության ժամանակակից սկզբունքներին: Գլոբալիզմը, որ-

պես կանոն, բնութագրվում է նրանով, որ իր մեջ ներառում է մի քանի հիմնական դրույթներ, որոնք հակասում են հայրենասիրությանը: Հոդվածը ցույց է տալիս, որ Րաֆֆուն ուղղված բոլոր մեղադրանքները հանգում են հայ ազգային ինքնագիտակցության ոչնչացմանը, Արևմուտքի գաղափարախոսության թելադրանքին ենթարկմանը, ինչը, ի վերջո, հանգում է հայ ժողովրդի՝ որպես այդպիսինի «կազմալուծմանը»: Հեղինակը լուրջ ուշադրություն է հրավիրում արձակագրի գեղարվեստական հմտությունների առանձնահատկությունների վրա, որոնք հետագայում մարմնավորվել են նաև XIX–XX դարերի ռուս և եվրոպական գրականության դասականների ստեղծագործություններում:

Բանալի բառեր՝ Րաֆֆի, գլոբալիզմ, հայրենասիրություն, ժողովրդավարություն, ազգային դեմք, ազգային արժանապատվություն, դասական գրականություն:

ANUSH APRESYAN*

PhD in Philology

Senior Researcher Matenadaran, Mesrop Mashtots'

Research Institute of Ancient Manuscripts

apresiananush@gmail.com

0000-0002-3735-5118

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.147-161

UNIVERSAL KEY BETWEEN EAST AND WEST: ST. GREGORY OF NAREK

Abstract

The contribution of St. Gregory of Narek (ca. 950–1003) to the corpus of world spirituality during the Middle Ages has been the subject of underestimation, particularly by Western authors and sources. In the contemporary era, Gregory of Narek's oeuvre, along with its dissemination and re-evaluation in the West, is regarded through the lens of literary schools, interpretations, and modern translations. Of particular significance is his canonization by the Catholic Church.

Gregory of Narek is recognized as an exceptional chronicler of poetic art from the School of Narek and as a developer of its literary traditions. This article will focus on the theoretical and creative connections between the School of Narek and the School of Cilicia, which enabled chroniclers of the Cilician school to restore and rediscover Gregory of Narek's literary legacy. The commentaries on the *Book of Lamentation*, in particular, have contributed to a more profound understanding of St. Gregory of Narek's ecclesiastical and spiritual-poetic works, thereby facilitating comprehension for Western scholars and translators. The dissemination of St. Gregory of Narek's oeuvre in the West has been significantly facilitated by the efforts of French, Russian, English, Italian, and other translators. On April 12, 2015, Pope Francis I formally designated Gregory of Narek as a *Doctor of the Universal Church*.

* The article has been delivered on 25.04.2025, reviewed on 03.12.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

This formal acknowledgement by the Catholic Church signifies a pivotal development, propelling heightened interest and closer examination of Gregory of Narek's contributions within the Western academic and cultural landscape. It also heralds a renewed scholarly focus on the universal, human, and enduring significance of St. Gregory of Narek.

Keywords: *St. Gregory of Narek, Book of Lamentation, School of Narek, School of Cilicia, canonization, poetic art, universal key.*

Introduction

St. Gregory of Narek's literary works have attracted considerable scholarly attention, as reflected in the recent growth of academic interest in his life and oeuvre. This reassessment is largely attributed to the advent of modern studies, translations, publications, and references that have collectively served to re-evaluate and re-contextualize his significance within the broader literary and theological landscape. Despite the passage of a millennium, the oeuvre of Gregory of Narek continues to resonate with humanity not only in the East but also in the West. This enduring appeal can be attributed not only to the preservation of his creative heritage and its significance in the field of Armenian Studies but also, most fundamentally, to its universal and timeless perception. St. Gregory of Narek's literary works have attracted considerable scholarly attention, as reflected in the recent growth of academic interest in his life and oeuvre. At the heart of this oeuvre is a sustained meditation on the human condition and the manifold elements that shape its refinement and perfection. The corpus of Gregory of Narek's works has been extensively imitated and disseminated across nearly all periods of history. A significant proportion of these imitations have been preserved in the form of valuable memoirs. The imitative prose and verse lines, in addition to the rich and eloquent descriptions, offer a comprehensive perspective on the influence of the author. The appellations "holy and blessed archpriest" and "wise"¹ serve to underscore the profound influence of Gregory and the remarkable dissemination of his oeuvre. The highest assessments of his life and work are expressed in the numerous writings of various genres, written by contemporaries, which shed light on almost all aspects of Gregory of Narek's multifaceted life. The following steps have been outlined to enhance

¹ See **Ghazinyan** 1995, 29–39.

understanding of the holiness of Gregory in the West: the relationship of *schools*, *commentaries*, *translations* and *editions* of the *Book of Lamentation*, and the *canonization* of the author.

School of Narek and School of Cilicia

To present the dissemination of Gregory of Narek's work in the West, it is essential to consider it within the context of the living connections and deep relationships between the *School of Narek* (10th–11th centuries) and the *School of Cilicia* (12th–13th centuries).² Gregory of Narek, the chronicler of the School of Narek, developed the literary and theoretical traditions of that school in his works. In the new historical reality, the continuation of the School of Narek can be observed in the School of Cilicia (Western Armenia). This school is notable for its renowned chroniclers, including Nersēs Shnorhali, Gregory Tgha, and Nersēs of Lambron.

The two schools are introduced through the creative heritage of their respective literary families and the fundamental, profound similarity of their works, regarding both theoretical and creative perspectives. Specifically, the notable representatives of the Cilician school share strong ties with Gregory of Narek. Evidence of the Gregory of Narek and Nersēs of Lambron connection can be found in Gregory's *Life*, composed by Nersēs of Lambron; the commissioned copy of the *Book of Lamentation* (the oldest preserved version dating back to 1173); and the commentary on the prayer of Gregory of Narek, written in Nersēs of Lambron's first extensive work in 1177. Consequently, the endeavor to replicate and disseminate the *Book of Lamentation* was initiated, thereby marking the inception of the study of Narek.³

Furthermore, one of the founders of the School of Cilicia, Catholicos Gregory II the Martyrophile, established one of the most celebrated libraries of the period, accumulating a vast collection of scattered manuscripts and bibliographic heritage. He was the first to collect the works of the School of Narek, particularly those of St. Gregory. This indicates that by the 12th century, the works of the chroniclers of the School of Narek were already available in the prominent libraries of Cilicia, where they were studied and discussed within spiritual-

² For more details about the relationship of the School of Narek and the School of Cilicia, see **Tamrazyan** 2007.

³ See **Khach'atryan** 1996, 160–161.

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

theological circles.⁴ This is evidenced by the first mention of St. Gregory, preserved in Mashtots Matenadaran manuscript 2496 [Կամ հոմանունն իր սքանչելի / Փիլիսոփայն Նարեկացի / Ջայն հանճարեղսն ես ուզեի / Եւ ինձ ի յաւգն կոչէի]⁵ (“Gregory is a philosopher of distinction and a poet of remarkable talent”). However, Gregory’s name had mainly remained unknown for nearly a century. This marks the first instance in the 12th century when Gregory’s name became well-known. He was already a highly respected author, recognized for his philosophical insights. Starting in the 12th century, Gregory of Narek’s work helped spread his universal ideas throughout the School of Cilicia.

Commentaries on the Book of Lamentation

The representatives of the School of Cilicia were responsible for the rediscovery, reinterpretation, and dissemination of the works of St. Gregory of Narek to the West. The dissemination of Gregory of Narek’s thought to the West was significantly facilitated by the widespread circulation of his work’s imitations.

The *Book of Lamentation* was held in high esteem in the medieval Armenian literary tradition, as evidenced by the numerous imitations that survive. The oldest surviving copy of the book dates back to 1173 and was commissioned by the chronicle of the School of Cilicia, Nersēs of Lambron. The text was copied in Skewra by Grigor of Skewra. Nersēs of Lambron is credited with the biography of Gregory of Narek, which is included in the M1568 manuscript.⁶ In his inaugural volume, written in 1177, Nersēs of Lambron presents a comprehensive account of the life and teachings of Gregory of Narek, entitled: «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոց պատարագին» (“Reflection on the order of the church and comment on the liturgy of the performance”).⁷ In his work, Nersēs of Lambron included a section dedicated to Gregory’s 33rd prayer. This prayer offers an insightful interpretation of the prayer dedicated to the Holy Spirit and a special appreciation of St. Gregory and his work. The prayer (33.6–8)

⁴ T’amrazyan 2007, 9–12.

⁵ Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots’ Matenadaran 1965, manuscript № 2496, 326a.

⁶ Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots’ Matenadaran 1965, manuscript № 1568, 119a–b, see.

⁷ See Nersēs of Lambron 1847, 195–197, 250–260.

has become an integral part of the preparatory rites of the Divine Liturgy of the Armenian Church since the thirteenth century:⁸

*Almighty, beneficent lover of humankind, God of all, maker of the visible and the invisible, savior and restorer, provident one and peacemaker, mighty Spirit of the Father: We implore you with outstretched arms and pray with cries and sighs in your astounding presence.*⁹

In this prayer, Gregory is referred to as “blessed,” and the efficacy of his prayer to the Holy Spirit is demonstrated by the harmonious interplay between feeling and speech. In his comparison of this advisory prayer by Gregory of Narek to the biblical books, Nersēs of Lambron sanctifies both Gregory and the copying and spreading of the *Book of Lamentation*.

The *Book of Lamentation* was inspired by divine intervention and interwoven with the allegorical thinking of the Middle Ages, making it difficult for Western readers to understand. Even in the Middle Ages, the book was incomprehensible to many people because of the difficulty of understanding the words characteristic of the period, as well as the creation of new words and their ambiguous usage. Commentaries were written to make Gregory’s work more accessible.

a) The medieval commentaries of the *Book of Lamentation* are not a single original text; rather, they are divided into four separate editions, which are conventionally called the first, second, third, and fourth according to chronology.¹⁰ The earliest version of the first edition of the Solution is known from a copy dating to 1271.¹¹ Its abridged version was included in the 1700–1702 edition of the works of Gregory, published in Constantinople, and then reprinted in all subsequent 18th-century Constantinople editions, with the exception of those from 1774 and 1790.¹² Only a small proportion of the

⁸ Tashean 1897, 520–521.

⁹ The examples presented herein are drawn from the original *Book of Lamentation*, as translated into English by Abraham Teryan, see Terian 2021, 152.

¹⁰ For more details see Khach’atryan 1996, 238–248.

¹¹ Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots’ Matenadaran 1970, manuscript № 5518, 253a–305b. For more details, see Ghazinayn 1995, 35, see also Khach’atryan 1996, 246.

¹² See Grigor Narekats’i 1985, 197–209.

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

medieval commentaries have been published, with the majority being manuscripts.¹³

In the West, the interpretations of the book by Patriarch Yakob Nalian and Father Gabriël Awetik'ian followed.

b) The commentary of the scribe, commentator, and church figure Patriarch Yakob Nalian was published in 1745 in Constantinople. It consists of three sections: a preface (pp. 1–12), a commentary on the *Book of Lamentation* (pp. 13–720), and a commentary on the interjections (pp. 721–1051);¹⁴

c) The commentary of Mekhitarist scholar, lexicographer, grammarian, commentator, and philologist Father Gabriël Awetik'ian was published in Venice in 1827.¹⁵ The work is of significant value, particularly in its pioneering approach to interpreting the *Book of Lamentation*, which was previously examined through the lenses of “word and thing” and “theory or meaning.”¹⁶

Although the interpretations diverge significantly in structure and approach from the monotheistic ones, they serve as a dictionary or key to understanding Gregory's work.

In the West, the dissemination of Gregory's work was facilitated by various publications, contributing to its wider availability. After the invention of printing, the *Book of Lamentation* had many editions. It was published 32 times in Constantinople, 15 times in Venice, 6 times in Jerusalem, and 3 times in the city of Smyrna. There were also single editions in Marseille (incomplete), Paris, Buenos Aires, and Delmar.¹⁷

Translations of the Book of Lamentation

In order to achieve a more profound and comprehensive understanding of any given work, it is generally accepted that one should prioritize the original version. The *Book of Lamentation* exemplifies this preference, as it stands out

¹³ For the medieval commentaries on the *Book of Lamentation*, see **Khach'atryan** 1995, 237–379.

¹⁴ **Nalian** 1745, 678.

¹⁵ **Awetik'ian** 1827. The initial iteration of this interpretation was first published in Venice in 1801, but the author was dissatisfied with it. A more comprehensive and revised version, incorporating additional manuscript material, was subsequently published in 1827 and republished in 1859. For Awetik'ian's interpretation, see **Khach'atryan** 1995, 61–64.

¹⁶ **Awetik'ian** 1827, 6.

¹⁷ See **Grigor Narekats'i** 1985, 225.

not only for its content but also for its innovative linguistic approach. Despite being one of the most widely read works for centuries, Gregory's *Book of Lamentation* was not universally comprehensible. The complexity of the philosophical underpinnings and the linguistic intricacies contributed to the challenge of comprehension. Given the complexity of the original text, it became imperative to provide explanatory notes or even a translation to facilitate comprehension. The proclamation of Gregory of Narek as a Doctor of the Church of Rome became an occasion for new translations and editions of the *Book of Lamentation*.

The comments became the key for the translators of the *Book of Lamentation*. For a deeper understanding of each work, it is preferable to consult the original. The *Book of Lamentation* is exceptional not only in content but also in language. Although Gregory of Narek was widely read for centuries, his work was not accessible to everyone due to its philosophical depth and language. As a result, it became necessary not only to explain but also to translate the *Book*, as the original text had become almost unintelligible. The translation of Gregory's work into Western languages was eased by the availability of the existing translations of the *Book of Lamentation* in both Western Armenian and Eastern Armenian in the East.¹⁸

Gregory's work was first known to foreign language readers in the West through the French translation by Archag Tch'obanian. In 1900, Tchobanian published several parts of Gregory's book in *Mercure de France*.¹⁹ Afterwards, several prominent writers and critics of the time, including Eugène Borre, Félix Neve, and Luc-Andre Marcel, referenced Gregory of Narek and were inspired by his *Book*.²⁰ They translated and published some parts of it. These initial, albeit incomplete, translations generated significant interest in Gregory. Subsequently, his work was translated in its entirety twice into French, four times into English, and four times into Russian; it was also translated into Italian

¹⁸ The most recent Eastern Armenian translation of the *Book of Lamentation* was published in 2019 by translator M. Priest Aramian, see **Aramian** 2019.

¹⁹ **Tch'obanian** 1900, 369–405.

²⁰ For more details, see **Gasparyan** 1996, 145–150. In 1950 and 1951, the poet and translator Luc-André Marcel translated several sections of the *Book of Lamentation* and authored the article *Grigor Narekats'in ew hayots' hin poezian*. In 1953, the literary critic Jean Ballard published translated sections and an article in a separate book, see **Marcel** 1953, for more details, see **Ghazinyan** 1996, 54–56.

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

and Persian, with partial translations appearing in several other languages.²¹ Thanks to French, Russian, English, Italian, and other translators, St. Gregory has taken his rightful place not only in Armenian literature, but also in world literature. This is evidenced by the new foreign language translations of the *Book of Lamentation* in the West.

Canonization of Gregory of Narek

Gregory of Narek, in the realm of Western scholarship on medieval spirituality, has received relatively little recognition, which is regrettable given his significant contributions to the field. It is clear that he deserves to be included among most distinguished figures. The formal recognition of Gregory's contributions was not an instantaneous event; rather, it was the culmination of a protracted process undergone by the *Book of Lamentation*. The initial phase entailed the identification of Gregory and his contributions to the West, along with the acknowledgment and acceptance of the fundamental concepts articulated in the *Book of Lamentation*. The process of declaring Gregory a saint began in 1988 and required extensive effort from his translators and researchers.²² In 2015, Pope Francis formally declared Gregory of Narek a Doctor of the Catholic Church during a ceremony held in St. Peter's Cathedral in Rome.

The recognition of Gregory of Narek's sanctity extends beyond the merely human, thereby articulating a paradigm of cosmic sanctity that remains a living reality and a source of spiritual edification and enlightenment for numerous individuals. The opportunity for humanity to learn from a thousand-year-old saint and be guided by his writings is invaluable. This formal acknowledgement by the Catholic Church of Gregory of Narek as a Doctor of the Church resulted in an increase in academic publications, commentaries, translations, and studies of his legacy. This assertion is substantiated by the emergence of recent translations of the *Book of Lamentation* in Western languages.²³ It is noteworthy

²¹ For the foreign language translations of the *Book of Lamentation*, see **Apresyan** 2021, 213–222.

²² See **Zek'iyān** 2015, 10–23.

²³ The *Book of Lamentation* has been translated into several languages. An initial translation into Latvian was completed by Valda Salmina in 2017, see **Salmina** 2017. This was followed by translations into Estonian by Peeter Volkonski in the same year, see **Volkonski** 2017, Dutch by Theo Maarten van Lint in 2018, see **Maarten** 2018, and Litvian by Sigita

that before this, the *Book of Lamentation* had already gained recognition in the West through Italian translations by B.L. Zekian and French translations by J.-P. Mahé.²⁴

The *Book of Lamentation* is distinctive in that it has been translated into multiple languages and by the same translator on multiple occasions. The objective of these new translations was to create an accurate representation of the original text, ensuring that Gregory's words were conveyed to the reader with the utmost clarity and precision. Following the canonization of Gregory of Narek, translators J.-P. Mahé and B.L. Zekian, who had previously translated Gregory's work, revisited it and translated it once more.²⁵ It was primarily through the efforts of these translators, complemented by numerous multi-genre writings by contemporaries and international scholarly conferences, that St. Gregory of Narek was awarded the title of Doctor of the Church, and that almost all aspects of his multifaceted life have been brought to light. The study and translation of the *Book of Lamentation* in Armenian is an ongoing process. The work is currently one of the most widely published books in Armenia.²⁶

Toward a Better Understanding of the Prayers

The recognition of Gregory of Narek in the West allowed researchers to unravel the symbolic meaning of his prayer, which they discussed in the prefaces to their translations of the *Book of Lamentation*, as well as in separate articles and studies.

Gregory's work resonates with Western readers and researchers due to its universal and timeless nature: "*May earnest supplications be made on behalf of some and good counsel be given to others through the prayers in this book*" (Prayer 3.2).

By transcending the limitations imposed by historical context, world history, temporal boundaries, and nationalistic perspectives, St. Gregory's work has emerged as a new phenomenon among Western audiences. This represents a significant departure from medieval traditions, where authors prioritized

Geda in 2021, see **Geda** 2021. An additional translation into English was completed by Abraham Terian in 2021, see **Terian** 2021.

²⁴ For these translations see **Zek'ian** 1999, see also **Mahé** 2012.

²⁵ **Zek'ian** 2016.

²⁶ **Grigor Narekats'i** 1985, 225.

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

collective experiences and the study of history over the complexities of personal lives. Instead, individuals were assessed based on their actions, character, and prevailing traits. By emphasizing the importance of human discourse, St. Gregory elevates his viewpoint on humanity. The moral image of man, shaped by the continuity of generations, suggests that the moral life of humanity continuously assimilates to God and undergoes deification: "*And may you make this book consisting of prayers of lament, begun in your name, Most High, into a life-giving remedy to heal your creatures' ailments of body and soul*" (Prayer 3.5).

Another noteworthy aspect of the author's oeuvre is the content and the issues it addresses. While Gregory of Narek's ethical views were influenced by a mix of ancient and Christian texts, literature, folk traditions, and his personal experiences, the 10th century nonetheless marked a shift from theocentricity to anthropocentricity. His literary works provide insight into the complexities of the human psyche and the subtleties of the individual's inner world. In the *Book of Lamentation*, St. Gregory poses profound questions: What is the essence of man? In whose image and likeness does he exist, and for what purpose does he exist? These inquiries signal the beginning of humanity's exploration and self-awareness in the *Book of Lamentation*: "... for I do not know myself, can never understand by whom, in whose image or to what end I was created!" (Prayer 46.1). The fundamental questions posed by St. Gregory – namely, the nature of human essence, the image and likeness in which it is reflected, and the underlying purpose of existence – serve as catalysts for the exploration of the human condition.

The significance of the relationships between Western authors and the ideas presented in the *Book of Lamentation* cannot be overstated. In the *Book of Lamentation*, St. Gregory exhibits notable affinities with earlier mystical writers such as Evagrius, John Cassian, John Climacus, Isaac of Nineveh, and his contemporary Symeon the New Theologian, as well as with anonymous authors like the pseudonymous Dionysius the Areopagite.²⁷ In these penitential prayers, Gregory shows numerous similarities with earlier mystics, particularly Dionysius of Areopagite. The shared metaphors and spiritual practices highlight a common spiritual tradition and a shared experience of divine presence: "*May the saint's*

²⁷ Terian 2021, 28.

prayer for those who help disseminate his prayer book (Prayer 26.4) be answered”.

Conclusion

Following the Catholic Church’s declaration, St. Gregory of Narek has increasingly gained recognition in the West, complementing the prominence he has long held in the East. The School of Cilicia continues the theoretical and creative tradition established by the School of Narek. The chronicles of the Cilician School work diligently to unearth and rediscover the literary heritage of St. Gregory of Narek. Emerging in the 12th century in Cilicia, the Cilician School offers a unique interpretation of the intricate world of Gregory of Narek’s prayers and poetry. The followers of the Cilician School examined the intricacies of these works and developed Gregory of Narek’s concept of prayer through their writings, offering valuable explanations and interpretations. These commentaries have been essential in facilitating Western scholarship of spirituality and understanding of the symbolic meanings embedded in Gregory of Narek’s oeuvre. The commentaries have clarified the intricate connections shared between the author’s work and biblical texts. Furthermore, in recent centuries, translations and publications have emerged that firmly establish Gregory of Narek’s seminal work, the *Book of Lamentation*, within the broader context of world literature. Current studies have highlighted the profound spiritual and religious significance of St. Gregory’s 95 prayers from the depths of the heart.

BIBLIOGRAPHY

Արամյան Մ. 2019, թարգմ. Ար Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Երևան, «Վէճ», 462 էջ: (*Aramian M.* 2019, t’argmanutyun Sb. Grigor Narekats’i, Matean Oghbergut’ean, Erevan, “Vem”, 462 ej). *Aramian M.* 2019, transl. Gregory of Narek, *Book of Lamentation*, Yerevan, “Vem” Publ, 462 p. (in Armenian).

Աւետիքեան Գ. 1827, Նարեկ աղօթից, համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբք բացա-յայտեալ մի անգամ եւ այժմ երկրորդ անգամ յաւելլուածով, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 586 էջ: (*Awetik’ian G.* 1827, Narek aghōt’its’, hama’ot ew zgushawor lutsmunk’ bats’ayayteal, Venetik, S. Ghazar, 586 ej). *Awetik’ian G.* 1827, Narek, *Book of Prayers: Brief and Meticu- lous Interpretation*, Venice, San Lazzaro, 586 p. (in Armenian).

Գասպարյան Հ. 1966, Գրիգոր Նարեկացիին ֆրանսիական գրական մտքի գնա- հատմամբ, Սովետական գրականություն, № 6, Երևան, էջ 145–150: (*Gasparyan H.* 1966,

Universal Key Between East and West: St. Gregory of Narek.

Grigor Narekats'in fransiakan mtk'i gnahatmamb, Sovetakan grakanut'yun, № 6, Erevan, ej 145–150). Gasparyan H. 1966, Gregory of Narek in the Evaluation of French Literary Thought, Soviet Literature, № 6, Yerevan, pp. 145–50 (in Armenian).

Գրիգոր Նարեկացի 1985, Մատենան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ Խաչատրյան Պ., Ղազինյան Ա., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1123 էջ: (**Grigor Narekats'i** 1985, *Matean Oghbergut'ean, ashkhatasirut'yamb Khach'atryan P., Ghazinyan A., Erevan, Haykakan SSH GA hrat. 1123 ej*). **Gregory of Narek** 1985, *Book of Lamentation*, ed. Khachatryan P., Ghazinyan A., Yerevan, Armenian Academy of Sciences, 1123 p. (in Armenian).

Զեքիյան Պ.Լ. 2015, Գրիգոր Նարեկացի. Տիեզերական վարդապետ, Բանբեր Մատենադարանի, № 22, Երևան, էջ 10–23: (**Zek'iyen B.L.** 2015, *Grigor Narekats'i: Tiezerakan vardapet, Banber Matenadarani, № 22, Erevan, ej 10–23*). **Zek'iyen, B.L.** 2015, *Gregory of Narek: Doctor of the Universal Church, Bulletin of Matenadaran, № 22, Yerevan, pp. 10–23 (in Armenian)*.

Թամրազյան Հ. 2007, Գրիգոր Նարեկացին և Կիլիկիայի բանաստեղծական արվեստի դարոցը, Երևան, «Նաիրի», 204 էջ: (**T'amrazyan H.** 2007. *Grigor Narekats'in ew Kilikiayi banasteghtsakan dprots'e*, Erevan, "Nairi", 204 ej). **T'amrazyan H.** 2007, *Gregory of Narek and the Poetic Art of Cilician School, Yerevan, "Nairi" Publ., 204 p. (in Armenian)*.

Խաչատրյան Պ. 1995, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին», 396 էջ: (**Khach'atryan P.** 1996, *Grigor Narekats'in ew Hay mijnadare, Ejmiatsin, "Mayr Ator Sb. Ejmiats'in", 396 ej*). **Khach'atryan P.** 1996, *Gregory of Narek and Armenian Middle Ages, Ejmiatsin, "Holly Ejmiatsin" Publ., 396 p. (in Armenian)*.

Ղազինյան Ա. 1995, Գրիգոր Նարեկացի, բանաստեղծական արուեստը, Անթիլիաս-Լիբանան, 264 էջ: (**Ghazinyan** 1995, *Grigor Narekats'i, Banasteghtsakan arveste, Ant'illas-Libanan, 264 ej*). **Ghazinyan A.** 1995, *Gregory of Narek, Art of Poetry, Antelias-Lebanon, 264 p. (in Armenian)*.

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 1965, ձեռագիր Հ^մ 1568, 2496, կազմեցին՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մնացականյան, Երևան, հ. 1, 1636 էջ: (*Mayr ts'uts'ak hayeren dzeargrats' Mashtots'i anwan matenadarani 1965, dzeragir № 1568, 2496, kazmets'in L. Khach'ikyan, A. Mnats'akanyan, Erevan, h. 1, 1636 ej*). *Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots' Matenadaran, manuscript № 1568, 2496, completed by L. Khach'ikyan, A. Mnats'akanyan, Yerevan, № 1, 1636 p. (in Armenian)*.

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 1970, ձեռագիր Հ^մ 5518, կազմեցին՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մնացականյան, Երևան, հ. 2, 1548 էջ: (*Mayr ts'uts'ak hayeren dzeargrats' Mashtots'i anwan matenadarani 1970, dzeragir № 5518, kazmets'in L. Khach'ikyan, A. Mnats'akanyan, Erevan, h. 2, 1548 ej*). *Main Catalogue of Armenian Manuscripts of Mashtots' Matenadaran 1970, manuscript № 5518, completed by L. Khach'ikyan, A. Mnats'akanyan, Yerevan, № 2, 1548 p. (in Armenian)*.

Նալեան Յ. 1745, Գիրք մեկնութեան աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ, Կ. Պոլիս, «Գաբրիել Սեբաստացի Բարսեղյանի» տպարան, 1136 էջ: (**Nalian Y.** 1745,

Apresyan A.

Meknut'iwn aghot'its' ew nerboghinats' Srboyn Grigori Narekats'woy, "Gabriel Sebastats'i Barseghyani" tparan, 1136 ej). Nalian Y. 1745, Commentary on the Prayers and Encomia of St. Gregory of Narek. Constantinople, "Gabriel Sebastats'i Barseghyan" publ., 1136 p. (in Armenian).

Ներսէս Լամբրոնացի 1847, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոց պատարագին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 557 էջ: (*Nersēs of Lambron 1847, Khorhrdats'utyun i kargs ew meknut'yun khorhrdots' pataragin, Venetik, S. Ghazar, 557 ej).* **Nersēs of Lambron** 1847, *Reflections on Church Orders and Interpretation of the Liturgy, Venice, San Lazzaro, 557 p. (in Armenian).*

Տաշեան Հ. 1897, Սրբազան պատարագամատոյցք հայոց. Թարգմանութիւնք պատարագաց Յունաց, Ասորոց եւ Լատինացոց հանդերձ քննութեամբք, նախագիտելեօք եւ ծանօթութեամբք, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 746 էջ: (*Tashean Y. 1897, Srbazan pataragamatoys' Hayots' t'argmanut'iwnq pataragats' yunats', asoriwoc ew latinats'wots', Vienna, "Mkhit'aryan tparan", 746 ej).* **Tashean Y.** 1897, *Sacred Liturgy of the Armenians: Translations of the Greek, Assyrian, and Latin liturgies, along with analysis, prophecies, and introductions, Vienna, "Mekhitarist Press", 746 p. (in Armenian).*

Apresyan A. 2021, "Grigor Narekatsi and the Translators", *Journal of Armenian Studies*, № 2 (26), Yerevan, pp. 213–222.

Geda V. 2021, Grigor Narekaci, Sielvartingų Giedojimų knyga, Vilnius, publishing house "Odile", 496 p. (in Litvian).

Maarten T. 2018, Grigor Narekats'i, Het Boek der Weeklagging. Gebeden 1 tot en met 15. Vertaald en van een inleiding en nawoord voorzien door Van Lint Theo Maarten, Met een voorwoord van Reefhuis Eddy, Jerevan, "Tigran Mets", 336 p. (in Dutch).

Mahé A., Mahé J.-P. 2012, introduction, traduction et notes *Grégoire De Narek, Le Livre De Lamentation*, Erevan, "Nairi", 532 p. (in French).

Marcel L.-A. 1953, Grégoire de Narek et l'ancienne poésie arménienne, Paris, imprimerie "Araxes", 140 p. (in French).

Salmiņa V. 2017, Narekas Grigors, Žēlabu Grāmata, no senarmēņu valodas tulkojusi, Rīga, Jumava, 223 p. (in Latvian).

Tch'obanian A. 1900, "Gregoire de Narek", *Mercure de France*, № 36, pp. 369–405. (in French).

Terian A. 2021, From the Depths of the Heart, Annotated Translation of the Prayers of St. Gregory of Narek, Collegeville, Minnesota, "Liturgical Press Academic", 514 p.

Volkonski P. 2017, Grigor Nareki, Nutullaulude Raamat, Vanaarmeenia keelest tõlkinud ja kommenteerinud, Tallinn, "Tallinn University Press," 227 p. (in Estonian).

Zek'iyān B.L. 1999, La spiritualità armena. Il libro della lamentazione di Gregorio di Narek, Introduzione di B.L. Zekiyān e Claudio Guggerotti, Presentazione di Divo Barsotti, Roma, Prayers 1–33, 325 p. (in Italian).

Zek'iyān B.L. 2016, traduzione e note di: Gregorio di Narek, IL Libro della Lamentazione, Jerevan, "Antares", 212 p. (in Italian).

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍՅԱՆ

*ավագ գիտաշխատող, բան. գիտ. թեկնածու
Մալթենադարան, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ*

apresiananush@gmail.com

0000-0002-3735-5118

**ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԲԱՆԱԼԻ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ
ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ՄԻՋԵՎ. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ**

Ամփոփում

Սբ. Գրիգոր Նարեկացու (մոտ 950–1003) ներդրումը համաշխարհային գրական գանձարանում արևմտյան հեղինակներին հիմնականում անհայտ էր մնացել: Նրա ստեղծագործության մերօրյա նշանակությունն Արևելքում, ապա տարածումն ու վերաարժևորումն Արևմուտքում քննվում է գրական դպրոցների, հեղինակի «Մատեան ողբերգութեան» երկի մեկնությունների ու ժամանակակից թարգմանությունների, ինչպես նաև կաթոլիկ եկեղեցու կողմից հեղինակի սրբադասման կարևորության տեսանկյունից:

Գրիգոր Նարեկացին Նարեկյան դպրոցի ականավոր մատենագիրն էր և բանաստեղծական արվեստի ավանդույթների զարգացնողը: Նարեկյան և Կիլիկյան դպրոցների կենդանի կապերի ու խոր առնչությունների քննությամբ՝ անդրադարձ է կատարվում այն տեսական-ստեղծագործական առնչություններին, որոնց շնորհիվ Կիլիկյան դպրոցի մատենագիրները վերհանեցին ու նորովի ուսումնասիրեցին Գրիգոր Նարեկացու գրական ժառանգությունը: «Մատեան ողբերգութեան» երկի սուրբգրային հարասություններն ու հեղինակի բանաստեղծական արվեստի ընկալումներն արևմտյան ուսումնասիրողին ու թարգմանչին ընկալելի դարձան մեկնությունների միջոցով՝ որպես այդ ստեղծագործության համար գրված համառոտ բառարան: Գրիգոր Նարեկացու գրական ժառանգությունն իր արժանի տեղը գրավեց Արևմուտքում նաև ֆրանսիացի, ռուս, անգլիացի, իտալացի և այլ թարգմանիչների շնորհիվ: 2015-ի ապրիլի 12-ին Ն.Ս. Ֆրանցիսկոս Առաջին Պապը Գրիգոր Նարեկացուն հռչակեց «Տիեզերական եկեղեցու վարդապետ»: Կաթոլիկ եկեղեցու այս պաշտոնական ճանաչումը կարևոր աղիթ դարձավ Սբ. Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության առավել հետևողա-

Apresyan A.

կան ու խորաքնին ընկալման և նրա բարեխոսության տարածման համար Արևմուտքում՝ ուղենշելով նոր մոտեցումներ հեղինակի համամարդկային ու վերժամանակյա ընկալումների ճանաչման, արժևորման և ուսումնասիրման համար:

Բանալի բառեր՝ Սբ. Գրիգոր Նարեկացի, «Մատենան ողբերգության», Նարեկյան դպրոց, Կիլիկյան դպրոց, սրբադասում, բանաստեղծական արվեստ, համամարդկային բանալի:

NELLI PETROSYAN*

YSU Faculty of Theology, Graduate Student

ASPU Department of Philosophy and Logic

n.l.petrosyan@mail.ru

0000-0001-5543-0962

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.162-172

THE REFLECTION OF MORAL AND MORAL- EDUCATIONAL PERSPECTIVES IN THE WORKS OF NERSES SHNORHALI

Abstract

The Catholicos of All Armenians, Saint Nerses the Gracious (c. 1100–1173), engaged in prolific activities across ecclesiastical, cultural, political, literary, scientific, and educational fields. Through his diverse works, he contributed significantly to the advancement of Armenian literature, particularly its poetic tradition. The hallmark of his genius is evident in nearly all medieval liturgical manuscripts, which he refined as a theologian, doctrinal scholar, exegete, liturgist, philosopher, and artist. His spiritually oriented writings and hymns elevated Armenian medieval art to a new, higher level, enriching both literature and music. Moreover, Nerses the Gracious contributed to the development of the text of the Divine Liturgy and the Armenian Missal, or “Advice Book,” which originated in the Apostolic period and was completed in the 10th century. Over the centuries, it was mainly enriched by the works of Gregory the Illuminator, Sahak Partev, Hovhannes Mandakuni, and Gregory of Narek, and in the 11th century, further developed through the efforts of Nerses the Gracious. Of particular significance is the Catholicos’ contribution to the liturgy, as many of his prayers, exhortations, and songs were incorporated into it. In this way, Nerses also refreshed and enriched their content.

* *The article has been delivered on 11.11.2025, reviewed on 09.12.2025, accepted for publication on 19.12.2025.*

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

The Reflection of Moral and Moral-Educational Perspectives in the Works ...

Since ancient times, notions of morality and religious rites and ceremonies have played an important role in maintaining human relationships within certain permissible boundaries. Christianity, in turn, initiated a radical transformation in the field of moral understanding, a development pursued by many fathers of the Armenian and universal Church. Nerses the Gracious occupied a distinct place among them. In the vast literary heritage of this multifaceted figure, these influences are clearly reflected through his moral-educational and ethical perspectives, which constitute the central focus of the present study.

Keywords: *Nerses Shnorhali, works, ecclesiastical literature, theological struggle, didactic approach, multitiered achievements, pan-Christian principles, humanistic outlook.*

Introduction

Every significant period in the history of a nation's literature is characterized by the literary heritage of a prominent writer or group of writers, whose works most profoundly and clearly express the defining features of the era's historical-philosophical and artistic thought, as well as its main developmental tendencies. Such a role was also accorded to the works of Nerses the Gracious, whose name is closely associated with an important period in the history of Armenian national literature and culture. The time in which Nerses the Gracious lived represents one of the critical periods in Armenian history.

Nerses the Gracious was the Catholicos of All Armenians, the greatest theologian of the Armenian Cilician state, as well as an ecclesiastical and political figure, exegete, educator, poet, and composer. He lived and created during a period when the Armenian Church was entrusted with consolidating and reaffirming its doctrine and faith. By virtue of his innate theological talent, Nerses the Gracious reconciled Armenian-Assyrian ecclesiastical disagreements on key doctrinal and liturgical matters,¹ and he also addressed inter-church relations by mediating the "Union of Churches" issue between the Byzantine Emperor Komnenos and Patriarch Michael of Constantinople. He is also credited with peacemaking efforts aimed at mitigating the long-standing disagreements between the Armenian and Greek Churches. In this context, he pursued a broad-minded approach, demonstrating a rational path based on the principle of re-

¹ Nerses the Gracious 1977, 9.

specting the freedom of each church's traditions. These traditions must be mutually acceptable and agreement can only be reached through mutual concessions.

Indeed, the ecclesiastical, diplomatic, and literary contributions of Saint Nerses the Gracious, Nerses of Klaia (the Songwriter, 1166–1173), Patriarch of the Armenians, are invaluable. As Wilfrid aptly remarked, there is no "kind of skill or craft in which this renowned patriarch did not succeed".²

The significant shifts in socio-economic relations during the 9th–12th centuries proved to be a turning point in Armenian social life and ideological thought, leading to a weakening of religious fervor and the secularization of customs and perspectives. All of this created favorable conditions for the emergence and development of a "New Intellectual Current" in literature, as well as in other spheres of human thought and culture, which progressed along a path marked by the resolution of complex contradictions.³

On account of his multifaceted talents, his contemporaries called him "Nerses Shnorhali" (the Gracious). This honorific appears in ancient manuscripts and chronicles and is particularly associated with his exceptional abilities in eloquence, teaching, and exegesis. Thus, in the 12th century, Armenian literature was entering a new stage of development, characterized by a deepening secularization, more stable principles for the aesthetic perception of reality, a clear aspiration to bring literature closer to life and respond to its vital concerns, an expansion of literary themes, enrichment of content with new dimensions, the development of older literary genres alongside the creation of new ones, and the adoption of diverse new poetic forms.⁴

The most characteristic expression of this new phase in the development of literature was the work of Nerses the Gracious.

Building upon the traditions established in previous centuries and grounded in the national artistic mindset, Nerses the Gracious continued Armenian ecclesiastical literature, elevating it to a new stage of development and shaping its subsequent course and direction within Armenian reality. It is precisely for this reason that the value of his literary heritage is significant not only for medieval Armenian literature but also for contemporary scholarship.

² Alishan 1873, 491.

³ Nerses the Gracious 1977, 13.

⁴ Nerses the Gracious 1977, 15.

The Works of Nerses the Gracious

As a prolific author, Nerses the Gracious left an immortal name in both prose and verse and was considered the greatest translator of his era. He worked in a wide variety of literary forms and genres, advancing Armenian national literature in every direction and producing masterpieces in each form.

As noted, his works caused a significant turning point in the fields of literature and art, consolidated the theoretical foundations of the Armenian Church's doctrine, and as a result, earned him enduring recognition and praise from subsequent generations under titles such as "Second Illuminator of the Armenians," "Teacher of Universal Light," "Great Genius," "Master Orator," "Sage," and others.⁵

The life and work of the great medieval Armenian poet, thinker, and translator have long attracted the interest of a wide range of scholars. However, this study will focus specifically on his literary activity, particularly those works in which his moral-educational and ethical perspectives and approaches are evident. In Armenian ecclesiastical literature, the work known to us under the name of Saint Gregory the Illuminator, *"The Frequently Used Discourse"*, is considered the first composition and the first religiously oriented work to have a significant impact on the Christian thought and moral education of the Armenian people, as well as on the development of education for subsequent generations, through its moral, didactic, and pedagogical mission.⁶

Drawing on the example of the renowned Armenian writers and composers of previous centuries, Nerses the Gracious did not neglect moral-educational and didactic issues. In his works, he consistently prioritized the moral and educational concerns of the younger, developing generation. This is why his writings simultaneously reflect and uphold moral values and ethical lessons. For him, both were equally essential, like the two eyes of a person. To achieve this, Nerses the Gracious often preferred the accessible art of expression to make his message more understandable, while also appreciating stylistic diversity in speech. In this respect, his works are exceptional, as they established a clear and comprehensible literary style that influenced subsequent generations.

⁵ Catholicos of All Armenians 2008, 194.

⁶ Petrosyan 2022, 100.

In Nerses' writings, the historical fate of the Armenian people became the central focus of his concern, which in turn imbued his best compositions with a pronounced spirit of patriotism.

Interestingly, when addressing the fate of the Armenian people, Nerses the Gracious does not seek consolation in, nor offer comfort through, the prospect of the afterlife. Instead, he urges his compatriots to "value the present life",⁷ relying not on the Christian principles of tolerance or the maxim "do not resist evil", but calling the children of his nation to resist the enemy with arms if necessary. A similar exhortation was made by Yeznik of Kolbatsi in his "Refutation of Sects" when speaking about the struggle against the enemy.

According to Nerses the Gracious, in the fierce struggle for the survival of the nation, it is not enough to "have faith only in true belief"; one must also:

*"... unite one's deeds with righteousness
in accordance with faith.
For faith without deeds is dead,
in which neither action nor fulfillment exists..."*⁸

The author ranks among the greatest human virtues strength, courage, and bravery, incorporating them into works written in a wide variety of genres and styles. For example, in *"Tragic Epic in the Letters of the Saints"*, he implores God:

*"O Mighty One, grant me to be strong,
and to stand firm against the raging evil..."*⁹

In his blessing *"To the Holy Angelic"*, he expresses the desire to eradicate "the root of corruption among people and to ignite courage..."¹⁰ In his admonition addressed to "lords and rulers", he urges them, instead of accumulating treasures and wealth, to unite those around them "through the wise and the brave". Nerses the Gracious devoted numerous brilliant poetic lines to courage as a supreme virtue of the Christian individual, particularly in his *Homeric Epic* and especially in *The Lament of Edessa*, consistently seeking to instill in the reader an unyielding spirit of bravery and heroism.

⁷ Nerses the Gracious 1973, 134.

⁸ Nerses the Gracious 1973, 103.

⁹ Nerses the Gracious 1830, 55.

¹⁰ Nerses the Gracious 1830, 273.

The Reflection of Moral and Moral-Educational Perspectives in the Works ...

To educate Armenian youth fighting for freedom and independence in the spirit of their ancestors' "noble aspirations" and "glorious courage", and to instill in them patriotism and a strong sense of national identity, Nerses the Gracious, at a young age (1121), composed "*Composition in Homeric Epic*", a historical poem in verse. Its material is drawn from Movses Khorenatsi's *History*. This work is not a comprehensive history of Armenia, but rather a selection of notable episodes from previous centuries.

It becomes quite clear that Nerses was so well acquainted with Armenian national literature, particularly the historiographical principles already established during the Mesropian era, that he not only continued their tradition but was able, even at a young age, to create such a work. In this poem, the author pays particular attention to past events that bolster Armenian national pride, as well as to the circumstances surrounding the establishment and consolidation of statehood.

He compares Armenian kings to the celebrated heroes of universal history, and at times even considers them superior.¹¹

In this instance, the author resorts to exaggeration, aiming to instill confidence in people fighting against a powerful enemy. Deeply concerned with the fate of his nation, the statesman and poet was also attentive to issues of intellectual and moral education within society and the individual. Here, too, Nerses the Gracious's humanistic thinking is evident, expressed throughout his various works, but especially in his didactic-educational poetic admonitions.

His series of "introductory" admonitions, "*The Word of Faith from the Beginning in Armenian Letters Composed in Verse by Nerses*", "*The Lord Nerses' Introductory Instructional Admonitions from Our Letters, Verse by Verse*", and "*The Lord Nerses' Educational Admonitions for Children in Alphabetic Verse*", represented an important innovation in Armenian literature, not only in poetic form but also in their content.

Nerses the Gracious did not limit himself to the education of "schoolchildren," but pursued a much broader moral-educational goal, aiming at the instruction and ethical development of people of all ages and of all strata of society, "from the whole of the soul." While most of his admonitions are moralistic in nature, and sometimes religious, he is far from being an ordinary moralist or

¹¹ Nerses the Gracious 1830, 505.

preacher. Even the ideas related to Christian commandments, which he composed in poetic form, are imbued with his own moral-educational principles.

In his poetic admonitions, he is guided by humanistic ideas. At the foundation of moral education in society, he places the principle of harmoniously cultivating both the intellectual and physical capacities of the individual. According to him, without bodily strength, there can be no spiritual resilience:

*"If your body is weak,
your soul will be sick and frail..."*¹²

In his poetic admonitions, the author emphasizes the development and cultivation of the individual's intellectual world, assigning a prominent role to reason, study, and knowledge. He exhorts his readers not to be "lazy" in learning, to emulate the "wise", "to unite one's soul with the sages", and "to cultivate brilliance", developing the idea that it is only through this path that a person can find their proper place in life.¹³

Nerses the Gracious was confident and firmly believed in the truth that, without intellectual development, without the purification of societal morals, and without spiritual strength, the continued survival of the nation is impossible.

The issue of moral education within society is also reflected in Nerses' journalistic and publicistic writings, particularly in the pamphlet *"To All the Armenians of Our Time"*. In this work, he addresses numerous problems of religious and ecclesiastical life, as well as the shortcomings and undesirable phenomena present among various strata of society.

His series of canonical and publicistic works continues with *"Universal Letters of Saint Nerses the Gracious"*, addressed to all the faithful, which, due to its moral-educational significance, stands as a cornerstone of Armenian and, more broadly, Christian literature.

Particular attention is due to his observations on social life and interpersonal relations, especially when addressing the rulers and lords of the country. He advises:

"Do not unjustly burden your subjects with heavy and oppressive coercion – for this cannot make them strong; rather, judge according to law and, in accordance with each one's capacity, assign strength ap-

¹² Nerses the Gracious 1830, 337.

¹³ Nerses the Gracious 1830, 349.

The Reflection of Moral and Moral-Educational Perspectives in the Works ...

appropriately...¹⁴ Nerses the Gracious, of course, did not aim to eliminate social inequality, but sought only to mitigate its effects.

When addressing different strata of society, he prescribes rules of conduct, a sense of tact, impartiality, and other skills, which, even if derived from pan-Christian principles, are presented concretely as practical means for educating individuals. Another notable observation, drawn from a sermon addressed to all the faithful regarding the upbringing of children, is Nerses' advice to begin a child's education from an early age, keeping them away from vices and various corruptions, and instilling virtues.¹⁵

Nerses the Gracious wrote with great love and respect about Armenian national heroes and patriotic kings, with patriotism and the ideals of the homeland forming the core of his works, and the liberation of the nation regarded as a primary concern. He emphasized that each of the five main social classes - clergy, rulers, soldiers, urban dwellers or merchants, and peasants - was called to play a specific role in public life. Therefore, they should cooperate for the well-being of the nation. The Armenian historian-patriarch sought to regulate the interrelations of all these social strata through stable laws and principles of justice.

The Gracious perception of the individual, rooted in humanistic ideas of the Renaissance, is also reflected in his poetic hymns, in the poem *"Jesus the Son"*, and in other works.

Conclusion

In human relations, we all wish to be treated justly, according to truth and law, and with love. The Biblical "Golden Rule" seems to embody the noblest principle for regulating human interactions, excluding falsehood, evil, envy, and hypocrisy. Moreover, this rule simultaneously encourages the opposite: to do good willingly, sincerely, with love and compassion. A person who lives and acts according to the Golden Rule never errs in their deeds. The commandments of Scripture, possessing inner strength and power, guide the individual to do the greatest good for their neighbor. Undoubtedly, Christian morality serves as a driving force in this regard. This is why Christian ethics provides no path toward inactivity or indifference.

¹⁴ Nerses the Gracious 1871, 69, 70.

¹⁵ Nerses the Gracious 1977, 58.

From this perspective, Nerses the Gracious, as one of the most prominent and original figures in medieval Armenian classical literature, played a significant role in the crucial work of educating and morally cultivating the Armenian people. By dedicating his natural talents to this purpose and placing the commandments of Scripture at the foundation of education, he continued to nurture generations according to moral principles. Centuries have passed since Nerses' birth, yet the vast legacy he left behind still offers valuable lessons today, not only in Armenian ecclesiastical literature, pedagogy, and ethics, but also in other fields. His works provide modern readers with a comprehensive understanding of 12th-century reality, social life, and the customs and morals of the time.

BIBLIOGRAPHY

Ալիշան Ղ. 1873, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 539 էջ: (***Alishan Gh.** 1873, Nerses the Gracious ev paragay yur, Venetik, S.Ghazar, ej 539). **Alishan Ghewond,** 1873, Nerses the Gracious and His Times, Venice, St. Lazar, 539 (in Armenian).*

Հայ եկեղեցու հանրագիտարան: Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ 2008, Ս. Էջմիածին, Ս. Մայր Աթոռ Էջմիածնի հրատ., 256 էջ: (*Hay ekeghesu hanragitaran: Amenayn hayoc katoghikosner 2008, S. Ejmiacin, S. Mayr Ator Ejmiacni hrat., ej 256). Encyclopedia of the Armenian Church. Catholicos of All Armenians 2008, H. Etchmiadzin, Publication of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 256 (in Armenian).*

Ներսես Շնորհալի 1977, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԳԱ հրատ., 226 էջ: (***Nerses the Gracious** 1977, Hodvacneri jhoghovacu, Yerevan, GA hrat., ej. 226). **Nerses the Gracious,** 1977, Collection of articles, Yerevan, GA Publish., 226 (in Armenian).*

Ներսես Շնորհալի 1973, Ողբ Եղեսիոյ, աշխ. Մ. Մկրտչյանի, Երևան, ԳԱ հրատ., 153 էջ: (***Nerses the Gracious** 1871, Yndhanrakan tughtq srboyn Nerses Shnorhalwoy, Erusaghem, S. Hakobyanc, ej 334). **Nerses the Gracious,** 1871, General Epistles of Saint Nerses the Gracious, Jerusalem, S. Hakobyanc, 334 (in Armenian).*

Ներսես Շնորհալի 1830, Բանք չափաւ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 620 էջ: (***Nerses the Gracious** 1973, Oghb Edesioy, ashx. M. Mkrtchyan, Yerevan, GA hrat., ej 153). **Nerses the Gracious,** 1973, Lamentation of Edessa, M. Mkrtchyan, Yerevan, GA Publish., 153 (in Armenian).*

Ներսես Շնորհալի 1871, Ընդհանրական թուղթը սրբոյն Ներսես Շնորհալոյ, Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց, 334 էջ: (***Nerses the Gracious** 1830, Banq chapaw, Venetik, S. Ghazar, ej 620). **Nerses the Gracious,** 1830, Verses by Lord Nerses Shorhali, Venice, St. Lazar, 620 (in Armenian).*

Պետրոսյան Ն. 2022, Կրթության և դաստիարակության նշանակությունը Գրիգոր Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառերում», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2 (665), Երևան, էջ 97–102: (***Petrosyan N.** 2022, Krtutyen ev dastiarakutyen*

nshanakutyun' Grigor Lousavorchi «Hachaxapatumm charerum», Lraber hasarakakan gitutyunneri, № 2 (665), Yerevan, ej 97–102. Petrosyan N., 2022, The meaning of education and upbringing in "Faithful speeches of Gregory the Illuminator", Herald of social sciences, № 2 (665), Yerevan, 97–102 (in Armenian).

ՆԵԼԼԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի հայցորդ
ՀՊՄՀ փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոն
n.l.petrosyan@mail.ru*

0000-0001-5543-0962

ԲԱՐՈՅԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Ամփոփում

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Սուրբ Ներսես Շնորհալին (մոտ. 1100–1173 թթ.) եկեղեցական, մշակութային, քաղաքական, գրական, գիտական և մանկավարժական բեղուն գործունեություն է ծավալել տարբեր ոլորտներում: Նա իր բազմաժանր ստեղծագործություններով հաստատել է հայ գրականության, մասնավորապես բանաստեղծական մշակույթի առաջընթացը: Նրա հանճարի կնիքն են կրում միջնադարյան գրեթե բոլոր ծիսական մատյանները, որոնց կատարելագործմանը նա նպաստել է որպես աստվածաբան, դավանաբան, մեկնիչ, ծիսագետ, իմաստասեր և արվեստագետ: Նրա հոգևոր բնույթի ստեղծագործությունները և շարականները զարգացման մի նոր՝ ավելի բարձր աստիճանի բարձրացրեցին հայ միջնադարյան արվեստը, թե՛ գրականությունը, թե՛ երաժշտությունը: Ինչպես նաև Շնորհալին իր նպաստն է ունեցել Պատարագի տեքստի և Հայոց «Պատարագամատույցի» կամ «խորհրդատետրի» կազմավորմանը, որը սկիզբ էր առել առաքելական շրջանում, բայց ամբողջացավ ավելի ուշ՝ X դարում: Դարերի ընթացքում հիմնականում այն հարստացավ Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի, Հովհան Մանդակունու, Գրիգոր Նարեկացու կողմից, իսկ XI դարում արդեն Ներսես Շնորհալու ջանքերով: Հատկապես մեծ է Շնորհալի կաթողիկոսի

բերած նպաստը ժամերգությանը, որի մեջ ներմուծվեցին նրա բազում աղթքները, հորդորներն ու երգերը: Ընդ որում, արդյունքում Շնորհալին թարմացրեց նաև դրանց բովանդակությունը:

Փաստորեն հնագույն ժամանակներից սկսած մարդկային հարաբերությունները որոշակի թույլատրելի սահմաններում պահելու խնդրում կարևոր դեր ունեին բարոյականության վերաբերյալ ժամանակի պատկերացումները, կրոնական ծեսերն ու արարողությունները: Քրիստոնեությունն էլ արմատական փոփոխության սկիզբ դրեց մարդկանց բարոյագիտական պատկերացումների բնագավառում: Ինչին հետամուտ եղան հայ և ընդհանրական եկեղեցու բազմաթիվ հայրեր: Շնորհալին էլ նրանց շարքում իր ուրույն տեղն ունեցավ: Բազմաշնորհ գործչի գրական հսկայական ժառանգության մեջ դրանք նկատելի արտացոլված են նրա բարոյադաստիարակչական և բարոյակրթական հայացքների ներքո: Ինչն էլ հանդիսանում է ներկայիս աշխատանքի հիմնական առանցքը:

Բանալի բառեր՝ Ներսես Շնորհալի, սրբեղծագործություն, եկեղեցական մատենագրություն, դավանաբանական պայքար, խրատական, բազմադաշնայնություն, համաքրիստոնեական սկզբունքներ, հումանիզմի հայեցակետ:

YVETTE TAJARIAN*

*Candidate of Sciences (Art History),
Matenadaran (Research Institute of Ancient Manuscripts
named after Mesrop Mashtots), Head of Matenadaran museum,
Associate professor, YSU
yvettetaj@yahoo.com
0000-0001-9302-0104
DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.173-187*

**BETWEEN LENS AND COLLAGE: THE ARTISTIC DIALOGUE OF
SERGEY PARAJANOV AND YURI MECHITOV**

Abstract

This article examines the artistic interactions between Armenian filmmaker Sergey Parajanov (1924–1990) and Georgian photographer Yuri Mechitov (b. 1950), focusing on their collaborative experiments in photography and collage during the late 1970s–1980s. While Parajanov is internationally recognized for his films, particularly *The Color of Pomegranates*, this study highlights his creative partnership with Mechitov, whose portraits and documentary photographs reveal new aspects of the director's artistic persona. Drawing on interviews, memoirs, and photographic archives, the paper analyzes how Parajanov staged his image before Mechitov's camera, turning everyday gestures into visual allegories. Special attention is given to how Mechitov's photographs

* The article has been delivered on 21.08.2025, reviewed on 20.10.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

became sources for Parajanov's collages, where single images were transformed into layered works of visual poetry. The discussion shows how Mechitov's documentary practice intersected with Parajanov's surrealist sensibilities, creates a corpus that transcends the boundaries between cinema, photography, and visual art. By examining these collages, the article shows that Parajanov emerges as a versatile artist whose creative range extended beyond cinema to include collage, photography, painting, and other forms of expression. The study presents only one example of these facets, underscoring the multidimensional nature of his artistic identity.

Keywords: *Sergey Parajanov, Yuri Mechitov, film, Armenian filmmaker, photography, collage, visual art.*

Introduction

Artists who mastered the photographic medium demonstrated that photography is far from a "dead" art form; to deny its evident aesthetic and historical significance is to turn a blind eye to its value. Among the first to recognize how photography could transform the character of painting was Pablo Picasso. This insight developed particularly with the emergence of Cubism. Between 1911 and 1912, Picasso frequently used a camera to produce original images that he subsequently reworked into paintings.

The renowned Armenian film director Sergey Parajanov (1924–1990) was born in Tbilisi, where the Armenian population was at the time considerable.¹ He pursued his studies in Moscow under the distinguished Ukrainian director Igor Savchenko. During this period, Parajanov resided in Kyiv and worked at Alexander Dovzhenko's film studio. His films *Shadows of Forgotten Ancestors* and *The Color of Pomegranates* brought him international acclaim.² In *The Color of Pomegranates*, many scholars identify elements that diverge from prevailing intellectual tendencies of the period, often associating them with surrealism.³ Nevertheless, within the Soviet Union he was primarily known among fellow cinematographers; his unique films were frequently relegated to secondary screenings rather than the main cinema halls.⁴

¹ Tajarian, Laporte-Eftekharian 2022, 192–193; Ayvazyan 2022, 387–409.

² Madoyan 2001, 22–25.

³ Grigoryan 2018, 26–34.

⁴ Galstyan 2021, 99.

An exceptional book published last year provides valuable insight into Parajanov's creative practice. It offers a detailed account of the making of *The Color of Pomegranates*, revealing his working methodology.⁵ The book demonstrates how Parajanov first sketched the frames in pencil as preliminary drafts and then developed the screenplay. The preserved pages also contain his handwritten notes, where certain passages were crossed out in pencil or pen, while new elements were added. Thus, the book presents the dynamic evolution of his creative process, from the initial sketch to the final version of the film.

Zaven Sargsyan, a leading researcher of Parajanov's life and former head of his museum, recounted the director's own words about his vocation:

*"I believe you have to be born a director. It's like a child's adventure: you take the initiative among other children and become a director, creating a mystery. You mould things into shape and create. You torment people with your "artistismus" – frightening your mother and grandmother in the middle of the night. You dress yourself up like Charlie's Aunt, or as Andersen's heroes. Using feathers from a trunk, you transform yourself into a rooster or a firebird. This has always preoccupied me, and that is what directing is."*⁶

According to Sergey Parajanov, photographers should focus on capturing images of prominent individuals if they wish to achieve recognition. One photographer who developed a close creative relationship with Parajanov was the Georgian photographer Yuri Mechitov. Through this collaboration, both Mechitov and Parajanov achieved significant artistic success.

Methodologically, the article combines iconographic/iconological interpretation with formal-stylistic analysis and contextual reading; it triangulates evidence from Mechitov's photographs, Parajanov's collages, interviews, and secondary literature, while preserving figure concordance and the original citations. The research proceeds by pairing each photograph with its derivative collage or documented staging and situating these pairings within the socio-cultural milieu of the 1970s–1980s Tbilisi and late-Soviet cultural politics. The study's significance lies in clarifying Parajanov's mechanisms of self-fashioning at the intersection of photography and collage, establishing a methodological bridge

⁵ Zakoyan, 2024, 54–77.

⁶ Sargsyan 2005, 15.

between film studies and art history, and reframing Tbilisi's late-Soviet cultural environment as an active determinant of artistic practice.

Some Details of Mechitov's Photographic Path

Yuri Mechitov was born in Tbilisi in 1950. His father, Mikhail Mechitov, was a well-known artisan. The Georgian surname "Mechitishvili" is associated with the manufacture or sale of chit; the prefix "me-," analogous to the English "-er," indicates affiliation with a trade. Mikhail spent his entire life in a sewing workshop making hats. Wearing a hat was considered a sign of dignity in Tbilisi, and he created hats for many well-known figures – reportedly sewing 13–15 caps for Brezhnev.⁷

Mechitov's mother was an Armenian from Tehran; his maternal aunt also came from that city and lived during the reign of Mohammad Reza Pahlavi. Although Mechitov does not conceal his Armenian roots, he does not consider himself Armenian; in his own view, he would claim that identity only after fully mastering the language. He notes that residing near Armenia or speaking English rather than Armenian does not by itself confer Armenian identity. At the same time, he remarks that many English-speaking Armenians in the United States will never consider themselves Americans precisely because they are Armenians.⁸

Mechitov studied at the Georgian Polytechnic Institute. He became interested in photography at the age of eight, using a camera purchased by his grandmother, and only at twenty-nine did he begin to organize his archive. He later reflected: "In the beginning, I simply captured what I thought was beautiful; in fact, I now have fifty-five years of photographic experience."⁹

Among his earliest surviving images is a photograph taken when he was ten years old, depicting his younger brother Gia playing in the sand. Although he began in a documentary mode, over time he discovered his preference for photographing people, and portraiture became his primary genre. He has held more than fifty group exhibitions and over twenty solo shows.

From the age of seventeen, Mechitov developed a strong affinity for cinema. He shot several documentaries and worked for a time as a methodologist in an amateur film studio. He also attempted to enter a theater and film institute.

⁷ Bakhtamyan 2015.

⁸ Bakhtamyan 2015.

⁹ Bakhtamyan 2015.

During this period, he met Sergey Parajanov, who later became his mentor and then his close friend. "When Parajanov passed away, he left behind sadness, pain, regret, and wonderful photographs," writes Mechitov.¹⁰

In 1979, as he was beginning to grasp composition, color, form, and space, he prepared for his first solo exhibition. Although he had been drawing since childhood, he found it difficult to select fifteen photographs, and quickly drew additional ten works so as not to miss the exhibition; friends provided substantial support. A subsequent solo exhibition in 1982 at the Union of Artists displayed eighty photographs and secured his recognition as an accomplished photographer.

For Mechitov, the person is central. He teaches his students that ninety-nine percent of portraiture is human contact and only one percent is the technical act of exposure. His recent black-and-white album *101 Portraits* has been in high demand; many observers remark that it reads less as a set of portraits than as a visual history of the country.

Through Mechitov's photographs, one can discern striking details of Parajanov's life and personality. In 2004, for Parajanov's 80th anniversary, Mechitov – then in Yerevan – teamed with director Levon Grigoryan to prepare a book on the filmmaker. Published in October 2009 under the title *Chronicle of Dialogue*, Mechitov regards this book as the most ambitious project of his life.¹¹

One photograph reproduced in the book was taken on May 15, 1981. Parajanov called it the "Shot of the Century." Based on this image, he later created a series of collages. A sculpture derived from the photograph was erected in 2003 in the Sharden quarter of Old Tbilisi; the sculptor is Prasto (Vazha Mikabidze).

In 2010, in honor of his 60th birthday, Mechitov mounted one of his largest exhibitions, "Years Transformed into Suffering," at the Karvasla Museum of History in Tbilisi, covering photographs from 1979 to 2009. In a post-exhibition interview with the Ukrainian journalist Natalya Sakhno, he reflected on his creative path, noting the shift from documentary to portrait work.¹² The same year saw the publication of *101 Portraits* by Yuri Mechitov, featuring prominent cultural and political figures.

¹⁰ Mechitov 2009, 10.

¹¹ Mechitov 2009, 65.

¹² Berkut 2016.

The Relationships of Sergey Parajanov and Yuri Mechitov

Mechitov observed that Parajanov possessed an extraordinarily creative disposition and the capacity to transform a small circumstance into a major event. He was admired by Fellini, Wajda, Forman, Tarkovsky, and others. Parajanov exhibited the aesthetic sensibility of a great artist – indeed, a compulsion toward beauty. He sometimes thought of himself as a painter of small canvases, wishing to paint without consideration for plot, to paint only beauty. He believed that beauty could be found everywhere. His collages confirm that he was convinced of his ability to animate the inanimate.

According to Mechitov, Parajanov sought to disseminate beauty, to reveal it to everyone, and could mock those who failed to perceive it. He “infected” those around him with the talent to see and create beauty, giving of himself freely to admirers and followers alike – sharing ideas, carpets, wine, scripts, fruit, and bread.

Parajanov’s method of working with the camera was theatrical: he staged scenes to secure the shot. After his contact with Parajanov, Mechitov too began to stage each frame, whereas previously he had simply recorded what he saw. For Parajanov, unmediated feeling – love, hatred, fear – and sincerity in any situation were paramount; it was a way of life. He did everything to make each moment unforgettable. For Mechitov, the key to understanding this phenomenon lay in Tbilisi, a city he describes as carnivalesque and competitive – an environment that shaped Parajanov’s sensibility.¹³

Parajanov loved carnival costumes, scarves, hats, and multicolored garments. He involved friends, neighbors, acquaintances, and even strangers. He was passionately interested in collage. As Mechitov recounts, Parajanov could not live under constraints on speech and never readily distinguished between what could or could not be said; for that reason the Communist Party resolved to imprison him on various charges. Even in prison he remained creative: in 1975 he produced his famous *Margarita*, sending daily letters and small-format collages to Lilia Yurevna. He fashioned collages from whatever was at hand – barbed wire, dry branches, rusty nails, fragments of paintings.

Several films were made about Parajanov in later years; among the most successful is *Ron Holloway’s Requiem* (in the 1980s), dealing with his

¹³ Mechitov 2025, 91–94.

imprisonment, which Mechitov found revelatory. A French documentary by Patrick Cazals also appeared in 1986.

For Mechitov, the mystery of photography lies in the discipline of film: one may shoot a hundred frames, but only a few are worth keeping – a necessary limitation that preserves the image's aura.

A single photograph by Mechitov could become a source of inspiration for Parajanov. From one shot he created many works that, through his reimagining, acquired a different quality and a new life. Returning to the source image reveals how Parajanov's leap of thought and imagination yielded masterpieces from a single photograph.

The First Meeting of Parajanov and Mechitov

The first meeting between Parajanov and Mechitov occurred in 1977, one year after the director's release from prison. On November 5 or 6, 1978, acting on a painter friend's advice, Mechitov sought him out. Before that encounter, Mechitov had not heard of Parajanov and had not seen his films.¹⁴ At that time a

highly successful portrait was created in which Parajanov styled himself as the Gioconda. Significantly, their relationship began not with Parajanov showing his films – which might seem logical – but with Mechitov showing his own work. Parajanov quickly grew fond of Mechitov and his circle.

By March 1981, two and a half years after his release from a Ukrainian prison, Parajanov – then unemployed – staged another composition for Mechitov. The photographer had met a young Kurdish boy whom, according to Parajanov, thieves used as an underfed accomplice, small

enough to slip through windows and open doors from within. In Fig. 3, Parajanov records countrymen buying traditional costumes. Mechitov took several frames, but only this one was deemed successful – thanks to Parajanov's careful orchestration of "mystique."

¹⁴ Mechitov 2025, 152.

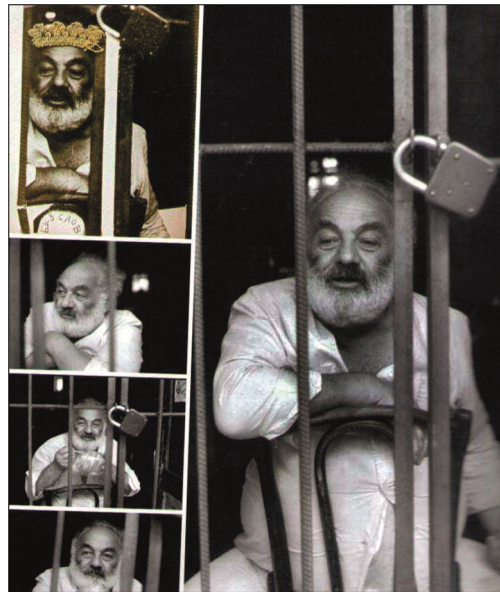
Between Lens and Collage: The Artistic Dialogue of Sergey Parajanov...

May 1981 (Fig. 2)

collage “I, with the Flight of a Black Crow.”¹⁵

A common refrain holds that entrance doors once remained unlocked, but crime patterns changed. According to Mechitov, Parajanov locked himself behind fashionable iron grilles at night while leaving the door ajar. Fig. 7 records him holding a jar of yogurt.¹⁶ The resulting series depicts him eating naturally – images more authentic and heartfelt than any meticulously staged shot alternative.

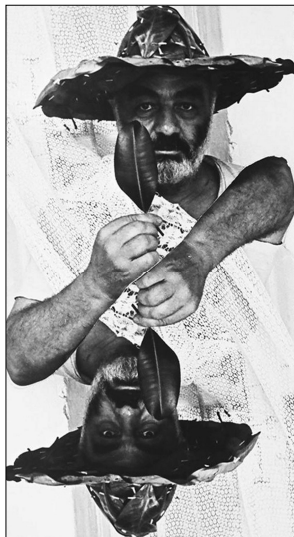
August 1986 (Fig. 3)

¹⁵ Bakhtamyan 2015.

¹⁶ Mechitov 2014, 111.

**Artistic Interaction between
Mechitov and Parajanov in the
1980s (Fig. 4)**

“Card of Life” (Fig. 6)
the pain of objective reality; yet the upright figure – Parajanov as he is – resides within the dream.

“Two Realities” (Fig. 5)

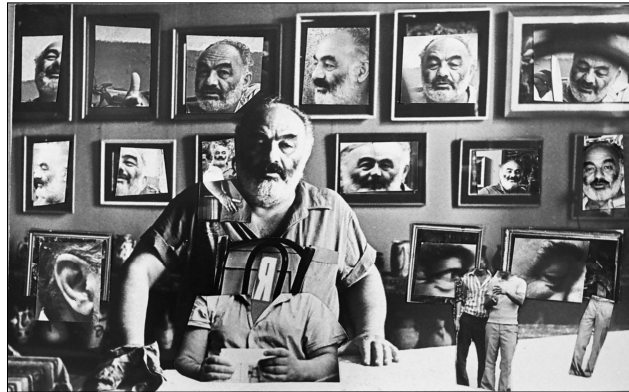
The collage opposes several realities. One is the dream-reality in which Parajanov dwells – nonexistent in the objective world yet granting the largest visual space. Opposed to it is childhood memory, linked by a staircase leading from youth into the dream. Another layer is the inverted, cat-formed world that stands for

the pain of objective reality; yet the upright figure – Parajanov as he is – resides within the dream.

Between Lens and Collage: The Artistic Dialogue of Sergey Parajanov...

In this collage Parajanov contemplates the world with a gaze that does not change, however the world turns. Symbolic elements are crucial: a leaf in his hand, a hat fashioned of the same leaf, and perhaps in the original photograph he even crushed it. The collage becomes an act of self-presentation: first self-esteem, then self-portrait.

Those who shout "Me" the loudest appear headless, while those who are truly grounded are present everywhere. The collage is populated with many headless "Me" figures – timeless types who sit where they do not belong and thus diminish. By contrast, the genuinely great cannot be contained within prescribed frameworks or dictated ideologies,

"Me" (Fig. 7)

like the partial figures trapped in the rear plane. Parajanov stands in the foreground – hears and sees in the first dimension – and, in the shared dimension, thinks and grants permission.

"Me by the Flight of the Black Crow" (Fig. 8)

Created from Mechitov's photograph, this collage – tentatively titled here "Parajanov's Flight," and titled by him "Me with the Flight of a Black Crow" – captures an unearthly, dreamlike ascent. The emotions on his face are lucid and sincere. The sky, too, is destabilized: it may just as well lie under his feet. Did he style himself as merely "a man among others," or did he imply that anyone might fly, if only they could see their wings? Those who know him best argue that he was a

white crow – one who never enters quarrels.

"A Glance at Freedom" (Fig. 9)

spiritually imprisoned. Pain suffuses the composition, and most gazes are evasive. Only one figure – a young woman in a portrait – meets the viewer directly. She may have been killed, yet she is luminous; truth resides in her image. Parajanov alone looks straight at it: at truth.

The heroine is the woman in the mirror – both present and absent. The collage embodies the paradox of ascent and descent: one climbs and sees the fall. A woman can raise and can cast down, yet she is sheltered in the tabernacle; ultimately, she covers the globe in the form of a watermelon. The ambivalence extends across the entire scene, where presence and absence coexist.

Conclusion

When art historians, critics, and journalists hear the name Parajanov, they generally imagine the filmmaker. This article attempts to observe and evaluate Parajanov and photographer Mechitov from a different vantage. Journalist Bakhtamyan's interview with Mechitov provided additional source material, and we have highlighted it here; the questions and responses allow a deeper view of their relationship. Unique works of art emerged through the interplay of human relationships and professional collaboration. This study may be useful for historians and journalists who address Parajanov and seek new perspectives. Parajanov was an artist of vast resources, mastering diverse technical strategies.

A look at freedom – or rather, at the world beyond the grilles – reveals a sprawling prison more populous than any carceral institution. The collage suggests a paradox: some prisoners are free in spirit, while many outside are

"In Front of the Mirror" (Fig. 10)

His career confirms what an artist can achieve when talent, energy, and knowledge are devoted to high aims. Mechitov, for his part, read and understood the character of his native Tbilisi compatriot. Study of Mechitov's portraiture suggests that one essential feature is the ability to say much with few details; he presented "his genius" with such skill that even unfamiliar viewers can apprehend the artist Parajanov through these images.

BIBLIOGRAPHY

Այվազյան Ա. 2022, Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում և հայոց զորքի թվակազմը 1720-ական թվականներին, Երևան, Հեռանկարային հետազոտությունների կենտրոն, 663 էջ: (**Ayvazyán A.** 2022, *Arevelahayut'yan žogovrdagrut'yuně XVII–XVIII darderum yev hayots zork'i t'vakazmě 1720-akan t'vakannerin, Herankarayin hetazogowt'yownneri ev naxajerowt'yownneri kentron, Yerevan, Her'ankarayin hetazotowt'yownneri kentron, 663 pages*). **Ayvazyán A.** 2022, *Demography of the Eastern Armenians in the XVII–XVIII centuries and the strength of Armenian army in the 1720s, Yerevan, Center for Foresight Research and Initiatives, 663 pages (in Armenian)*.

Գալստյան Ս. 2021, Սերգեյ Փարաջանով. մարդ, որ որոշեց փրկել գեղեցկությունը, Պայման՝ մշակութային եռամսյակ, Թեհրան, թիվ 97, էջ 81–109: (**Galstyan S.** 2021, *Sergey Parājānof hunarmandi kah musamam bah nijāt zibāyi hā būd, Faslāmāh'i Farhangī Armanyān, Writers Union of Iran, Tehran, Summer, No. 97, pp. 81–109*). **Galstyan, S.** 2021, "Sergei Parajanov. A man who decided to save beauty," *Peyman. A Cultural Quarterly Journal, Writers Union of Iran, Tehran, Summer, No. 97, pp. 81–109 (in Persian)*.

Թաջարյան Ի., Լափորթ-Էֆեփխարյան Ս. 2022, Մատենադարանի նորահայտ նկարազարդ մի էջ, որպես մշակութային ազդեցությունների խորհրդանիշ, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 33, Երևան, «Մատենադարան» հրատարակչություն, էջ 186–195: (**Tajarian Y., Laport-Eftekharian S.** 2022, *Matenadarani norahayt nkarazart mi ej, vorpes mshakowt'ayin azdecut'yan khorhrdit'sinš, Banber Matenadarani, No. 33, Yerevan, "Matenadaran" hratarakchowt'yown, pp. 186–195*). **Tajarian, Y., and Laport-Eftekharian, S.** 2022, "A Newly Discovered Illustrated Page as a Symbol of Cultural Influences," *Bulletin of Matenadaran, No. 33, Yerevan, pp. 186–195 (in Armenian)*.

Մադոյան Ռ. 2001, Նոսան գույնը և Փարաջանովի լեգենդը, Լոս Անջելես, ԵՊՀ հրատարակչություն, 159 էջ: (**Madoyan R.** 2001, *Nran guyně yev P'arajanovi legendě, Los Angeles, EPH hratarakchowt'yown, 159*). **Madoyan, R.** 2001, *The Colour of Pomegranates and The Legend of Parajanov, Los Angeles, YSU publishing, 159 pages (in Armenian)*.

Փաշայան Ա. 2018, Սերգեյ Փարաջանով, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 57–81, (**Pashayan A.** 2018, *Sergey P'arajanov, Yerevan, ԵՊՀ հրատ., pp. 57–81*), **Pashayan, A.** 2018, *Sergei Parajanov, Yerevan, YSU publishing, pp. 57–81 (in Armenian)*.

Мечитов Ю. 2009, "Сергей Параджанов: хроника диалога", Тбилиси, Издательство "GAMS", 460 с. (**Mechitov, Y.** 2009, Sergey Parajanov, Chronology of Dialogue, Tbilisi, "GAMS" publishing, 460 pages) (in Russian).

Мечитов Ю. 2014, «Сергей Параджанов в фотографиях и рассказах Юрия Мечитова», Тбилиси, Издательство "ИМАК", 170 с. (**Mechitov, Y.** 2014, Sergey Parajanov in Photographs and Stories of Yuri Mechitov, Tbilisi, IMAK publishing, 170 pages) (in Russian).

Grigoryan S. 2018, "Analysis of Sergei Parajanov's work from the perspective of surrealism and psychoanalysis," American University of Armenia, (Capstone project) Yerevan, 53 pages.

Mechitov Y. 2025, «Старый Тифлис vs. Советский Тбилиси: истоки и пути творчества Параджанова», *Urbis et Orbis. Microhistory and Semiotics of the City*, 5 (1), pp. 148–161. (**Mechitov, Y.** 2025, *Staryi Tiflis vs. Sovetskii Tbilisi: istoki i puti tvorchestva Paradzhanova, Urbis et Orbis. Microhistory and Semiotics of the City*, 5(1), pp. 148–161). **Mechitov, Y.** 2025, "Old Tbilisi vs. Soviet Tbilisi: Origins and Paths of Parajanov's Creativity," *Urbis et Orbis. Microhistory and Semiotics of the City*, 5(1), pp. 148–161 (in Russian).

Sargsyan Z. 2005, *Parajanov himself*, Nicosia, Pharos Publishing, 143 pages.

Закоян Г. 2024, «Цвет граната»: документальная история фильма, Ереван, «Антарес», 600 с. (**Zakoyan, G.** 2024, "The Color of Pomegranates": A Documentary History of the Film, Yerevan, Antares publishing, 600 pages) (in Russian).

Bakhtamyan, N. "Yuri Mechitov Parajanov's friend and Armenian council representative" <http://asekose.am/am/post/inc-or-aroumov-parajanove-kin-er-cv-youri-mecitov-mas-2> Accessed October 10, 2015, (in Armenian).

Berkhut, D. Georgia in faces: Yuri Mechitov. <https://www.free-writer.ru/pages/gruziya-v-litsah-yuriy-mechitov.html> September 22, 2016, (in Russian).

Mechitov, Y. Parajanov was the king of the ball. <http://www.interviewrussia.ru/movie/yuriy-mechitov-paradzhanov-byi-korolem-bala> Accessed December 23, 2015.

ԻՎԵԹ ԹԱՋԱՐՅԱՆ

*Արվեստագիտության թեկնածու,
Մալենադարանի Արևելագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող,
Մալենադարանի թանգարանի ղեկավար,
Երևանի պետական համալսարանի դոցենտ,
yvettetaj@yahoo.com*

0000-0001-9302-0104

**ՕՐՅԵԿՏԻՎԻ ԵՎ ԿՈԼԱՃԻ ՄԻՋԵՎ.
ՍԵՐԳԵՅ ՓԱՐԱՋԱՆՈՎԻ ԵՎ ՅՈՒՐԻ ՄԵՉԻՏՈՎԻ
ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամփոփում

Հոդվածը նպատակ ունի ուսումնասիրելու հայ կինոռեժիսոր Սերգեյ Փարաջանովի (1924–1990) և վրաց լուսանկարիչ Յուրի Մեչիտովի (ծ. 1950) միջև ձևավորված արվեստաբանական փոխազդեցությունները՝ հատկապես կենտրոնանալով 1970–1980-ական թվականների ընթացքում նրանց լուսանկարների և դրանցից ստեղծված կոլաժների վրա: Չնայած Փարաջանովը «Նոան գույնը» ֆիլմով ձեռք է բերել միջազգային ճանաչում, սակայն նրա լուսանկարների հիմքով ստեղծված կոլաժները շատ քիչ են ներկայացվել: Այս ուսումնասիրությունը շեշտադրում է նրա ստեղծագործական գործակցությունը Մեչիտովի հետ, որի դիմանկարներն ու վավերագրական լուսանկարները բացահայտում են «ռեժիսոր-արվեստագետ» կերպարի նոր կողմերը: Հիմք ընդունելով հարցազրույցները, հուշագրությունները և լուսանկարչական արխիվները՝ հոդվածում վերլուծվում է, թե ինչպես էր Փարաջանովը բեմականացնում իր կերպարը Մեչիտովի օբյեկտիվի առաջ՝ առօրյա ժեստերին հաղորդելով այլաբանական իմաստ: Հատուկ ուշադրություն է հրավիրվում այն հանգամանքին, թե ինչպես Մեչիտովի լուսանկարները վերածվեցին Փարաջանովի կոլաժների աղբյուրների, որտեղ առանձին պատկերները վերաիմաստավորվում էին՝ դառնալով բազմաշերտ ստեղծագործություններ: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Մեչիտովի վավերագրական գործելակերպը հատվում էր Փարաջանովի սյուրռեալիստական զգայնության հետ՝ ձևավորելով այնպիսի ժառանգություն, որը հաղթահարում է սահմանները կինոյի, լուսանկարչության և կերպարվեստի միջև:

Սույն հոդվածը գալիս է հաստատելու, որ հանրությանը հայտնի ռեժիսոր Սերգեյ Փարաջանովը հանդես է գալիս որպես բազմաշերտ և բազմակողմանի արվեստագետ: Նրա ստեղծագործական տեսադաշտը չի սահմանափակվում միայն կինեմատոգրաֆիայով. Փարաջանովը հանդես է գալիս նաև որպես կոլաժիստ, լուսանկարիչ, գեղանկարիչ և այլ արտահայտչաձևերի կրող: Ուսումնասիրության այս դիտարկումն ընդգծում է նրա բազմակողմանի ստեղծագործական ինքնությունը:

Բանալի բառեր` *Սերգեյ Փարաջանով, Յուրի Մեչիպով, կինո, հայ կինոռեժիսոր, լուսանկարչություն, կոլաժ, կերպարվեստ::*

ARMINE PETROSYAN*

Junior Researcher

Institute of Arts, NAS RA

armine.petrosyan@arts.sci.am

0009-0004-7274-1788

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.188-198

SELF-PORTRAIT AS A SEARCH FOR SELF

Abstract

Hmayak Hakobyan (1871–1939), as a representative of Armenian realist painting at the turn of the 19th–20th centuries, devoted a special place in his oeuvre to the subgenre of the self-portrait. The artist's six self-portraits (painting and drawing), preserved in the collections of the National Gallery of Armenia, serve as a unique key for revealing the stylistic characteristics of his works and the impact of the dramatic events of the period on his inner world.

This article aims to study Hakobyan's self-portraits through chronological and comparative analysis, highlighting his application of the principles of academic realism and his progression from the depiction of external likeness to psychological self-examination.

For Hmayak Hakobyan, the self-portrait is a means of deeply analyzing his own image and revealing his worldview through art, even serving as a kind of diary that reflects human psychological states and stages of life. The artist's self-portraits represent not only his personal journey but also his emotional world and creative explorations.

The painter remains consistently faithful to the artistic principles of classical realism, employing a restrained yet harmonious palette of brown, chestnut, black, white, and gray tones.

His self-portraits are executed with high technical skill, perfect mastery, and adherence to academic principles, characteristic of realist painting. They clearly convey the artist's mood, inner world, and way of thinking. Drawing on

* The article has been delivered on 21.08.2025, reviewed on 20.10.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Self-Portrait as a Search for Self

the traditions of Russian realism (Repin) and European masters (Rembrandt), the painter elevated the self-portrait from a mere image to a philosophical exploration of the human soul. This approach brought a new depth and vitality to Armenian realism. Hakobyan's art is free from Dürer's symbolism, yet it is imbued with a pursuit of self-observation and physical precision.

Keywords: self-portrait, Hmayak Hakobyan, realist principles, self-expression, drawing, painting, self-examination

Introduction

The self-portrait is regarded as a distinct form of self-analysis. This subgenre represents a unique dialogue between the painter and his image. The functions of the self-portrait are diverse, ranging from the depiction of the artist's likeness and self-affirmation to social commentary and psychological revelation. Interestingly, the self-portraits of artists suffering from various neurological disorders have even served as a basis for diagnosing their pathologies.

In the Middle Ages and the Early Renaissance, artists typically depicted themselves within group or religious compositions as secondary figures, which served as a kind of documentary proof of the artist's professional presence or as a confirmation of authorship. The Renaissance period, being transformative in nature, elevated artists from the status of craftsmen to that of devoted practitioners of art. The humanist ideology of the Renaissance enabled the artist to regard himself as an independently thinking individual. Albrecht Dürer's meticulous and symbolic self-portraits laid the foundation for the individualization of the genre. Through his self-portraits, Dürer established the functional significance of this subgenre. He deliberately emphasized his creative and human value, presenting himself with a pathos reminiscent of a religious figure. Leonardo da Vinci, in his self-portrait, focused not on outward appearance but on the inner world.

In the Baroque period, the self-portrait acquired an unprecedented psychological depth and dramatic quality. Rembrandt van Rijn is considered the absolute pinnacle of the self-portrait subgenre. He created nearly one hundred self-portraits, documenting all stages of his life - from youthful ambition to the wisdom and disillusionment of old age.

Later, the Impressionists continued to develop the genre, conveying not only visual impressions but also expressing social and artistic ideas. Vincent van

Gogh's self-portraits, which often reflect profound psychological distress, became symbols of emotional intensity and mental suffering.

The Self-Portraits of Hmayak Hakobyan (1871–1939)

According to art historian M. Ayvazyan, "The self-portrait offers an opportunity to become acquainted with the image of Armenian artists of different generations - to recognize them outwardly and to engage with their inner world, to understand their creative principles as well as their moral and aesthetic positions..."¹ Hmayak Hakobyan is also included among these artists.

Hmayak Hakobyan² was born in 1871 in Trabzon. He studied at the Nersisian School in Tiflis and at one of Europe's leading art education centers, the Imperial Academy of Fine Arts in Munich. He later lived and worked in Tiflis, leaving behind a substantial legacy that includes landscapes, portraits, still lifes, and more. The artist's oeuvre encompasses almost all genres; however, portraits and self-portraits occupy a special place, distinguished by their refined aesthetic taste, meticulous execution, psychological depth, and harmonious color schemes characteristic of classical realism. Hakobyan's role in the development of Armenian realism is undeniable and of significant importance, as his work contributed to the introduction of European academic art, the deepening of psychological portraiture, and the preservation of the realist tradition.

Hmayak Hakobyan, a prominent painter of the Tiflis Armenian realist school, presents himself as a subtle investigator of line, color, and expressive forms, a quality particularly reflected in his self-portraits. The artist's self-portraits can be regarded as chronological autobiographical records, in which his inner experiences, self-perception, and the re-evaluation of his own "self" are expressed.

Alongside the strict preservation of external likeness, the self-portrait serves as an expressive means of revealing inner reality, emotions, life experiences, and existential anxieties. Beyond its autobiographical significance for the individual, the self-portrait also carries socio-cultural imperatives: each self-portrait is created in accordance with the aesthetic, ideological, and philosophical orientations of its time. Therefore, the process of self-identification encom-

¹ Aivazyan 1985, 7; see also Petrosyan 2023, 133.

² For the biographical data, see Martikyan 1983, 84–109; Hmayak Hakobyan (1871–1939) 1948, 3–24; Hmayak Hakobyan 1871–1939 2012, 89.

Self-Portrait as a Search for Self

passes not only personal but also collective identity, clarifying the artist's place within society and the cultural tradition.

The artist's creative path is closely linked to Tiflis, a cultural center of the Caucasus at the end of the 19th century, where he received his initial education. However, his artistic formation was decisively shaped by his studies in Germany. Upon returning to Tiflis, the artist primarily worked in the genre of portraiture, which became the cornerstone of his painting practice. This choice was influenced by several factors: (1) the portrait represented one of the highest manifestations of academic realism, requiring excellent draftsmanship, knowledge of anatomy, and the ability to conduct a psychological analysis of the subject; (2) Tiflis, as a center of intellectuals, the commercial elite, and the clergy in the South Caucasus, had a strong demand for both personal and official portraits; (3) Hmayak Hakobyan was, by nature, an introvert, interested in exploring the deeper layers of the human soul. Portraiture allowed him to capture not only external likeness but also character.

An interesting observation on two types of self-portraits comes from Russian director Anatoly Efros: "In one, the artist is concerned with his external appearance; in the other, with his inner world... There, he engages in self-reflection; here, in self-commentary, one calmly declares, the other emotionally confesses".³ A vivid confirmation of these words can be seen in the self-portraits of Rembrandt van Rijn and Hmayak Hakobyan.

The renowned British art historian and critic James Hall notes how human beings have represented themselves in art throughout different historical periods. He emphasizes that self-portraits are often more candid than an artist's other works. Hall underscores the following idea: "The artist paints a self-portrait not only to show who he is, but also to indicate where he stands in the history of art." According to Hall, the self-portrait does not merely record identity but "constructs" it, creating an authorial discourse of selfhood.⁴ These theoretical approaches are fully reflected in Hmayak Hakobyan's art, transforming into introspective psychological states.

The artist's self-portraits are executed with high technical skill, perfect mastery, and adherence to academic principles, characteristic of realist painting. The self-portraits clearly convey the artist's mood, inner world, and way of

³ Kruse 2004, 16; Efros 1979, 115; see also Petrosyan 2023, 136.

⁴ Hall 2014, 41.

thinking. The backgrounds of the self-portraits are often brown, with chestnut tones, typical of classical art.

On the psychological level of the canvases, one can discern an attempt at self-knowledge, which is absent in his earlier works.

The portraitist reinforced technical mastery through principles such as anatomical accuracy, the modeling of volumetric form, and the classical use of light and shadow. This knowledge was vital for the subsequent development of Armenian painting.

Hakobyan's art is free from Dürer's symbolism, yet it is imbued with a pursuit of self-observation and physical precision. Both artists, however, base their work on the perfection of draftsmanship.

Hmayak Hakobyan's psychological connection to the self-portraits of Rembrandt, the Dutch master of the Golden Age, is manifested through the use of dramatic chiaroscuro and dark backgrounds. In Hakobyan's mature works (for example, Fig. 3), the influence of Rembrandt's chiaroscuro is clearly evident. Stepan Aghajanyan and Hmayak Hakobyan are both "realist-psychologists," yet Hakobyan's colors are denser and more academic, whereas Aghajanyan's palette, influenced by the French school, is more transparent.

Hmayak Hakobyan's collection of self-portraits constitutes a unique visual diary, allowing one to trace the artist's personal and creative development. They demonstrate that the artist regarded the genre not merely as a technical exercise, but as a profound instrument for inner self-examination and psychological analysis.

Notably, the work *Self-Portrait* (Fig. 1) was likely created during the period of the artist's formal studies. The canvas represents a perfect example of academic realism. The contrasting use of light and shadow imparts dramatic volume to the face, while the color palette is restrained, dominated by dark, earthy tones that emphasize the young artist's focused presence. The figure appears self-assured, with an open, direct, and searching gaze, characteristic of an artist entering a phase of self-affirmation. In this work, Hmayak Hakobyan is depicted frontally, wearing a white shirt and a black jacket. The precision of facial features, the penetrating depth of the eyes, and the harmonious balance of the black-and-white tonal contrasts underscore the young artist's determination and inner strength, while the skillful application of chiaroscuro imparts dimensionality to the face.

Self-Portrait as a Search for Self

The work *Self-Portrait* (Fig. 2), created between 1900 and 1910, exhibits a certain stylistic freedom. In this portrait, an inner pensiveness is noticeable, although the dramatic tension characteristic of his later works is not yet present. Depicted in a three-quarter view and wearing work attire, this portrait bears certain similarities to Rembrandt van Rijn's 1630 self-portrait. The color palette is dominated by warm brown tones, through which the artist conveys reflection and inner tension.

Particularly noteworthy is the *Self-Portrait* (Fig. 3), which can be considered Hmayak Hakobyan's most psychologically intense self-portrait. The artist's gaze is not directed at the viewer but at himself, filled with concern and inner drama. The figure symbolizes the artist's struggle to confront a harsh reality. The stark contrast of light and shadow, one side illuminated, the other in darkness, can be interpreted psychologically as an inner conflict or as a chasm between the individual and the world. The dark background engulfs the figure, intensifying the sense of isolation. The dramatic expression of the face is interpreted not only as a personal crisis but also as a response to a tragic period in Armenian history (World War I, the Genocide). This portrait, painted with an easel, is distinguished by the delicate modeling of light and shadow, and its color palette closely resembles the brownish tones characteristic of Rembrandt.

In the *Self-Portrait* (Fig. 4), the artist's figure appears calmer and more melancholic. The dark color palette and subtle tonal transitions are stylistically reminiscent of Rembrandt's late self-portraits, where the emphasis is placed on the inner world, reflected in the monochromatic and dark hues.

In his drawn self-portraits, Hakobyan's skill is evident, with the image executed in pencil or graphic media with precision. The *Self-Portrait* (Fig. 5), a drawing, presents the artist's professional persona, possibly at work. Despite the swift pencil strokes, the psychological accuracy of the facial expression is preserved. The concise, precise, and clearly executed line work conveys the figure's inner severity and concern, emphasized through a misty gaze and tightly pressed lips.

The *Self-Portrait* (Fig. 6) is remarkable for conveying the weight of the years lived. The deep wrinkles on the master's forehead, his sorrowful gaze, and the predominance of dark tones testify to his psychological experiences. The overall tonality of the work and the tragic quality of the figure are reminiscent of the traditional approaches in Armenian portrait art.

Conclusion

Thus, the self-portrait is indeed a continuously evolving genre in the history of art, simultaneously reflecting the artist's inner world and the cultural and technical context of the period. It allows the artist to express his "self," capture the uniqueness of facial features, and experiment with new techniques, materials, and the interplay of light and shadow. Hmayak Hakobyan's self-portraits are exceptional not only for the multilayered richness of their artistic language but also as a personal, temporal, and psychological narrative.

Fig. 1. *Self-Portrait* (1896), oil on canvas, 49 × 31.5 cm

Fig. 2. *Self-Portrait* (1900–1910), oil on canvas, 24 × 19.7 cm

Self-Portrait as a Search for Self

Fig. 3. *Self-Portrait* (1915), oil on canvas, 41 × 33 cm

Fig. 4. *Self-Portrait*, oil on canvas, 42 × 31.5 cm

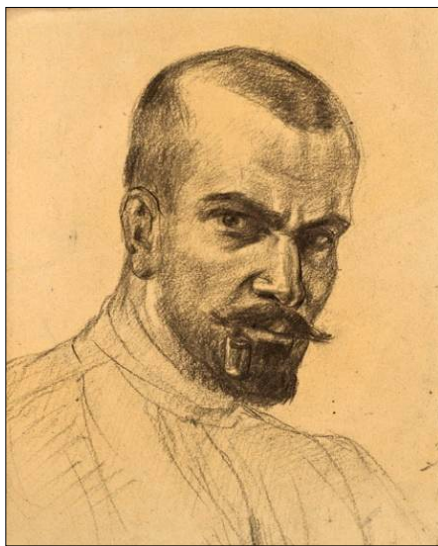

Fig. 5. *Self-Portrait*, pencil on paper, 24 × 20 cm

Fig. 6. *Self-Portrait*, oil on canvas, 46 × 37.5 cm

BIBLIOGRAPHY

Հմայակ Հակոբյան (1871–1939) 1948, Հմայակ Հակոբյանի ստեղծագործությունների հետմահվան ցուցահանդեսի կատալոգ, ներածական հոդվածը Ռ. Լորիս-Մելիքյանի, Երևան, Հայաստանի պետական պատկերասրահ (ՀՊՊ) հրատ., 90 էջ+11 նկ.: (**Hmayak Hakobyan** (1871–1939): 1948, *Catalog of the posthumous exhibition of Hmayak Hakobyan's works, introductory article by R. Loris-Melikyan, Yerevan, State Gallery of Armenia (SGA) Publishing House, 90 p. + 11 ill.*). **Hmayak Hakobyan** (1871–1939). 1948, *Hmayak Hakobyan's steghcagorutyunneri hetmahvan cucahandesi katalog, neracakan hodvac'y R. Loris-Meliqyani, Yerevan, Hayastani petakan patkerasrah (HPP) hrat., 90 ej+11 nk. (in Armenian).*

Հմայակ Հակոբյան 1871–1939 2012, կատալոգ, Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երևան, «Ասոցիկ», էջ 89: (**Hmayak Hakobyan** 1871–1939 2012, *katalog, Hayastani azgayin patkerasrah, Yerevan, «Asoghik», ej 89*). **Hmayak Hakobyan** 1871–1939 2012, *catalog, National Gallery of Armenia, Yerevan, «Asoghik», p. 89 (in Armenian).*

Մարտիկյան Ե. 1983, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գիրք Գ, Երևան, «Սովետական գրող», 224 էջ, 34 թերթ ներդիր: (**Martikyan E.** 1983, *Haykakan kerparvesti patmutyun, girq G, Yerevan, «Sovetakan grogh», 224 ej, 34 tert nerdir*). **Martikyan E.** 1983, *History of Armenian Fine Arts, Book C, Yerevan, «Sovetakan Grogh», 224 p., 34 sheets of inserts (in Armenian).*

Պետրոսյան Ա. 2023, Հմայակ Հակոբյանի ինքնադիմանկարները, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական նստաշրջանի նյութեր, N 15 (2), 131–140: (**Petrosyan A.** 2023, *Hmayak Hakobyan's inqnadimankarnery', Eritasard hay arvestabanneri gitakan nstashrjani nyuter, N 15 (2), 131–140*): **Petrosyan A.** 2023, *The Self-Portraits of Hmayak Hakobyan, Proceedings of the Young Armenian Art Historians' Conference, 15(2), 131–140 (in Armenian).*

Айвазян М.А. 1985, Автопортрет в армянской советской живописи. Четвертый международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, изд. АН Арм ССР, 326 с. **Aivazyan M.A.** 1985, *The Self-Portrait in Armenian Soviet Painting. In Proceedings of the Fourth International Symposium on Armenian Art, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 326 p. (in Russian).*

Крузе С. 2004, Автопортрет как форма самопознания личности художника, Ростов-на-Дону, 23 с., https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002629566.pdf (25.11.2025). **Kruse S.** 2004, *Self-portrait as a form of self-knowledge of the artist's personality, Rostov-on-Don, 23 p., https://new-disser.ru/_avtoreferats/0100 2629566.pdf (25.11.2025) (in Russian).*

Эфрос А. 1979, Автопортреты Пушкина. Мастера разных эпох, М., «Советский художник», 336 с. **Efros A.** 1979, *Pushkin's Self-Portraits. Masters of Different Eras, Moscow, «Soviet Artist», 336 p. (in Russian).*

Hall J. 2014, *The Self-Portrait: a Cultural History, London and New York, Thames & Hudson, 288 p.*

ԱՐՄԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

կրտսեր գիտաշխատող

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

armine.petrosyan@arts.sci.am

0009-0004-7274-1788

ԻՆՔՆԱԴԻՄԱՆԿԱՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՆՔՆԱՈՐՈՆՈՒՄ

Ամփոփում

Հմայակ Հակոբյանը (1871–1939), որպես XIX դարի վերջի – XX դարի սկզբի հայ ռեալիստական գեղանկարչության ներկայացուցիչ, իր ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ է հատկացրել ինքնադիմանկարի ենթաժանրին: Նկարչի վեց ինքնադիմանկարները (գեղանկար և գծանկար), որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային պատկերասրահի ֆոնդերում, ծանայում են իբրև յուրօրինակ բանալի՝ բացահայտելու աշխատանքների ոճական առանձնահատկություններն ու դարաշրջանի դրամատիկ իրադարձությունների ազդեցությունը նրա ներաշխարհի վրա:

Հոդվածի նպատակն է ժամանակագրական և համեմատական վերլուծության միջոցով ուսումնասիրել Հմ. Հակոբյանի ինքնադիմանկարները՝ վերհանելով նրա կողմից ակադեմիական ռեալիզմի սկզբունքների կիրառումը և անցումը՝ արտաքին նմանությունից դեպի հոգեբանական ինքնաքննություն:

Հմ. Հակոբյանի համար ինքնանկարը միջոց է իր կերպարը խորագնին վերլուծելու և կերպարվեստի միջոցով բացահայտելու իր աշխարհընկալումը, անգամ վերածվելու յուրատեսակ օրագրի՝ արտացոլելով մարդկային հոգեվիճակներ, կյանքի փուլեր: Արվեստագետի ինքնադիմանկարները ներկայացնում են ոչ միայն նկարչի անցած ուղին, այլև նրա հուզական աշխարհն ու ստեղծագործական որոնումները:

Նկարիչը մշտապես հավատարիմ է մնում դասական ռեալիզմի գեղարվեստական սկզբունքներին՝ օգտագործելով սահմանափակ, բայց ներդաշնակ գունապնակ՝ շագանակագույն, դարչնագույն, սև, սպիտակ և մոխրագույն երանգներով:

Նրա ինքնադիմանկարները արված են բարձր տեխնիկայով, կատարյալ վարպետությամբ և ակադեմիական սկզբունքով, ինչը բնորոշ է ռեալիստա-

կան գեղանկարչությանը: Ինքնադիմանկարներում հստակորեն արտացոլված են նկարչի տրամադրությունը, ներաշխարհը, մտածելակերպը: Հարելով ռուսական ռեալիզմի (Ռեպին) և եվրոպական դասականների (Ռեմբրանդտ) ավանդույթներին՝ գեղանկարիչը ինքնադիմանկարը դարձրեց ոչ թե լոկ պատկեր, այլ մարդկային հոգու փիլիսոփայական վերլուծություն: Նման մոտեցումը հայ ռեալիզմին հաղորդեց բովանդակային նոր որակ և շունչ: Հմ. Հակոբյանի արվեստը գերծ է Ա. Դյուրերի սիմվոլիզմից, սակայն հազեցած է ինքնադիտարկման և ֆիզիկական ճշգրտության ձգտումով:

Բանալի բառեր՝ *ինքնադիմանկար, Հմ. Հակոբյան, ռեալիստական սկզբունքներ, ինքնաարտահայտում, գծանկար, գեղանկար, ինքնաորոնում:*

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

“VAYOTS DZOR. HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE STUDIES” (Collective Monograph, edited by Tork Dalalyan)

(NAS RA Institute of Archaeology and ethnography, Yeghegnadzor Regional Museum, Yerevan, IAE publishing, 296 pages)

In the autumn of 2021, a collective monograph dedicated to the historical and cultural heritage of the historic province of Vayots Dzor was presented to readers under the diligent editorship of Dr. T. S. Dalalyan. It brings together valuable studies by almost three dozen scholars on the folklore, ethnography, architecture, and the historical past and present of the Vayots Dzor region. The consecutive and complementary studies presented in this volume are the result of a long-term research conducted by scholars from various scientific centers across Armenia. For readers unfamiliar with the region, these studies reveal Vayots Dzor from multiple perspectives simultaneously. As noted by Pavel Avetisyan, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, and editor Tork Dalalyan in the book's foreword, “Each article constitutes an episode in the historical and cultural heritage of Vayots Dzor, and when these episodes are arranged side by side in a logical sequence, they form a coherent whole, resulting in a unique collective monograph made possible through the interdisciplinary research efforts of scholars from various academic institutions.” (p. 12).

The book is divided into five distinct sections – A. "Vayots Dzor: General Information," B. "Medieval Christian Cultural Heritage of Vayots Dzor," C. "The Intangible Cultural Heritage of Vayots Dzor," D. "Archaeological Heritage of Vayots Dzor," and E. "Reports." Each section functions as an independent unit while collectively forming a comprehensive work that illuminates the history of Vayots Dzor.

1. "Vayots Dzor: General Information"

The articles included in the first section primarily examine Vayots Dzor from a demographic perspective, effectively laying the groundwork for the subsequent chapters and forming the initial link in the book's thematic chain. In this context, the contribution by folklorist Ester Khemchyan, "Etymological Legends Concerning the Toponym of Vayots Dzor" (pp. 24–30), is particularly noteworthy. Although focused on the folkloristic genre, it also incorporates a wealth of bibliographical and historiographical sources – such as Khorenatsi, Gandzaketsi, and Manandyan – which lend additional credibility and depth to the existing viewpoints. The author examines in detail the origin of the region's name, drawing on the data provided by prominent Armenian historiographers and comparing them with existing ethnographic and philological materials. This comprehensive analysis leads to important and well-founded conclusions.

The research titled "Ethno-Demographic Processes of the Vayots Dzor Population from 1873–1939" (pp. 31–45), authored by Hamlet Sargsyan, a specialist in demography and ethnography, presents valuable and insightful data. Supported by extensive factual material, the study illuminates over a century of demographic developments in the province. Notably, the author not only introduces a range of factual sources, but also identifies certain ones – mainly from the Tsarist period – that had previously provided inaccurate information. In summarizing his research, H. Sargsyan concludes that, with some fluctuations, the population of Vayots Dzor increased by approximately 1.8 times, or 80.7 percent, during the specified period. The average annual growth rate was 3.6 percent between 1886 and 1897. Subsequently, from 1905 to 1914, it rose to an average of 11.6 percent, and during the period from 1926 to 1939, an exceptionally high growth rate of 53.3 percent was recorded. The author's observation that Armenians constituted 81 percent of the population during that period – representing an overwhelming majority – is particularly noteworthy.

This article is also significant in the broader context of responding to anti-Armenian policies pursued by a neighboring state.

The research conducted by Susanna Adamyan, Ph.D. candidate in History, titled "From the History of the 1905–1906 "Armenian-Tatarian" Conflict" (pp. 46–56), is particularly noteworthy. It sheds light on the mass massacres of Armenians that took place in Eastern Armenia at the beginning of the twentieth century. The sources cited by the author demonstrate that these atrocities were once again instigated by the Ottoman Empire. The article emphasizes that, in preparation for the massacres of Armenians in Baku, Gandzak, Nakhichevan, and other regions, the Ottoman Empire had preemptively distributed weapons and ammunition among the Caucasian Muslims, later referred to as Azerbaijanis. Each stage of the operation was meticulously coordinated in advance with preselected paramilitary leaders.

The first section of the book concludes with a highly relevant study by ethnosociologist Mihran Galstyan, titled "Labor Migration and Socio-Cultural Transformations in Vayots Dzor" (pp. 57–65). The author provides a comprehensive analysis of migration patterns in Vayots Dzor over the past three decades and concludes that, on average, 391 individuals with permanent residence left the region each year and did not return (p. 57).

Based on factual material, the author suggests that emigration was already driven by poverty in the second half of the 19th century (p. 57). He also mentions that emigration continues in a big way and, for example, every year hundreds of people from the mentioned villages move abroad to find work: "On average, 300 individuals from Areni, 800 from Gladzor, 300 from Agarakadzor, 300 from Arpi, and 400 from Aghavnadzor migrate for employment" (p. 58).

2. "The Medieval Christian Cultural Heritage of Vayots Dzor"

In the second section, as the general title already suggests, the focus is on the Christian cultural heritage created in the region during the medieval period. These monuments are of exceptional importance from several perspectives. The first study, titled "The Rise of Monasteries and Educational Centers in Vayots Dzor" (pages 68–77), is authored by historian and art critic Karen Matevosyan. In his detailed account of medieval Vayots Dzor, the author revisits the region's

political and cultural life, examining both the positive and negative consequences.

K. Matevosyan first briefly discusses the rivalry between the Orbelian and Khaghbakian (Proshian) princely houses, their respective stances toward Mongol rule, and the positions they held within the province. He then provides a detailed account of the establishment of one of medieval Armenia's most prominent educational centers – Gladzor University – examining its educational methods and its connections with Upper Noravank. Finally, the researcher turns to the Hermon Monastery school, which was considered the logical continuation of the Gladzor educational complex.

The following chapter-article serves as a supplementary continuation of the aforementioned study. In her work titled "Toros Taronatsi, the Prominent Representative of Gladzor University" (pages 78–89), art historian Naira Nazaryan examines the 14th-century miniature painter Toros Taronatsi, a student of Esayi Nchetsi and a disciple of Gladzor University.

The author observes that Taronatsi's art is particularly noteworthy for reflecting pre-Cilician, Cilician, Armenian artistic traditions, as well as Byzantine and Western European influence. The article provides a detailed examination of Taronatsi's role and status within Gladzor University.

The next article examines the research of Tigran Grigoryan, which focuses on the symbolism of the reliefs on the eastern façade of the St. Astvatsatsin Church (Burtelashen) in Vayots Dzor – specifically, the symbols of "The Clawing Eagle" and "The Heavenly Kingdom" in the relief sculptures of Noravank (pp. 90–100).

He provides a detailed description of the iconographic system on the eastern façade, examining the symbolism and parallels of the star-shaped figures, and cross compositions. He then turns to the tripartite relief decoration, analyzing it in a hierarchical sequence. According to the author's interpretation, the third ornamental band represents a model of the "small universe," forming part of the broader vision of the "Heavenly Kingdom." The large cross composition in the second band symbolizes the concept of "Salvation."

The first band features the image of the "Clawing Eagle," completing the relief composition (p. 100). The scholar devotes considerable attention to this particular band, making it the central focus of his study. Referring to Karen Matevosyan, he notes that the eagle represents a transformed angel destined to

seize the body of the deceased during the Last Judgment and carry it to the heavenly kingdom (p. 95).

The subsequent chapter, titled "The Liturgy for the Salvation of the Soul in the Epigraphic Records of Vayots Dzor and in Armenian Epic Folklore" (pp. 101–108), is authored by Siranush-Nrane Arakelyan. In this chapter, the author revisits liturgical texts preserved in the Vayots Dzor inscriptions that were specifically commissioned for the salvation of the soul, comparing them with corresponding materials from Armenian folklore.

The author examines the socio-cultural aspects of epigraphic texts, exploring the beliefs and concepts, the perception of the Liturgy in Armenian epic folklore, as well as the religious rituals and their transformations. Occupying a prominent place in Armenian epic folklore, this theme has long drawn the attention of folklorists.

The second section concludes with a review contributed by folklorist Ester Khemchyan, titled "Church-Building Legends and the Sanctuaries of Vayots Dzor" (pp. 109–115). In this work, she explores the legends associated with the churches and other sanctuaries of the province, which primarily focus on their construction, the motivations behind their establishment, and the circumstances or orders that initiated them. Drawing on numerous local narratives and her decades of field experience, the author presents a comprehensive and insightful study, skillfully weaving together various stories and oral accounts related to the construction of the region's churches and creating a cohesive interpretation.

3. "The Intangible Cultural Heritage of Vayots Dzor"

The second part of the book examines the folklore and ethnographic heritage of Vayots Dzor, which is exceptionally rich and has been the subject of extensive scholarly research. It is important to note that, unlike architectural monuments – created once and remaining unchanged – folklore is a living heritage that undergoes continuous development, constantly evolving and expanding its geographical reach, even though it is, unfortunately, often forgotten.

In their joint study "Folk Culture of Vayots Dzor in the Records of the Specialist in Folklore" (pp. 118–127), folklorists Lusine Ghrejian and Lusine Hayriyan revisit the monumental works of earlier researchers, who collected folklore materials from the region during different periods – works that were

significant not only in their own time, but remain valuable to this day. Particular attention is given to Kajberuni, the region's first folklorist and ethnographer. Originally trained as a doctor, he recorded and preserved a vast body of folklore, saving it from oblivion – material that remains invaluable for contemporary research. The distinguished ethnographer and folklorist Yervand Lalayan is also discussed – an exceptional figure not only in Armenian folklore studies, but also in the documentation and classification of Vayots Dzor's oral heritage.

The study by folklorist Marine Khemchyan, titled "Philologist Sargis Harutyunyan's Collection of Folklore Materials from Vayots Dzor" (pp. 128–141), focuses on the folklore gathered in Vayots Dzor by one of the leading figures in Armenian folklore studies, Sargis Harutyunyan. The author first highlights Harutyunyan's remarkable contributions to the field of Armenian folklore, then traces how he came to Vayots Dzor and began collecting folklore materials during his years as a PhD student in the late 1950s.

The chapter titled "The Vayots Dzor Version of the Saga about Hovhan Odznetsi according to Kajberuni's Recording" (pp. 142–154) is a highly significant study by folklorist and linguist Tork Dalalyan. The author revisits Kajberuni's work "The Travel Notes," focusing on the stories about Hovhan Odznetsi as narrated by Tados, a storyteller from the village of Khachik in the Vayots Dzor province. Before turning to the main theme, Dalalyan introduces Kajberuni, discussing his historical role and his connections with Mikayel Nalbandyan and Stepanos Nazaryants, while also emphasizing the continuing relevance and importance of Kajberuni's work today. He then discusses how Dr. Gabriel Ter-Hovhannisyanyan, who later became known as Kajberuni, began collecting folklore materials and became actively engaged in ethnographic research. Drawing on Kajberuni's series of stories, the researcher revisits the figure of Hovhan Odznetsi and examines his representation as a patron of young warriors. He analyzes and interprets the ritual of the bridegroom's head shaving, while also revealing its cultural and symbolic significance. Under the subtitle "Wheat as a Symbol of National Identity," Tork Dalalyan revisits a story recorded by the folklorist about the "horoms,"¹ who forbade Armenians to bake

¹ The word "Horom" in Armenian originally means "Roman," and in later periods it also came to denote a "Byzantine." The term "Horomner" is likewise used to refer to the followers of the Orthodox Church.

wheat bread. He recounts the episode of an old woman who begged for bread for her dying son, but was refused by a "horom" mill owner, also noting the symbolic "presence" of Odznetsi within the narrative. Dalalyan then presents the Vayots Dzor version of the story, in which Odznetsi is portrayed as a man with a radiant golden beard. He then examines, one by one, the symbolism of gold and the radiant golden beard, Odznetsi's ability to "cast spells," the red-eyed Arab commander Ali appointed by Odznetsi in the battle against the "horoms," the cross-adorned sword, the motif of the bridge, and Odznetsi's resolution of the issue concerning the non-sacrifice of seven Armenian men on the mysterious bridge. T. Dalalyan's analysis of the symbolic meaning of the wisp of hair is particularly noteworthy. He explores its magical significance, noting that in earlier times warriors were required to possess it. He further explains that the shaving of a warrior's head was associated with order and served as an initiation ritual through which a "disorderly" young man was consecrated and transformed into a mature individual (p. 148). The researcher also outlines the geographical scope of the custom – from Greece to Iran – drawing on the works of both Armenian and foreign scholars, who have studied the subject. He further refers to the motif of Odznetsi boiling the bishops of the "horoms" in copper, comparing it to a story recorded in Lori, in which the Greek patriarch threatens to boil Odznetsi himself in copper. T. Dalalyan also includes in his article a story recorded by Kajberuni about an agreement between Odznetsi and the Arabs. According to the account, every Armenian was required to pay tribute to the Caliph. If the Arabs happened upon a sleeping Armenian while passing by, they were to cast a shadow over him with the lap of their garment until he awoke. In return, Armenians were expected to give way to any Arab they encountered, as a gesture honoring the Arab people (p. 150). This story, we suggest, is particularly interesting and valuable from the perspective of folk thought. The act of casting a shadow over sleeping Armenians functions as a folkloric consolation – a symbolic wish or collective dream – later incorporated into the main narrative to mitigate or redeem an episode that, in reality, entailed the dishonorable obligation of paying tribute to the Arabs. Thus, T. Dalalyan examines the Vayots Dzor cycle of stories related to

As a result, numerous toponyms derived from the name Horom – such as Horom, Horamayr, and others – are found throughout the Armenian Highland.

Odznetsi in a new light, enriching the material of a collector of folklore with original insights and scholarly analysis.

The next article-chapter is authored by folklorist Nvard Vardanyan. In her piece titled "Modern Folklore Recordings from the Village of Zangakatun" (pp. 155–161) she presents folklore materials collected in 2019 in the village of Zangakatun (Vayots Dzor). These materials are particularly valuable for understanding contemporary perceptions of oral folk narratives and the transformations these narratives have undergone.

N. Vardanyan notes that the materials were recorded from Rafik Karapetyan – an 83-year-old storyteller. The first recorded story concerns the etymology of the name of Lake Sevachya. The second, titled "Shahkuli Demon," is linked to superstitions about the devil. The third recounts the tale of the "Inspiration Cave," where demons are believed to dwell. According to the legend, mothers of unattractive newborns would place their babies at the cave's entrance so that the demons might "transform their ugly children into beautiful ones."

In his article "The Culture of Feasts and Ceremonies in Vayots Dzor" (pp. 162–181), Samvel Mkrtchyan discusses the feasts and ritual ceremonies practiced in the province over the past hundred years, comparing them with earlier traditions when relevant. The author drew on the works of both Kajberuni and Yervand Lalayan, who studied Vayots Dzor from ethnographic and folkloric perspectives with great expertise, as well as other sources. Samvel Mkrtchyan revisited the feasts of Navasard, Christmas, the Water Blessing, Saint Sargis, Tyarnndarach, Barekendan, Great Lent, Mid-Lent, Palm Sunday, Easter, the Feast of the Ascension, Vardavar, the Elevation of the Holy Cross, and the Annunciation to the Holy Mother, describing in detail how each was celebrated in Vayots Dzor. He emphasized aspects of family life, inter-community and intra-community relations, as well as the broader modes of life and worldviews.

The following noteworthy chapter-article by ethnographer Anzhela Amirkhanyan, "Harvesting Culture in Vayots Dzor (Tradition and Modernity)" (pp. 182–190), explores the traditions of harvesting and using wild plants in the cuisine of Vayots Dzor. The article is based on field survey materials collected in 2019 in the villages of Areni, Gladzor, Rind, Karaglukh, Chiva and the town of Jermuk. The descriptions of innovations in harvesting culture are particularly

noteworthy. A separate chapter is devoted to the resort significance of the town of Jermuk.

The third part concludes with Nikol Margaryan's article "The Linguistic Landscape of Yeghegnadzor City according to Functional Analysis of Modern Ergonyms" (pp. 191–205), which examines the names of enterprises. By studying more than five dozen enterprise names, the author juxtaposes this material with data from the Soviet and early post-Soviet periods, thereby constructing a thought-provoking and insightful factual sequence.

4. Archaeological Heritage of Vayots Dzor

The fourth part presents the information base of the Vayots Dzor archaeological heritage, uncovered by researchers during excavations carried out over different years. These findings are significant, as they are later preserved in various museums, offering the public a visual connection to specific historical periods. They also serve as the foundation for numerous scholarly and popular publications, which, in turn, transport the reader mentally into the past. The topics addressed span from antiquity to the medieval period.

This key section opens with the study "Archaeological Landscape of Artavan and Gomk Villages" by archaeologists Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Arsen Bobokhyan, Levon Mkrtchyan, Henrik Danielyan and Gagik Sargsyan (pp. 208–222). It examines the archaeological zones of Gomk and Artavan in the province. In the course of their investigation, the team of scholars revisited and confirmed previously known monuments within these archaeological areas, building on materials collected during earlier surveys conducted by Yerevan State University. Alongside their scientific reaffirmations, the group described an unstudied tower and a cyclopean fortress on the mound known as "Andraniki Berd" in Artavan village. They also examined a stele discovered in the village of Gomk, which differs significantly from the standing stones found in Armenia to date. This is the only article in the collection authored by more than two scholars. It consolidates the research findings of six meticulous archaeologists into a single, comprehensive and cohesive scientific study.

In her study titled "Ceramic Traditions of the Population Residing by the Arpa River in the Eneolithic Period (According to the Excavations of the Areni-1 Cave)" (pp. 223–230), archaeologist Diana Zardaryan revisits the rich archaeological materials unearthed in the Areni-1 cave in the Vayots Dzor region

during 2007–2013. She examines their significance and modes of use, shedding light on the household and social conditions that prevailed in the region in ancient times. In describing the geographical location of the Areni-1 Cave, the author identifies three cultural horizons that have been preserved in an undisturbed state to this day (p. 223), dating to 3700–3400 BC, 4000–3800 BC, and 4300–4000 BC.

Archaeologists Astghik Babajanyan and Kathryn Franklin, in their joint study "Medieval Arpa at the Crossroads of Caravan Trade Routes" (pp. 213–249), revisit the history of the ancient village of Arpa. Drawing on the results of excavations conducted in 2016 within the framework of the project "Archaeological Research of the Silk Road in Vayots Dzor," they demonstrate the advantageous geographical position of the Arpa settlement, its significance as a caravan hub and the consequent administrative and economic advantages that emerged from this location. The authors first refer to the "Silk Road" that passed through the territory of Armenia, briefly outlining the political context of the period and the conditions of transportation networks, while identifying the settlement of Arpa as a key center at this major crossroads.

The final study in the fourth part is authored by the archaeologist-historian Tigran Aleksanyan. In his work titled "Observations about the Vayots Dzor Monuments of Vardanank" the author examines the account of the Vardanants War as described by the historian Stepanos Orbelyan. According to Orbelyan, an Armenian military detachment, retreating after the battle, attempted to reach Artsakh, but was pursued by Persian forces led by the military commander Atashkhuda. As a result, four battles took place between the Armenian and Persian troops. The author, where possible, precisely localizes the probable sites of the four battles. Based on the available data, he also attempts to identify the possible locations of these chapels, presenting several compelling hypotheses. According to him, the first battle took place near the Kyoshk Fortress in the town of Yeghegnadzor (as proposed by Sedrak Barkhudaryan); the second, near a chapel located close to the village of Shatin; the third, near a church situated along the Shatin-Yeghegis road (locally known as "Tak ingyoz" – "Lonely Walnut"); and the last one, to the west of Artabuink, near the village cemetery, where a single-nave structure now stands, constructed from the stones of an earlier church.

5. "Reports"

The final, fifth part brings together a series of engaging reports and studies that discuss the museum, library, and monument culture of Vayots Dzor, as well as the trends in their development. This part may be regarded as the thematic synthesis of the entire volume. In the report titled "Relics of Cultural Heritage of Vayots Dzor in the Collection of the Museum of Armenian Ethnography," ethnographer Svetlana Poghosyan first presents the ethnographic surveys conducted by the Sardarapat State Museum of Ethnography and the Vayots Dzor items preserved there. These items are of great significance not only to the local population, but also for attracting tourists interested in Armenia's history and ethnographic heritage.

In her report titled "The Role of Local Lore Museums in the Development of the Region (The Case of the Yeghegnadzor Regional Museum)" (pp. 274–282), museologist Lianna Gevorgyan first examines the past and present interpretations of the term museum, and then discusses their role and influence on the community and its population. She notes that, in addition to the factor of time, societal changes have also played a significant role in the development of museums.

In her report titled "Monument and Community on the Silk Road: Practices and Perspectives from Armenia Based on Areni, Shatin and Yeghegis Villages" (pp. 282–287), cultural studies scholar Julietta Grigoryan explores the relationship between monuments and local communities, as well as the attitudes of those communities toward the monuments. The report is based on research conducted in the villages of Areni, Shatin and Yeghegis. Its primary objective is to clarify the role of archaeology in the life of society, and conversely, the role of society in the protection of monuments and cultural heritage. In this context, the above-mentioned villages serve as objects of case studies. The report also highlights the significance of the monuments situated along the Silk Road.

The fifth part - and indeed the entire volume – culminates with Mher Ghazinyan's report titled "Libraries of the Vayots Dzor Region: The Past, Present, and Future" (pp. 288–294). In the report, the author refers to the libraries of the province, comparing their past and future. Particularly valuable are the author's observations concerning the present state and future development of library culture.

Thus, all thirty co-authors of this collective monograph, through their chapters presented in the form of articles or reports, comprehensively document, summarize and complement the tangible and intangible heritage of Vayots Dzor – archaeological, architectural, ethnographic and folkloric. The volume is substantial, as almost all chapters, though focused on the past, are interpreted in the light of contemporary developments, offering a fresh perspective and a bold step toward the future. This book, quite deservedly, should not only receive the high recognition it has earned within the Armenian academic community, but also find its place on the desks of foreign scholars, whose objective evaluation would undoubtedly be equally favorable. In addition to its considerable scholarly value, the volume may also serve as a form of cultural and intellectual response to the anti-Armenian propaganda and historical falsifications promoted by Azerbaijan.

GEVORG GYULUMYAN*

*Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*
gevorg.gyulum.1995@gmail.com
0009-0006-8185-149X

INESSA HOVSEPYAN

*Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*
inessaho@gmail.com
0009-0009-4870-3016

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.199-210

* The article has been delivered on 14.11.2024, reviewed on 14.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ՀՈՐԵԼՅԱՆՆԵՐ JUBILEE

LEVON HAKHVERDYAN: THE INDIVIDUAL AND THE CITIZEN

"Levon is a man of this land"

Sos Sargsyan

It is far easier to write about a writer, a painter, or an actor than about someone who has written about virtually everything. It is perhaps this very circumstance that leads me to focus on Levon Hakhverdyan as an intellectual, approaching him as an individual and as a phenomenon, one that is precious and worthy of recognition above all for his uncompromising nature, his restless temperament, and his image as a deeply concerned and responsible citizen.

Perhaps it is precisely his character, his profound sense of love for and responsibility toward the homeland, and his restless nature that explain his deep devotion to Hovhannes Tumanyan, as well as his exceptionally sensitive analyses and interpretations of the life and works of the poet of all Armenians.

Levon Hakhverdyan was an unwavering admirer of Hovhannes Tumanyan, a devoted scholar and evaluator of his literary legacy. Repeatedly turning to Tumanyan's invaluable works, Hakhverdyan offers his own assessments and analyses, uncovering numerous hidden layers. Yet one striking feature remains constant throughout his interpretations: the homeland as the foundational axis, the pain of loss, and an interpretation of the Tumanyan-like "lament." And it is by no means surprising that, for example, in the article "Tumanyan and Us – Here and Now," when speaking about the poet, Hakhverdyan recalls his words: "What is the all-national pain of the Armenian? Persecution, torment, a state of exile, and life as a wanderer," and immediately poses a painful question: is it not the same today? At the same time, Hakhverdyan seeks to address not only external but also internal causes. He writes that we have failed to fulfill the testament of the Great

Levon Hakhverdyan: The Individual and the Citizen

Armenian, stating: "We do not cherish, we do not safeguard either our national wealth, which is not abundant, or our waters and Lake Sevan, which are our hope and refuge, or our forests, of which we have so few". "The sons of great and powerful homelands take care of what is theirs, but we don't".¹ He then adds: "We do not even cherish our language, we neither learn it nor respect it; otherwise, we would not suffocate Armenia and our capital with foreign-language signage... One might object that I am straying from the main subject of my article. No, I am not straying. And even if I am, I am right to do so".² He proceeds in this manner, further developing the theme by addressing provincialism, negligence, slovenliness, and attitudes marked by disrespect.

Numerous and noteworthy are Levon Hakhverdyan's theatre studies articles, including "One Must Not Joke with 'Anush'", "How a Money Pouch Raises a Man's Stature", "Yes, a New Theatre – Metro Station 'Garegin Nzhdeh'", "William Saroyan at the National Theatre", "Theatre in Vanadzor", "Did Sundukyan Come Closer to Us, or Did We Come Closer to Sundukyan?", "Gyumri's Sorrow, but Also Its Laughter", "It is Forbidden. Under No Circumstances is It Allowed", "Who is the Superfluous Man? On a New Production at the Sundukyan Theatre and the Fate of the Theatre", "His Hero is a Concerned Man, Like Himself," and others. Moreover, in all of these articles, one can discern an interesting pattern: the author boldly points out shortcomings, yet at the same time seeks to give priority to the positive aspects, with the intention of seeing the good, giving it due recognition, and offering encouragement – an approach not characteristic of all critics. This, in turn, constitutes a distinctive hallmark that undoubtedly stems from his character as a person.

Incidentally, in his articles on theatre, not only do his sharp perception, keen intellect, and incisive language become evident, as well as his ability to notice seemingly minor details, but also his attentiveness as a literary scholar. In this regard, his article on Tigran Levonyan's production of *Anush*, published in the newspaper *Azg* on 17 November 1994 under the rather telling title "One Must Not Joke with 'Anush'", is particularly noteworthy.

A particular focus on this article aims to reveal Levon Hakhverdyan's approach and principles as a theatre critic. In the article, while highlighting the shortcomings of the production, the author repeatedly references the original

¹ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, p. 36.

² *Ibid.*, p. 37.

work, drawing on Tumanyan's own interpretations, the underlying ideas, and a distinct philosophical perspective. Hakhverdyan asks: "Is it permissible to change any aspect of a dramatic work, in this case, the time and space of *Anush's* action – the location? It is permissible if a greater semantic and artistic purpose than that of the original is being pursued; otherwise, it is not allowed".³

According to Hakhverdyan, Tumanyan's works in general should be considered within the timeframe they depict. As he rightly notes, the events of *Anush* begin in spring and conclude in spring, forming a complete cycle, whereas in Tigran Levonyan's staging, the events follow one another in a state of "temporal uncertainty." It is well known that in Tumanyan's *Anush*, nature functions as a kind of active character, with its elements and the Debed River highlighting the remarkable interconnection between humans and nature. This aspect is neglected in the production. Hakhverdyan also objects to the set design by Yevgeny Safronov, in which a ruined church was presented on stage. "*Anush* reflects primordial, patriarchal human relations and unrestrained passions, rather than Christian propriety",⁴ he writes. Hakhverdyan also discusses the costumes, questioning whether Saroyan and Mosun can be seen wearing the traditional attire of a Sasun native, and answering that it would be equivalent to "dressing Davit of Sasun in the chukha of a Lori man." The author also objects to the staging of the scene depicting Anush's "madness," which he considers an immense solo tragedy – "a monotragedie unlike anything I recall in operatic dramaturgy". In the production, however, this is accompanied by children's footstomping, which "gives a mundane, everyday tone to the great tragedy".⁵

Hakhverdyan once again rightly observes that in the poem everything unfolds according to the "moral imperative dictated by adat (tradition)," and there is no need to provide additional commentary on the events, as has been done in previous productions. "Of course, lavish, crowded scenes and dances leave an impression on the audience, but they distort the truth of life".⁶ Essentially, this reflects Levon Hakhverdyan's principle as an intellectual: for him, the disrupted truth of life is unacceptable.

Nevertheless, while meticulously pointing out every shortcoming, he does not fail to recognize the positive aspects as well. Characteristically, the final

³ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, p. 14.

⁴ *Ibid.*, p. 16.

⁵ *Ibid.*, p. 18.

⁶ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, p. 18.

Levon Hakhverdyan: The Individual and the Citizen

sentence of the article captures the author's stance: "One must not joke with *Anush*".⁷

L. Hakhverdyan writes about the Sundukyan Theatre, expressing concern for the condition and fate of the national theatre, but he immediately turns his attention to the younger generation: "What a sense of national artistic thinking, what a talent, and yet youth is slipping away right before our eyes..."⁸

In his articles, Hakhverdyan, true to his character, often arrives at painful conclusions: "Unified, unanimous, collectively organized – what rare qualities for Armenian reality".⁹

It is likewise no coincidence that Hakhverdyan frequently addressed the Armenian language, its purity, and its distortions in numerous articles, such as "How Far Have We Come", "A Series of Inquiries to Mr. Valeri Mirzoyan, Head of the State Language Inspectorate", "Close the Doors of the 'That' Part of Speech; It is a Sin Against the Armenian Language", and "You are Intellectuals, At Least Behave Decently Yourselves," among others. In all these cases, his concern remains the same: "Is it trivial that we call this language our mother tongue? Then, for the sake of your own dear mother..."¹⁰ Hakhverdyan consistently and on every occasion valued the Armenian language, as well as the role of theatre in particular in its preservation, and he offered a remarkable formulation, considering it a "historical responsibility."

L. Hakhverdyan responded to numerous writings and publications that violated the truth, authored many books on figures such as the great Tumanyan, Paruyr Sevak, Avetik Isahakyan, Suren Kocharyan, and Vardan Ajemyan, and translated several works, including Cune's Legends and Myths of Ancient Greece. He hosted programs on the Armenian language and, at the urging of Anahit Sahinyan, conducted interviews in Pioneer magazine. In all these endeavors, he never concealed his concern and anguish regarding his own country.

The irresponsible attitude toward the independence we had long dreamed of caused pain to many of our intellectuals, including Levon Hakhverdyan. He writes: "I never would have imagined that our small Armenia, upon gaining

⁷ Ibid., p. 20.

⁸ Ibid., p. 137.

⁹ Ibid., p. 138.

¹⁰ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, p. 88.

independence, could produce so many immoral, greedy, and short-sighted offspring...".¹¹ He then continues this thought with a profoundly sorrowful conclusion: "...I do not wish for the freedom to abandon my homeland".¹²

Levon Hakhverdyan's concerns remain strikingly relevant and telling even today, as reflected in statements such as: "...to cleanse history of all kinds of political considerations", "...the great misfortune is that scholarly, including literary, literature has lost its audience", and "You walk along the magnificent Mashtots Avenue, filled with foreign-language shop windows. The most striking of these is Black Cat... a black cat has crossed between Mashtots' language and Yerevan – it is more than evident." He also criticizes television: "Television 'devours' the reader... feeding them empty and meaningless series, talk shows, and low-quality programs..." Finally, he raises the fundamental question of the intellectual as a human being: "Where, then, is our planet heading on the threshold of the twenty-first century?"

In other words, there is a remarkable feature: in all his writings, Levon Hakhverdyan is also a publicist. He authored numerous articles and wrote about virtually everything – literature and literary studies, theatre, numerous productions, actors, repeatedly addressing language issues, and various cultural events. Throughout, however, his approach and style as a concerned public intellectual remain consistently evident. And this is by no means merely a personal trait; it is a conviction, a principle. Yet there is another characteristic: he criticized, became indignant, and expressed anger, but he always concluded with a sentence of encouragement, a word of faith. Characteristically, one of his articles ends with a poem by Hovhannes Grigoryan: "It is dark and cold. But do not despair: //With frozen fingers and trembling// Decorate the Christmas tree with whatever you can: //Decorate the Christmas tree."

"I believe in the vitality of Armenian national culture," Hakhverdyan writes. "On the day I lose that faith, I would wish to die on the spot, just as I would wish to die if I were to receive the news that Karabakh is not ours".¹³

Levon Hakhverdyan was not merely a Tumanyan scholar or solely a theatre critic; through every publication, article, and public address, he was also a concerned citizen of his country, a combative and uncompromising intellectual.

¹¹ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, p. 209.

¹² *Ibid.*, p. 214.

¹³ **Levon Hakhverdyan**, *We and Our Difficult Days*, Yerevan, 2000, pp. 159–160.

Levon Hakhverdyan: The Individual and the Citizen

This, in my view, constitutes the greatest virtue of the intellectual and a distinctive obligation of the individual to the homeland. In nearly all of his writings, he addresses, in one form or another, the undesirable and flawed phenomena and practices of contemporary life, articulates his views openly, and does not hesitate to formulate his principle and demand: "Discover the Armenian national spirit, if you can..."¹⁴

Levon Hakhverdyan was first a citizen, an Armenian, and only then a scholar, literary critic, theatre expert, academician, and director of an institute. "What is a person worth if they have no concern, no care, no focus on a goal?"¹⁵ - he rightly writes.

And it is by no means surprising that Levon Hakhverdyan, the distinguished scholar and patriot, wrote on the occasion of his seventy-fifth birthday: "We must cherish, preserve, and nurture what we have and do not have, our air and water, our language, our time, and ourselves, if we wish to be a complete nation and society, worthy of our small and wonderful homeland. Otherwise, nothing will come of it. ... Let this, then be my testament".¹⁶

"Being a man was the way Levon Hakhverdyan lived: rising against injustice, standing up for the good of the nation, remaining loyal to friends, defending those in distress, engaging in public affairs, and, alongside all this, constantly writing, bringing one talented book after another into the world," writes Silva Kaputikyan.¹⁷

LILIT ARZUMANYAN*

Doctor of sciences (philology)

lilit.arzumanyan001@gmail.com

0009-0006-3266-8656

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.3.211-216

¹⁴ Ibid., p. 137.

¹⁵ Ibid., p. 141.

¹⁶ Ibid., p. 39.

¹⁷ Theatrical Yerevan, 2003, no. 1, p. 7.

* The article has been delivered on 14.11.2024, reviewed on 20.11.2025, accepted for publication on 19.12.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Գիտական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Գևորգյան Համլետ
Դեդեյան Ժիրայր
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Իսահակյան Ավետիք
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեր
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուսաֆյան Կլոդ-Արմեն
Շիրինյան Աննա
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սովարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Dedeyan Gerard
Donabedian Anahid
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Hayrapetyan Sergo
Hovhannisyan Henrik
Hovhannisyan Lavrenti
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Mahé Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutafian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Sirinian Anna
Suvaryan Yuri
Zekiyan Levon Boghos

Հրատ. պատվեր N 1416
Ստորագրված է տպագրության 19.12.2025 թ.:
Չափսը՝ 70x100¹/₁₆: 13.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*

***www.hayagithimnadram.am; www.banberhayagitutyan.sci.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am***

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*